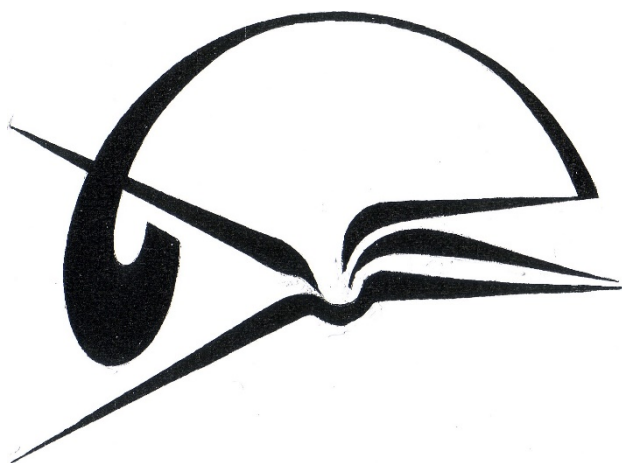

**УПРАВЛЕНИЕ И
ОБРАЗОВАНИЕ**

**MANAGEMENT AND
EDUCATION**

**ИКОНОМИКА, ФИНАНСИ
СЧЕТОВОДСТВО**

**ECONOMICS, FINANCE
ACCOUNTING**

**УНИВЕРСИТЕТ
“Проф. д-р Асен Златаров”, Бургас
Том 18 (1) 2022**

**UNIVERSITY
“Prof. Dr Assen Zlatarov”, Burgas
Vol. 18 (1) 2022**

Главен редактор:
Проф. д-р Иван Димитров

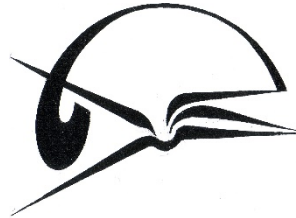
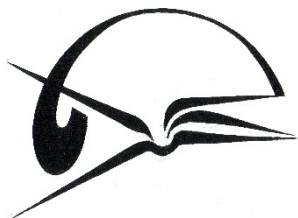
Editor-in-chief:
Prof. Dr. Ivan Dimitrov

**Научен борд, гост-редактори,
рецензенти:**

**Scientific Board, Guest Editors and
Reviewers:**

Проф. дин Юрий Пасичник (Украйна)
Проф. дин Надя Давиденко (Украйна)
Проф. дин Василий Герасимчук (Украйна)
Проф. д-р Теодорас Тамашунас (Литва)
Проф. д-р Александър Лотко (Полша)
Проф. д-р Ставомир Буковски (Полша)
Проф. д-р Суди Апак (Турция)
Проф. д-р Алгирдас Гаралис (Литва)
Проф. дин Венелин Терзиев (България)
Проф. д-р Иван Димитров (България)
Доц. д-р Октай Емир (Турция)
Доц. д-р Дорин Коита (Румъния)
Доц. д-р Ирина Алешина (Русия)
Доц. д-р Теодор Седларски (България)
Доц. д-р Николай Нинов (България)
Д-р Петко Янгъзов (България)

Prof. Dr. hab Yuriy Pasichnyk (Ukraine)
Prof. Dr. hab Nadya Davidenko (Ukraine)
Prof. Dr. hab Vasilij Gerasymchuk (Ukraine)
Prof. Dr. Teodoras Tamosiunas (Lithuania)
Prof. Dr. Aleksander Lotko (Poland)
Prof. Dr. Stawomir Bukowski (Poland)
Prof. Dr. Sudi Apak (Turkey)
Prof. Dr. Algirdas Garalis (Lithuania)
Prof. Dr. hab Venelin Terziev (Bulgaria)
Prof. Dr. Ivan Dimitrov (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr Oktay Emir (Turkey)
Assoc. Prof. Dr Dorin Coita (Rumania)
Assoc. Prof. Dr Irina Aleshina (Russia)
Assoc. Prof. Dr Theodor Sedlarski (Bulgaria)
Assoc. Prof. Dr Nikolay Ninov (Bulgaria)
Dr. Petko Yangyozov (Bulgaria)

© Управление и Образование
ISSN 13126121

© Management and Education
ISSN 13126121

Университет „Проф. д-р Асен Златаров”
Ул. „Проф. Якимов”, 1
Бургас 8010, България

Prof. Dr Assen Zlatarov University
1 “Prof. Yakimov”, Str.
Burgas 8010, Bulgaria

CONTENTS

ECONOMICS, FINANCE, INVESTMENT, ACCOUNTING

DETERMINATION OF MODERN TENDENCIES OF ECONOMIC SECURITY STRENGTHENING OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY Tetyana Calinescu, Serhii Pidmohylnyi	7
TYPES, FORMS AND STAGES OF REGIONAL ECONOMIC INTEGRATION – THEORY AND PRACTICE Eduard Marinov	13
THE ECONOMIC EFFECTS ON BUSINESSES AS A RESULT OF THE CIRCULAR TRANSITION Mina Karpuzova	23
THE CONSEQUENCES AND EFFECTS OF CLIMATE CHANGE ON FINANCIAL INSTITUTIONS Rumen Angelov	31
BIO-ECONOMIC DUALISM IN OUR CONTEMPORARY DAYS Velika Bineva	36
THE ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES TO INCREASE THE COMPETITIVENESS OF BUSINESS Galina Kosovets	42
FOREIGN DIRECT INVESTMENTS IN MANUFACTURING IN BULGARIA IN THE CONDITIONS OF TURBULENT ENVIRONMENT Ekaterina Stamatova, Nikolay Milev	47
METHODS OF ASSESSMENT OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY OF OIL AND GAS ENTERPRISES Olga Vikhristyuk, Ivan Dimitrov	51
ANALYSIS OF METHODS FOR ASSESSING THE MANAGEMENT MECHANISM OF KEY STAKEHOLDERS OF OIL AND GAS COMPANIES Olga Vikhristyuk, Ivan Dimitrov	58
DEVELOPMENT OF A SWOT ANALYSIS IDENTIFYING OPPORTUNITIES FOR COOPERATION THROUGH BLOCKCHAIN TECHNOLOGY IN THE FIELD OF BULGARIAN ENTERPRISES' SUPPLY CHAINS Rusen Gigov, Ivan Dimitrov	64
THEORETICAL ASPECTS OF SUPPLY CHAIN INFORMATION MANAGEMENT SYSTEMS IN SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES Emanuila Antonova, Adile Dimitrova	70
MAIN CHANGES IN THE EUROPEAN UNION MECHANISMS FOR THE COLLECTION OF VAT AND CUSTOMS DUTIES IN THE FIELD OF ELECTRONIC TRADE AFFECTING THE APPLICATION OF THE DROP-SHIPING MODEL Nadezhda Koprinkova-Noncheva, Ivan Dimitrov	79
PHYSICAL RISKS FOR THE INTERNATIONAL BUSINESS COMING FROM GLOBAL WARMING Rumen Angelov	83
STUDY OF EDUCATION IN UNIVERSITY "PROF. DR. ASEN ZLATAROV ", CITY OF BURGAS AS PART OF THE DISCIPLINE "MARKETING IN THE FIELD OF SERVICES" Hristina Mihaleva, Svetla Atanasova	88
ANALYSIS OF CONSUMER SATISFACTION OF THE STUDENTS FROM THE UNIVERSITY "PROF. DR. ASEN ZLATAROV", CITY OF BURGAS FROM THE TRAINING PROCESS Hristina Mihaleva, Svetla Atanasova	95

СЪДЪРЖАНИЕ

ИКОНОМИКА, ФИНАНСИ, ИНВЕСТИЦИИ, СЧЕТОВОДСТВО

ОПРЕДЕЛЯНЕ НА СЪВРЕМЕННИТЕ ТЕНДЕНЦИИ ЗА УКРЕПВАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА СИГУРНОСТ НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСКАТА ДЕЙНОСТ	7
Тетяна Калинеску, Сергей Подмогилни	
ВИДОВЕ, ФОРМИ И ЕТАПИ НА РЕГИОНАЛНА ИКОНОМИЧЕСКА ИНТЕГРАЦИЯ – ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА	13
Едуард Маринов	
ИКОНОМИЧЕСКИ ЕФЕКТИ ВЪРХУ БИЗНЕСА ПРИ ПРЕХОДА КЪМ КРЪГОВА ИКОНОМИКА	23
Мина Карпузова	
ПОСЛЕДСТВИЯТА И ЕФЕКТИТЕ НА КЛИМАТИЧНИТЕ ПРОМЕНИ ВЪРХУ ФИНАНСОВИТЕ ИНСТИТУЦИИ	31
Румен Ангелов	
ИКОНОМИЧЕСКИ ДУАЛИЗЪМ НА НАШЕТО СЪВРЕМИЕ	36
Велика Бинева	
РОЛЯ НА ЦИФРОВИТЕ ТЕХНОЛОГИИ ЗА ПОВИШАВАНЕ НА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА НА БИЗНЕСА	42
Галина Косовец	
ПРЕКИ ЧУЖДЕСТРАННИ ИНВЕСТИЦИИ В ПРЕРАБОТВАЩАТА ПРОМИШЛЕННОСТ В БЪЛГАРИЯ В УСЛОВИЯТА НА ТУРБУЛЕНТНА СРЕДА	47
Екатерина Стаматова, Николай Милев	
МЕТОДИ ЗА ОЦЕНКА НА КОРПОРАТИВНАТА СОЦИАЛНА ОТГОВОРНОСТ НА НЕФТОГАЗОВИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ	51
Олга Вихристюк, Иван Димитров	
АНАЛИЗ НА МЕТОДИКИТЕ ЗА ОЦЕНКА НА МЕХАНИЗМА ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА КЛЮЧОВИ СТЕЙКХОЛДЕРИ НА НЕФТОГАЗОВИТЕ КОМПАНИИ	58
Олга Вихристюк, Иван Димитров	
РАЗРАБОТВАНЕ НА „SWOT” АНАЛИЗ, ПРИЛОЖИМ ПРИ ИДЕНТИФИЦИРАНЕ НА ВЪЗМОЖНОСТИТЕ ЗА СЪТРУДНИЧЕСТВО В ОБЛАСТТА НА ВЕРИГИТЕ ЗА ДОСТАВКИ НА БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ ЧРЕЗ БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГИЯТА	64
Русен Гигов, Иван Димитров	
ТЕОРЕТИЧНИ АСПЕКТИ НА ИНФОРМАЦИОННИТЕ УПРАВЛЯВАЩИ СИСТЕМИ НА ВЕРИГАТА НА ДОСТАВКИТЕ НА МАЛКИТЕ И СРЕДНИ ПРЕДПРИЯТИЯ	70
Еманиула Антонова, Адиле Димитрова	
ОСНОВНИ ПРОМЕНИ В МЕХАНИЗМИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ ЗА СЪБИРАНЕ НА ДДС И МИТА В ОБЛАСТТА НА ЕЛЕКТРОННАТА ТЪГОВИЯ, ОКАЗВАЩИ ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ ПРИЛОЖЕНИЕТО НА МОДЕЛА ЗА ДОСТАВКА ДРОПШИПИНГ	79
Надежда Копринкова – Нончева, Иван Димитров	
ФИЗИЧЕСКИТЕ РИСКОВЕ ЗА МЕЖДУНАРОДНИЯ БИЗНЕС, ИДВАЩИ ОТ ГЛОБАЛНОТО ЗАТОПЛЯНЕ	83
Румен Ангелов	
ИЗСЛЕДВАНЕ НА ОБРАЗОВАНИЕТО В УНИВЕРСИТЕТ „ПРОФ. Д-Р АСЕН ЗЛАТАРОВ“, ГРАД БУРГАС КАТО ЧАСТ ОТ ДИСЦИПЛИНАТА „МАРКЕТИНГ В СФЕРАТА НА УСЛУГИТЕ“	88
Христина Михалева, Светла Атанасова	

АНАЛИЗ НА ПОТРЕБИТЕЛСКАТА УДОВЛЕТВОРЕНОСТ НА СТУДЕНТИТЕ ОТ УНИВЕРСИТЕТ „ПРОФ. Д-Р АСЕН ЗЛАТАРОВ“, ГРАД БУРГАС ОТ ПРОЦЕСА НА ОБУЧЕНИЕ	95
Христина Михалева, Светла Атанасова	
ТЕОРЕТИЧНИ АСПЕКТИ НА ВЛИЯНИЕТО НА ЛОГИСТИЧНИЯ АУТСОРСИНГ ВЪРХУ ПРЕДСТАВЯНЕТО НА ОРГАНИЗАЦИЯТА	103
Адиле Димитрова	

DETERMINATION OF MODERN TENDENCIES OF ECONOMIC SECURITY STRENGTHENING OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITY

Tetyana Calinescu, Serhii Pidmohylnyi

ОПРЕДЕЛЯНЕ НА СЪВРЕМЕННИТЕ ТЕНДЕНЦИИ ЗА УКРЕПВАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА СИГУРНОСТ НА ПРЕДПРИЕМАЧЕСКАТА ДЕЙНОСТ

Тетяна Калинеску, Сергей Подмогилни

ABSTRACT: *In connection with military operations which take place on territory of Ukraine, by cardinal transformations to the system of state and regional administration and needs of the further development and recovery of national economic, exceptional actuality to take attention the question of general safety. And in this context also have a meaning the economic security and development of modern entrepreneurial activity. A research purpose is determination of main tendencies of strengthening of economic security of entrepreneurial activity in Ukraine in the conditions of military operations realization. The methodological basis of research became the modern normatively, legal and legislative sources of economic security strengthening of entrepreneur's in the process of its activity. In the conducted researches the used methods of dialectics, methods and principles of scientific cognition, instruments of economic and comparative analysis for the creation of effective measures of economic security strengthening in the environment of business entities activity. The basic hypothesis of research became the supposition about the forming of measures of economic security strengthening of entrepreneurial activity, which is based on general co-operation of business, regional and state establishments entities for the sake of national economy recover and safe activity in the conditions of military operations and post-war period. In the article are marked the most substantial tendencies of economic security strengthening of entrepreneurial activity. The conducted researches allowed grinding the complex of economic, organizational, financial, legal, informative, educational, cultural and other measures of economic security strengthening of entrepreneurial activity and offer indicators for determination of economic security level of strengthening. Originality and practical meaningfulness of research are confirmed by the offered list of measures to strengthening of economic security and indicators of evaluation of level of safe activity, which will allow to expose problematic aspects in activity of businessman and operatively to accept measures of economic security strengthening. It is well-proven that economic security of entrepreneurial activity is the difficult system, in which included different concepts that behave different hierarchies, spheres of economy, which co-operate and express economic relations between the different subjects of business. Reasonably, that of economic security strengthening can be considered effective in the case of satisfaction of main necessities all business entities in the process of national economy development. By a main task and tendency of economic security strengthening of entrepreneurial activity in the conditions of military activity and post-war economic recovery it follows to attention of existent terms of entrepreneurial activity with maintenance of the most possible of security level of business subjects from internal and external threats. Further researches will be directed on the search of new and distribution of modern experience of activity reformation of enterprise, strengthening of economic security, coming from the state of active military operations and take in attention the progress of national economy trends.*

Key words: entrepreneurial activity, business entities, economic security, modern tendencies, strengthening, determination

Introduction

Now in Ukraine is moving the war. On the estimations of Ukraine Economics Department proximate damages for the infrastructure of Ukraine arrive at 120 milliards of USA dollars (3,6 trillion in Ukrainian currency – hryvnia) [1]. And for the calculations of Ukraine National bank in a period a military period an economy loses

50% of "unprepared" GDP, it means that every week of military operations "costs" over 50 milliards of hryvnias to the National economy. Except material losses, a war result the substantial losses of human capital will become, both through direct losses among soldiery and civil population and because part of the Ukrainian citizens will try to remain on territory of European Society and other countries, if it will not be economic security, is not

increase and leveled existent risks and picked up thread. Therefore in connection with military operations which take place on territory of Ukraine, also cardinal transformations to the system of state and regional administration, further development and national economic recovery from beginning of Hybrid war (from 2014 years) and in the conditions of the real military (from 24.02.2022) exceptional actuality is acquired by the question of general safety. And in this context there is a requirement in strengthening and providing of firmness of economic security and development of modern entrepreneurial activity.

Analysis of the last investigation and publications

A modern economy of country is in the conditions of permanent changes of external and internal environment under act of economic and political factors. This instability requires from businessmen the search of not only ways of adaptation to the constantly variable terms but also input of urgent measures of providing of the system of economic security of country and to the subject.

With regard to attention a many kind of work about theoretical and practical ground of separate functional constituents of modern entrepreneurial activity and features of development of its separate directions in a period from 2014 to 24.02.2022 year [2 - 16], however unsolved is a list of tasks about stimuli and indicators of development of business entities, its economic security strengthening, and also there is a necessity for development of measures in relation to combining effort of the state and subjects in a war-time and post-war period.

Therefore the **purpose of the article** is determination of main tendencies of strengthening of economic security strengthening of entrepreneurial activity in Ukraine in the conditions of military operations realization and further economic of country recovery.

Basic of material of investigation

Researches of problem of economic security prove in the multilevel measuring, that economic security is not only ability of the state to realize made decision in relation to its strengthening, but also possibility for businessmen to operate in accordance with the base interests, and also in the direction of the general strengthening of economic security of the state. Therefore under economic

security of enterprise [3, p. 93] it follows to understand the state of subjects, that is characterized by the clearly noted strategy of development taking into attention national interests and provides progressive development, permanent increase and welfare of population in the conditions of necessary balance maintenance and counteraction to the external and internal factors, which create threats vitally to important interests of society. It should be said, that in obedience to the Ukrainian legislation [17], an enterprise is independent, initiative, systematic activity, which is carried out by the business subjects (by businessmen) with the purpose of achievement of economic and social results and receipt of income. It is means that except individual aims an enterprise must provide the economic and social psychological aims of business in the environment of its functioning. Therefore entrepreneurial activity requires development of the system of measures in relation to guaranteeing of certain safety of viability.

The analysis of modern foreign and domestic scientific sources allowed to distinguish the certain going near essence of economic security [4; 5; 8; 9; 13; 14, p. 12 – 33; 15, p.- 20 - 43; 16, p. 18 - 30], that it follows to examine as:

- 1) process of satisfaction the necessities of business entities and their workers;
- 2) activities in relation to defense of national interests of the state, business entities, separate individual's entities; business
- 3) states and essence of business subject's activity;
- 4) conditions of stable, steady development;
- 5) properties of all elements, from which consist activity of business entities;
- 6) system of warning in relation to harming in economic activity of business entities;
- 7) exposure and development the measures of economic security;
- 8) activity of providing the economic firmness, self-finance, self-sufficient, stability and development is not only business entities, but also territories and independence of country;
- 9) aggregate of terms and factors, which determine economic security;
- 10) dynamic development of all elements, which providing the strengthening of economic security.

Coming from higher resulted, need to take in attention the most substantial tendencies in relation to strengthening of economic security of entrepreneurial activity:

- rational use of resources, which determine safe activity;

- watching of stable development terms of business subjects in the conditions of stable changes of environment;

- achievement or maximum approaching to the economic activity aims of business entities.

The analysis of existent researches enables to distinguish such strengthening principles of economic security of entrepreneurial activity in the conditions of military operations and post-war renewal of country [14, p. 48]:

- a ground of terms and criteria of conduct of entrepreneurial activity in the process of providing its safety public authorities;

- establishment of simplified variant of delivery by public authorities to the business of documents of permissive character for development of business;

- co-operation of business entities and public authorities with purpose of strengthening and support of the general economic security.

Higher certain principles of economic security strengthening of entrepreneurial activity have create possibilities of forming of optimal models (rational charts) of strengthening in relation to development of enterprise at the level of collaboration with territorial and by public authorities with the purpose of providing the firmness of national economy. Each of the brought principles over can be extended by forming and realization of certain economic, financial, budgetary-tax and regulator policy in the concrete terms and course of business. These principles can be the improvements of economic and administrative right completed and deep in direction, exactly by mechanisms and instruments of financial, tax right, its adaptation to the terms of realization the military operations and post-war rebuilding of economy. Providing of economic security of entrepreneurial activity by the elements of public policy, them successive application in the norms of legislation will enable to get a maximal effect in counteraction destabilization factors, with which constantly the subjects of entrepreneurial activity clash on national and international levels.

For strengthening of economic security of entrepreneurial activity it is possible to offer the complex of economic, organizational, financial, legal and other measures (table. 1).

Such complex of measures will allow to estimate and to prognoses activity of business entities and will assist to innovative development of both subjects and state on the whole.

One of the most fundamental questions there is a choice of indicators system and ground of its threshold values for realization of comparative analysis of business entities for separate directions of economic security strengthening, which will allow defining the most vulnerable spheres, strong or weak parties its activity. There are different approaches to forming of indicators system. The grounding of existent experience [2, 6], and also necessity of taking into attention connection of economic security of business entities with economic position of regions development and state, allowed to offer the certain set of indicators for the evaluation of strengthening level of economic security of entrepreneurial activity (table. 2).

A list of indicators is in a table 2 can be continued depending on the key aspects of businessmen activity. For example, it is possible to be concentrated on a skilled policy, informative support, concentrated on providing of financial prosperity and so like that. However marked in a table indicator most expedient, that determine main strategic directions of activity any to the subject, regardless of terms of its development. The offered list will allow providing the reasonable estimation of economic security of business entities and finding additional backlogs in relation to further development in comparing to other subjects, which work in similar industries of national economy or will allow making up themselves pre-war potential.

For strengthening of economic security of business entities it follows to conduct system tasks, which are included [9, p. 77]:

- diagnostics and evaluation of financial and economic, operating-rooms and organizational criteria with the purpose of the done early exposure of dangerous sources of activity.

- Especially requirements in relation to realization of this process grow in the conditions of military operations realization and in the process of renewal and proceeding in a production in a post-war period;

- timely application of anti-crisis (stabilizing) measures of neutralization of internal and external factors of safety both at the level of business entities and at the level of regions and state;

- forming of recommendations system and measures in relation to creation of competitive edges and providing of enterprise development on all stages of life and operating cycles of activity.

Table 1. A complex of measures about economic security strengthening of entrepreneurial activity

Directions of economic security strengthening	Facilities economic security strengthening and development of entrepreneurial activity
<p>Strategic and tactical (shortly, middling and long-term) planning;</p> <p>correcting an activity in accordance with the terms of development of environment;</p> <p>aspiration of financial resources (personal and grants) of business entities on the decision of foreground jobs, that will promote a rebuilding of country and its territories in war and post-war period;</p> <p>providing of stable sources of receipts the financial resources, including by providing of self-sufficient and self-finance of subjects;</p> <p>search of investment lines (state, private, international and other) on realization of projects, sent to modernization, alteration, updating of subject of business and its infrastructure;</p> <p>participating in forming of the support programs and proceeding in development of regions and environment;</p> <p>participation on competitive principles in the programs of regional development on the terms of the general financing;</p> <p>forming of funds and participating in creation of sourcing for realization of tasks and aims that to development of enterprise, it's updating and rebuilding.</p>	<p>Improvement of the strategic planning and composition of tasks, in accordance with the change of strategic priorities to the business and country entity, and also terms of replacing and providing of activity;</p> <p>support of projects in relation to the increase of competitiveness of country and its regions;</p> <p>creation of favorable terms in activity of business for financing of most attractive investment projects, including in the framework of existent environment;</p> <p>assistance to forming in the separate regions (especially in those, which were not in the conditions of active military operations) of different sort of productive, raw material, informative and other clusters for the increase of the combined efficiency of entrepreneurial activity and national economic recovery;</p> <p>assistance to bringing in external and internal investments, creation of technological park, centers of transfer of technologies and venture entrepreneurial activity with the purpose of development of innovative potential of business, surrounding state entities on the whole;</p> <p>stimulation of innovative development of entrepreneurial activity, input of effective mechanism of administrative and rights, organizational and financial support of perspective innovative projects;</p> <p>support of infrastructure of development, especially in rural locality and participating in development of new (improvement of existing) credit-warranty mechanisms of support, that most answer the terms of military and post-war time;</p> <p>assistance to introduction keeping of energy technologies, use of possibilities of local recreation energy, input of new sources most accessible and effective on territories of entrepreneurial activity location;</p> <p>participating in preparation and realization of the government and regional programs on proceeding in the territories occupied and suffering in post-war time, including in the programs in relation to the guard of earths and increase of its properties;</p> <p>socio-economic and ecological rehabilitation of territories, on which are located business entities, especially in post-military period;</p> <p>maintenance, rational and effective uses of natural and cultural originality of territories of location the entrepreneurial activity.</p>

Source: it is worked out by authors taking into attention [6, 12].

Table 2. Indicators, which determine the level of economic security strengthening of entrepreneurial activity

№	Indicators
Economic development	
1.	Part (volume) of products realization of business subjects in the gross domestic product of region (where it is included), %
2.	A level of renewed production in the general volume of realization, %
3.	Part of investments in the fixed assets, %
4.	Degree of capital assets wear of business subjects, %
5.	Specific gravity of export in the generally volume of the realized products, %
6.	Specific gravity of the imported materials, commodities and services in the volumes of the realized products, %
Social development	
7.	Part of profits, which is paid from the funds of stimulation to the workers (including for the sake of reason of economic security strengthening of entrepreneurial activity) in a general wage-fund, %
8.	Middle salary of workers of subject of entrepreneurial activity, thousand of Ukrainian volute.
9.	Level of fluidity of persons, %
10.	Middle age of working persons, years
11.	Part of money, which gets business subjects to the workers for the receipt of accommodation in a general wage-fund, %
12.	Part of money is in a general wage-fund, that the subject of business distinguishes for providing of life quality of the workers, medical insurance, health protection, education, qualifications training, social defense, help and others like that, %
Innovative development	
13.	Part of innovative products in the general volume of products of business subject, %
14.	Amount of persons, which engage in project-designer and scientific researches in general amount of personnel of entrepreneurial activity, %
15.	Part of internal charges on scientific research-and-developments in the general volume of the realized products, %
16.	Intensity of charges on technological innovations (a relation of charges on technological innovations to the volume of realized products), %
17.	Amount of the given requests on inventions, in the general amount of working persons, %
Ecological stability	
18.	Extras of muddy sewages waters, thousands of m ³
19.	Extras of contaminants in atmospheric air from stationary sources, ton
20.	Forest recover (part of the picked up thread forests), %
21.	Volumes of placing of hard wastes, ton

Source: it is worked out by authors taking into attention [2, 6].

Conclusions

The conducted researches defined such main tendencies in relation to strengthening of economic security of entrepreneurial activity:

- economic security of enterprise is the difficult system, in which included concepts, which behave to the different hierarchies, spheres of economy, which are co-operated and express economic relations between the different subjects of business, state, regions and individuals with aims to concern on achievement of such level of econ-

omy development, which satisfaction of necessities and assured defense of interests of all subjects;

- strengthening of economic security can be considered effective in the case of satisfaction of main necessities of all business entities in the process of national economy development, when all factors of economic security work on complete force, co-operate with each other and positively influence on all spheres of activity, strengthening safety of the state and every its citizen;

- by the primary objective of strengthening of economic security of entrepreneurial activity in

the conditions of active soldiery and post-war economic recovery it follows to count combination of existent terms for entrepreneurial activity with maintenance of certain level of security of business entities from internal and external threats, minimization of economic risks and providing of innovative competitive potential of national economy.

Further of researches will be sent to the search of new and distribution of modern Ukrainian experience of reorientation of enterprise, strengthening of economic security, coming from the state of active military operations and account of modern progress of national economy trends.

References

1. Stepanyuk E. (2022). When the war is over. What steps are needed for Ukraine's economic recovery after the war? Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/03/14/683967/>
2. Onishchenko, M.L., Dutchenko, O.O., Spitzgluz, S.O. (2019). Economic security as a condition for the effective functioning of the enterprise. Bulletin of SSU. Economics Series, № 1, 36 - 42.
3. Pogrishchuk, B., Khvichia-Duve, G., Dobizha, N. (2019). Economic security as an indicator of the development of modern business infrastructure. Bulletin of Ternopil National University of Economics, № 2, 91 - 99.
4. Chubukova, O., Voronkova, T. (2014). The system of economic security (ecosestate): essence, structure. Efficient economy. Retrieved from: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3169>
5. Burkaltseva, D.D. (2016). Economic Enterprise Security in the System of National Economy Security. Bulletin ALSRT, №1 - 2, 61 - 68.
6. Bilyk, R.R., Filipchuk, N.V. (2019). Problems of economic security and regions' competitiveness in conditions of decentralization. Regional economy, №4, 53 - 63.
7. Mikityuk, O.L. (2017). The theoretical and methodological foundation of the economic security of economic entities. Black Sea Economic Studies. Issue 18, 45 - 50.
8. Urba, S.I., Ivonchak, I.O. (2018). The economic security of entrepreneurship as the object of theoretical and methodological analysis. State and regions. Series: "Economics and Entrepreneurship", № 4 (103), 78 - 86.
9. Ivonchak, Iryna (2020). Features of enterprise economic security in Ukraine. Intelligence XXI, № 2, 75 - 80.
10. Hbur, Z. (2018). Foreign experience in ensuring the country's economic security. Investments: practice and experience, № 11, 111- 115.
11. Kolodaznaya, I., Bukrina, K. (2019). Economic security in the sustainable operation of enterprise. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Issue 23, part 1, 135 - 140.
12. Olynychuk, O. (2015). The state economic security system and the levels of its formation: conceptual aspects. Galician Economic Bulletin, № 1 (48), 93 - 100.
13. Sosnovska, O.O., Zhytar, M.O. (2018). Enterprise Economic Security: The Essence and Features. Accounting and Finance, № 3 (81), 124 - 132.
14. Kregul, Y.I., Bank, R.O. (2015). Security of business activity in Ukraine: administrative and legal aspect. Kyiv: Kyiv National Trade and Economy University, 240.
15. Ivanyuk, B.M. (2021). Formation of economic security of business in Ukraine: dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of economic sciences on a specialty 08.00.03 - economy and management of a national economy. Poltava: National University "Poltava Polytechnic" of the named after Yuri Kondratyuk, 227.
16. Fen, K.S. (2018). Formation and strengthening of economic safety of enterprises of the food industry: dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of economic sciences on a specialty 08.00.04 - economics and management of enterprises (by types of economic activity). Kamianets-Podilskyi: State Agrarian and Engineering University in Podilya, Kamianets-Podilskyi, 273.
17. Low "Economic Codex of Ukraine" (2003). In-formation of the Verkhovna Rada of Ukraine, № 18 - 22. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>

Tetyana Calinescu
Organization: National Aerospace University
"Kharkiv Aviation Institute"
Department: Finance, Accounting and Taxation Department
Address: Ukraine, 61070, Kharkiv, Chkalov Street, 17
e-mail: tetyana.calinescu@gmail.com

Serhii Pidmohylnyi
Organization: National Aerospace University
"Kharkiv Aviation Institute"
Department: Finance, Accounting and Taxation Department
Address: Ukraine, 61070, Kharkiv, Chkalov Street, 17
e-mail: PSS23@i.ua

ВИДОВЕ, ФОРМИ И ЕТАПИ НА РЕГИОНАЛНА ИКОНОМИЧЕСКА ИНТЕГРАЦИЯ – ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Едуард Маринов

TYPES, FORMS AND STAGES OF REGIONAL ECONOMIC INTEGRATION – THEORY AND PRACTICE

Eduard Marinov

ABSTRACT: *Economic integration is an objective and natural result of the development of the world economy and international economic relations. The article summarizes some theoretical insights on the nature to derive a definition of economic integration and then presents a brief analysis of the static and dynamic benefits and effects of integration. Then it discusses the different types of integration. The main focus of the study is on defining the different forms of regional integration with giving examples from the practice, and to summarize their typology based on the economic policies which they encompass.*

Keywords: economic integration, static effects, dynamic effects, preferential trade agreement (PTA), free trade area (FTA), common customs tariff (CCT), economic and monetary union (EMU)

Въведение

Интеграционните отношения са обективен и закономерен резултат от развитието на световното стопанство и международните икономически отношения. С увеличаване на обема на търговията и взаимосвързаността на националните икономики се стига до интернационализация на производството. Световното стопанство се изгражда все повече не от затворени национални стопанства, а от отворени икономики, с висока степен на взаимовръзка и взаимозависимост в общото си развитие. Постепенно то става една цялостна възпроизводствена система, а не комплекс от взаимосвързани национални стопанства. Интернационализацията изразява процеса на намаляване на обособеността на стопанствата и преодоляване на икономическия национализъм. Процесът е особено интензивен след Втората световна война, протича с качествено нови характеристики и определя динамизма на интеграционните връзки.

Тази обобщаваща предпоставка на интеграционното развитие може да се конкретизира в бързото нарастване на обема на търговията между националните икономики, което изисква съвместните усилия за насърчаване и регулиране; динамиката на капиталовото движение, което сближава националните възпроизводствени процеси и ги превръща в грижа на

общата политика; засилването на икономическата зависимост между националните стопанства, което изисква синхронизиране на управлението и обща загриженост за икономическото развитие; бързия растеж на транснационалния бизнес, за който националните граници губят смисъл и който стимулира наднационалните характеристики на икономиката, и т.н. Освен от икономическите предпоставки интеграционните процеси се предопределят от политически причини, от исторически традиции, културни и психологични фактори и т.н.

Същност на икономическата интеграция

Терминът „интеграция“ означава възстановяване на нещо в неговата цялост. С него се характеризира голямо разнообразие от връзки на взаимна зависимост и преплитане на обществените отношения в група държави. Понятието „икономическа интеграция“ се използва за характеризиране на различни сфери на международни икономически взаимоотношения и процеса на приобщаване на отделни икономики за осъществяване на свободна търговия. Въпреки че някои автори обосновават разликата в понятията „регионална икономическа интеграция“, „икономическа интеграция“ и „регионална интеграция“ с различни географски, правно-институционални или съдържателни фактори, за целите на това изследване

тези понятия се използват като еквивалентни. В тесен смисъл, в който ще бъде разглеждана тук, икономическата интеграция се отнася до премахването на дискриминационните бариери в търговията между определен брой страни и установяването на елементи на сътрудничество между тях. Икономическата интеграция представлява също обективен процес на преплитане на процесите в националните стопанства в резултат от развитието на съвременните производствени сили и постиженията в научно-техническата област. Като форма на икономическо въздействие тя създава по-благоприятни условия за овладяване на изгодни позиции в световното стопанство и в международните отношения. На практика интеграцията се развива като стопанско-политически обединения на базата на междудържавни споразумения.

Според Балаша (Balassa, 1961, с. 1) икономическата интеграция може да се дефинира като „премахване на дискриминацията в определен регион“, а за Канерт (Kahnert et al, 1969) тя е „процес на прогресивно премахване на дискриминацията, породена от националните граници“. Ето защо от теоретична гледна точка мерките, които само намаляват дискриминацията между държавите, се разглеждат като сътрудничество, а не като интеграция. Алън (Allen, 1963, с. 450) смята, че всеки разбира икономическата интеграция по различен начин. Затова според него един от най-важните приноси на изследването на Балаша е, че той дефинира интеграцията, доказвайки разликата между нея и сътрудничеството – интеграцията е забрана за дискриминация, а сътрудничеството само намалява неблагоприятните ефекти от нея.

Според Липси теорията на икономическата интеграция „може да бъде дефинирана като дял от теорията за митата, който се занимава с ефектите на географските промени в дискриминационните мерки при търговските бариери между държавите“ (Lipsey, 1960, с. 460).

Според Мачълъп (Machlup, 1977) интеграцията е процес на обединяване на отделните икономики в един по-голям икономически регион. Той, както и Стейли (Staley, 1977, р.243), твърди, че най-важното при интеграцията е „използването на всички потенциални възможности на ефективното разделение на труда“.

В България отделните автори дават различни определения на икономическата интеграция. Според И. Шикова (Шикова, 2011, с.11)

„икономическата интеграция може да бъде дефинирана като процес на икономическо сближаване на национални икономики“. В. Маринов (Маринов, 1999, с.10) я дефинира като „координирано насърчаване от заинтересуваните държави процес на дълбоко, всеобхватно срастване на техните национални възпроизводствени процеси, което има обективно необратим характер и води до постепенното формиране на един относително цял стопански комплекс“. Е. Панушев (Панушев, 2003, с. 35) определя икономическата интеграция като „процес на приобщаване на националните стопанства към общи механизми на взаимодействие, при което самостоятелното им функциониране става елемент на постъпателно развитие и източник на динамика“. Ст. Савов пък свързва икономическата интеграция с „образуване на регионални икономически блокове, ... в резултат на което се увеличава икономическата им взаимозависимост“ (Савов, 1995, с. 467-468).

Обобщавайки, икономическата интеграция може да бъде разглеждана като икономическо споразумение между различни държави, целящо повишаване на благосъстоянието, което се характеризира с намаляване или премахване на тарифните и нетарифните пречки пред търговията, както и с координиране на паричната и фискалната политика, като крайната цел е постигане на пълна интеграция, включваща единни парични, фискални, социални и икономически политики, управлявани от наднационални институции.

Икономически анализ на ползите от регионалната интеграция – статични и динамични ефекти

Според повечето автори теорията на икономическата интеграция преминава през два етапа на развитие, като всеки от тях отговаря на съответните на времето на възникването си политически и икономически въпроси. Първият етап включва традиционните теории за икономическата интеграция, които обясняват възможните ползи от нея по отношение на търговията и често са наричани статичен анализ на интеграционните споразумения. Вторите са новите теории за икономическата интеграция, които се развиват при променени икономически условия и търговска среда и често се наричат динамичен анализ на икономическата интеграция.

Статичен анализ

Изследванията, разглеждащи търговската интеграция и обясняващи теоретичните аспекти на преференциалните търговски споразумения, се базират на основополагащия труд на Джейкъб Винер „По въпросите за митническия съюз“ от 1950 г. Тази книга е описвана като първото изследване на ползите от икономическата интеграция, което по подробен и критичен начин я анализира от икономическа гледна точка (Catudal, 1951, с.210; Salera, 1951, с.84).

Изследването на Винер е първото, в което се определят конкретни критерии за разграничаване на ползите и недостатъците на икономическата интеграция. Неговият т.нар. статичен анализ на икономическата интеграция разделя възможните ефекти от нея на вече добре познатите ефекти на създаване на търговия и отклонения в търговията.

За създаване на търговия се говори, когато при постигането на търговско споразумение между две държави търговията се измества от по-скъпо предлагаща дадена стока страна-членка към такава, която предлага същия продукт по-евтино. Отклонение в търговията е на лице, когато вносът се измества от по-евтин доставчик от трета страна, неучастваща в интеграцията, към по-скъп доставчик в рамките на общността. Това се случва при прилагането на обща митническа тарифа, ако общността защитава по-скъпо предлагащите доставчици от държавите-членки.

Винер твърди, че създаването на търговия повишава благосъстоянието на дадена страна, докато отклоненията в търговията го намаляват. Той установява също, че „размерът има значение“, позовавайки се на икономистите от мащаба, при които колкото по-голяма е икономическата зона на митническия съюз (МС), толкова по-вероятно е той да работи в посока към свободна търговия. Във връзка с ролята на МС за повишаване на икономическото благосъстояние на народите по света той казва: „...митническият съюз е само частично, несигурно и като цяло неперфектно средство за онова, което би могло да се постигне много по-пълно, сигурно и справедливо чрез недискриминиращо намаляване на търговските бариери на световно ниво...“ (Viner, 1950, с. 135). Казано накратко, теорията на Винер на практика означава, че държавите биха имали мотивация да се интегрират, ако е вероятно интеграцията да има за резултат повече статични ползи, от-

колкото загуби, или с други думи, повече създаване на търговия, отколкото отклонение в нея.

Много автори допълват статичния анализ на Винер, разглеждайки различни страни на въпроса за ефектите от интеграцията. Всички изследвания, разширяващи анализа на Винер, стигат до заключението, че няма ясен отговор на въпроса дали митническият съюз повишава световното благосъстояние, или не. Както изтъква Мийд, „основният ни извод трябва да бъде, че не е възможно да се даде обща оценка на митническия съюз. Те могат да са или да не са инструменти за постигане на по-икономичното използване на ресурси. Всичко зависи от конкретните обстоятелства на конкретния случай“ (Meade, 1955, с. 107).

Динамичен анализ

Още през 60-те години на миналия век става ясно, че статичният анализ на създаването и отклонението в търговията не е достатъчен. Винер стига до извода, че всяка непреференциална търговска политика (свободна търговия) е по-добра от митническия съюз като средство за либерализиране на търговията, т.е. че по-доброто разпределение на ресурсите като аргумент за създаване на митнически съюз вече не е приложимо. Поради невъзможността на статичния анализ да оцени въздействието върху благосъстоянието Балаща въвежда нов инструмент за анализ на ефектите на икономическата интеграция върху благосъстоянието - динамичните ефекти, като средство за по-добро обяснение на причините и икономическите мотиви за създаването на митнически съюзи и на схеми на икономическа интеграция по принцип. Основна теза в международната икономика е, че свободната търговия на конкурентни пазари осигурява ефективност на производството и потреблението в целия свят и във всяка страна поотделно. Създаването на споразумения за преференциална търговия, мотивирано от идеите на статичния анализ, първоначално е смятано за промяна в посока към свободна търговия и е възприемано като средство за увеличаване на реалните доходи. Оказва се обаче, че това не е вярно – този анализ не дава прости отговори и принципи, поради което вниманието трябва да се насочи към динамичния анализ на икономическата интеграция (Sheer, 1981, с.53).

Балаща (Balassa, 1961) и Купър и Масел (Cooper and Massell, 1965) са първите, които въвеждат концепцията за динамичните ефекти на

икономическата интеграция. Това дава ново измерение на изследванията в тази област. Балаша дефинира основните динамични ефекти на интеграцията – „изгодите, извлечени от икономите от мащаба, от рационализацията на производството и нарасналата инвестиционна активност, далеч превишават статичните ползи и вреди, свързани със създаването на търговия и отклоненията в търговията“ (Balassa, 1961, с.117). Той обръща внимание и на влиянието на интеграцията върху пазарната структура и конкуренцията, повишаването на производителността, риска и несигурността. Шиф и Уинтърс обобщават дефиницията на динамичните ефекти на икономическата интеграция – те включват всяко нещо, което влияе върху темпа на повишаване на икономическия растеж на една държава в средносрочен план (Schiff and Winters, 1998, с.179).

Много автори наричат статичния анализ на Винер и неговите допълнения стар регионализъм, а под нов регионализъм разбират изследването на динамичните ефекти като нарастване на конкуренцията, инвестиционните потоци, икономите от мащаба, технологичния трансфер, повишаването на производителността и др. Някои изследователи наричат двете теории първичен и вторичен регионализъм, а други търсят разлика по отношение на времевия период, за който се проявяват ефектите: „Краткосрочните статични интеграционни ефекти са свързани с първоначалната промяна в поведението на стопанските субекти, ... а дългосрочните ефекти на реструктуриране са свързани с подобряването на условията на функциониране на фирмите и ефективността им ... и повишаване на конкуренцията“ (Панушев, 2003, с.37).

Новите теории за икономическата интеграция възникват заедно с промяната в икономическите условия. Лорънс (Lawrence, 1997, с.18) правилно посочва, че силите, които движат интеграционното развитие, сега се различават драстично от тези, които стоят зад предходните вълни на интеграция – фактори като участието на частния сектор, конкуренцията, преките чуждестранни инвестиции и увеличената роля на услугите.

Единственият очевиден недостатък на динамичния подход е, че за разлика от статичните при него няма достоверен метод за количествена оценка на динамичните ефекти.

Динамичният анализ на ефектите от икономическата интеграция произлиза от характеристиките на днешната свободна икономика.

Поради своята дълбочина динамичните ефекти на икономическата интеграция имат по-голямо влияние върху икономическите процеси от статичните. „Динамичните ефекти на регионалната икономическа интеграция се свеждат преди всичко до увеличаване на инвестиционните разходи, устойчиво нарастване на търсенето, уедряване на производството и повишаване равнището на неговата специализация, усъвършенстване на организацията и управлението на производството и производствените технологии, рационализиране на териториалното разположение и използване на ресурсите, повишаване на ефективността на производствата, създаване на икономически растеж и т.н.“ (Маринов и др., 2004, с.79).

Видове икономическа интеграция

Б. Балаша твърди, че интеграцията трябва да се разглежда едновременно като процес – мерките за отстраняване на дискриминацията между икономически агенти от различни държави, и като състояние – отсъствието на определени форми на дискриминация между националните икономики (Ballassa, 1961, с.1), т.е. да се изследва в нейната динамика или в конкретен момент (статично).

Някои автори (Леонидов, 1981, с.145; Маринов и др., 2004, с. 19-20) класифицират интеграцията като функционална (реална) – когато между националните икономики в даден интеграционен регион е налице реално преплитане и взаимно проникване, и като институционална (организирана), при която съществува нормативно определена институционална, правна и политическа рамка на интеграционния процес. Подобно разграничение се прави и от други автори, макар че те наричат двете разновидности по различен начин – формална (институционализиране, политически решения) и неформална (практически действия, взаимодействие между пазарите) интеграция (Wallace and Wallace, 2000; Шикова, 2011). Понякога нивата, до които са достигнали двата вида интеграция в даден регион, се разминават, като икономическата теория отдавна е установила честото несъответствие между относително високото равнище на формалната и ниското ниво на реалната интеграция при развиващите се страни (Mennis, Sauvart, 1976, с. 52).

Има още няколко аспекта, в които процесите и формите на изражение на интеграцията могат да бъдат разграничени едни от други – според териториалния обхват интеграцията

може да е глобална, регионална и национална. Развитието на интеграцията от своя страна би могло да се разглежда в дълбочина (като съдържателен обхват на интеграционните споразумения) и в ширина (от гледна точка на държавите-членки) (Маринов, 1999, с.15).

Според средствата, с които се осъществява, интеграцията може да бъде положителна – създаване на средства, мерки и институции, подпомагащи ефективното функциониране на пазара в интеграционното пространство, и отрицателна – премахване на бариерите в търговията и пречките пред либерализацията (Шицова, 2011, с.16).

Съществува и разграничение между процеса на интеграция, протичащ между страни със сходно икономическо развитие (хомогенна интеграция), и при държави с различно такова (Proff, 1996; Маринов и др., 2004). „Приема се, че относително по-успешно се развива хомогенната интеграция. Нехомогенната интеграция, при която често си партнират промишлено развити и развиващи се страни, е свързана с редица трудности, произтичащи от структурната несъвместимост на националните икономики...“ (Маринов, 2004, с. 21).

Според обекта на интеграция някои автори (Molle, 2006; Шицова, 2011) обособяват интеграция на пазарите – премахване на пречките пред свободното движение на факторите на производството; и интеграция на политиките – създаване на обща рамка за функциониране на отделни сектори или на целите икономики на държавите. „Някои от формите на икономическа интеграция представляват само пазарна интеграция – напр. зоната за свободна търговия, докато други изискват и интеграция на политики – икономически и паричен съюз“ (Шицова, 2011, с. 14).

Възможно е да бъде въведен и още един разграничителен критерий. От гледна точка на очакваните и реалните ефекти и ползи от икономическата интеграция би трябвало да се разграничават процесите на интеграция между развити държави, при които се търсят основно статичните и динамичните ефекти, описани в класическата и новата теория за регионалната интеграция, и тези, които протичат между развиващи се и слаборазвити страни, при които мотивацията за осъществяване на интеграцията е различна. Това ще бъде разгледано подробно в т. 1.3, където ще бъдат представени ефектите от интеграцията за развиващите се държави.

Форми и етапи на икономическа интеграция

Икономическата интеграция има много и различни форми. Голям принос за изясняването на този въпрос има книгата на Б. Балаша от 1961 г. „Теория на икономическата интеграция“, която е широко цитирана във всички последвали изследвания на икономическата интеграция – теоретични и от гледна точка на прилаганите политики. Според Балаша съществуват четири различни етапа на икономическа интеграция – зона за свободна търговия (ЗСТ), митнически съюз (МС), общ пазар (ОП) и икономически съюз (ИС).

Формите на икономическа интеграция са еволютивни – всяка схема от по-висок ранг съдържа характеристиките на по-ниските, но и нови елементи, които я разширяват като обхват и съдържание. Те могат да се разглеждат като етапи на процес, който има като крайна цел (доколкото това е желано от участващите държави) постигането на пълна интеграция – единни парична, социална и икономическа политики и наднационални институции, чиито решения са задължителни за членуващите държави.

Доколкото всяка следваща по-напреднала форма на интеграция е свързана с отдаване на повече национален суверенитет от страна на участващите държави, те самите задават целите си в процеса на интеграция. „Преходът от един стадий към друг, по-висш, означава разширяване областите на стопанския живот – обект на интеграция...“ (Маринов, 2004, с.51). Въпреки еволютивния характер на процеса на интеграция държави, които смятат, че това е постижимо и съответства на целите им, могат да започнат процеса направо от някое от по-високите нива.

Досега в икономическата теория няма консенсус относно точния брой и характеристиките на формите (етапите) на развитие на икономическа интеграция. В това изследване авторът предлага класификация, включваща осем етапа на интеграция, базирайки се основно на възприетия от Б. Балаша подход за определяне на съдържанието им и разликите между тях. В таблица 1 са представени етапите на интеграция с основните им характеристики, като към тях са отнесени повечето действащи към момента интеграционни споразумения в света.

Таблица 1. Етапи на икономическа интеграция – характеристики и примери

Етап на интеграция	Съществени характеристики	Примери
Преференциално споразумение за търговия	По-ниски търговски бариери между страните-членки	<p>Двустранни:</p> <p>Споразумения за икономическо партньорство между ЕС и АКТЬ (от 2003)</p> <p>АСЕАН-Китай (2005)</p> <p>Меркосур-Индия (2009)</p> <p>Многостранни:</p> <p>Обща система от преференции (1971)</p> <p>Протокол за търговски преговори (1973)</p> <p>Азиатско-тихоокеанско търговско споразумение (1976)</p> <p>Междуправителствен орган за развитие (IGAD, 1996)</p> <p>Икономическа общност на централноафриканските държави (ECCAS, 1986)</p> <p>Латиноамериканска асоциация за интеграция (1981)</p> <p>Магребски съюз (UMA, 1989)</p> <p>Южнотихоокеанско споразумение за регионална търговия и икономическо сътрудничество (1981)</p> <p>Световна система от преференции между развиващите се държави (1989)</p> <p>Организация за икономическо сътрудничество (1992)</p> <p>Меланезийска ръководна група (1994)</p> <p>Общност на Сахел-Сахарските държави (CEN-SAD, 1998)</p> <p>Южноазиатско споразумение за преференциална търговия (1999)</p>
Зона за свободна търговия	Нулеви мита	<p>ЗСТ на АСЕАН (AFTA)</p> <p>Африканска континентална зона за свободна търговия (AfCFTA)</p> <p>Азиатско-тихоокеанско търговско споразумение (APTA)</p> <p>Система за интеграция на Централна Америка (SICA)</p> <p>Централноевропейска ЗСТ (CEFTA)</p> <p>Централноафрикански икономически и паричен съюз (CEMAC)</p> <p>Общ пазар на Източна и Южна Африка (COMESA)</p> <p>ЗСТ на Г-3 (G3)</p> <p>Велика арабска ЗСТ (GAFTA)</p> <p>Доминиканска република – Централноамериканска ЗСТ (DR-CAFTA)</p> <p>Съвет за сътрудничество в Залива (GCC)</p> <p>Северноамериканска ЗСТ (NAFTA)</p> <p>Тихоокеански съюз</p> <p>Южноафриканска общност за развитие (SADC)</p> <p>Южноазиатска ЗСТ (SAFTA)</p> <p>Меркосур</p> <p>Транстихоокеанско партньорство (TPP)</p> <p>Западноафрикански икономически и паричен съюз (UEMOA)</p> <p>Западноафриканска парична зона (WAMZ)</p>
Митнически съюз	Обща външна митническа тарифа	<p>Андска общност (CAN)</p> <p>Икономическа общност на западноафриканските държави (ECOWAS)</p> <p>Меркосур</p> <p>МС на Казахстан, Беларус и Русия</p> <p>МС на ЕС с Андора</p> <p>МС на ЕС със Сан Марино</p> <p>МС на ЕС с Турция,</p> <p>Южноафрикански митнически съюз (SACU)</p> <p>Швейцария-Лихтенщайн</p> <p>Израел-Палестина</p>
Общ пазар	Свободно движение на факторите на производство	<p>Европейско икономическо пространство (ЕЕА)</p> <p>Европейска зона за свободна търговия (EFTA)</p> <p>Източноафриканска общност (EAC)</p> <p>Южноазиатска зона за свободна търговия (SAFTA)</p> <p>Общо икономическо пространство на Евразийската икономическа общност</p> <p>ЕС-Швейцария</p> <p>Канада – споразумение за вътрешната търговия (AIT)</p>

Икономически съюз	Хармонизация на икономически политики	Европейски съюз Карибска общност (Кариком) ЕС-Монако Русия-Беларус
Икономически и паричен съюз	Обща парична политика, обща парична единица	Икономически и паричен съюз на ЕС (еврозона) Източнокарибски паричен съюз на Кариком ЕС- Сан Марино ЕС-Андора ЕС-Монако
Пълна икономическа интеграция	Наднационална компетентност, унификация на икономическите политики	-
Политически съюз	Общи политики в областта на външните отношения и сигурността, правосъдието и вътрешните работи	-

Източник: Съставено от автора

Най-ниската форма на икономическа интеграция е споразумението за преференциална търговия (СПТ). Това е споразумение между две или повече държави, при което стоките, произведени в рамките на съюза, са обект на по-ниски търговски бариери, отколкото произведените извън него (Panagariya, 2000, с.288). Пример за СПТ са споразуменията на ЕС със страните от Африка, Карибския и Тихоокеанския басейн.

Зоната за свободна търговия е СПТ, при което страните-членки не прилагат никакви търговски ограничения (нулеви мита) спрямо стоките, произведени в рамките на съюза. Те обаче запазват собствените си митнически политики по отношение на трети страни. В някои случаи това се нарича търговска интеграция (Hosny, 2013, с. 134). ЗСТ е дефинирана нормативно в чл. XXIV, пар. 8 от ГАТТ: „Под зона за свободна търговия се разбира група от две или повече митнически територии, в които митата и други ограничителни регулации на търговията... са премахнати на практика спрямо цялата търговия между съответните територии по отношение на продукти с произход от тези територии.“ Пример за ЗСТ е Северноамериканската ЗСТ (НАФТА), създадена през 1993 г. от САЩ, Канада и Мексико.

Митническият съюз е ЗСТ, в която държавите-членки прилагат обща външна митническа тарифа спрямо стоките, внасяни от трети страни. Тази тарифа може да е различна за от-

делните стоки, но не и да има разлики за отделните страни-членки. Чл. XXIV, пар. 8 от ГАТТ определя нормативно МС: „За целите на това споразумение: а) Под МС следва да се разбира създаването на единна митническа територия на мястото на две или повече такива, така че: i) митата и другите ограничителни регулации на търговията... са премахнати практически по отношение на цялата търговия на съответните територии на съюза или поне по отношение на всички търговски продукти с произход от тези територии; ii) еднакви мита и други регулации на търговията се прилагат от всички членове на съюза към търговията с територии, които не са част от съюза.“ Най-известният пример за МС е Европейската общност, създадена през 1957 г. от Германия, Франция, Италия, Белгия, Нидерландия и Люксембург.

Общият пазар е МС, при който освен по отношение на стоките е налице свободно движение и на другите фактори на производството – капитали и работна сила. Освен това за наличието на ОП е необходимо да бъдат премахнати всички пречки пред търговията (нетарифни ограничения) и координирането на определени икономически политики. Често този етап на интеграционния процес се нарича „интеграция на факторите на производството“. Европейската общност постига такъв тип интеграция през 1993 г.

Икономическият съюз е още по-задълбочена форма на интеграция, при която паричните и фискалните политики на отделните държави се хармонизират и дори унифицират. На основата на общия пазар се интегрират икономическите политики в различни области, формират се общи подходи и координирано финансиране. Премахването на дискриминацията се обвързва с определена степен на съгласуване на националните икономически политики с цел заличаване на различията помежду им. Този етап често се нарича „интеграция на политики“.

Крайната степен на ИС е икономическият и паричен съюз (ИПС). При него се създава общ валутнокурсен механизъм, който прераства в емитирането на обща парична единица, функционираща на общия пазар. Налице е обща парична политика, както и координиране на макроикономическите политики на държавите-членки. Пример за ИПС е Еврозоната в рамките на ЕС, в която от 2001 г. има обща парична единица – еврото.

Балаша говори и за още един етап на интеграционния процес – пълната икономическа ин-

теграция (ПИИ), която „предполага унификация на валутната, фискалната, социалната и антицикличната политика и изисква учредяването на наднационална власт, чиито решения са задължителни за държавите-членки“ (Balassa, 1961, с.2). Тук и формулирането, и провеждането на икономическите политики е изключителна компетентност на институциите на интеграционната общност.

Според някои автори съществува и друг етап на интеграционния процес, който обаче е силно политически. При него крайната политическа цел на интеграцията е политическият съюз (ПС), при който интеграцията се допълва в области, засягащи по-силно националния суверенитет. Досега няма интеграционна общност, която да е постигнала завършеност в този етап на интеграцията, въпреки че ЕС полага усилия за задълбочаване на политическата интеграция с цел да се превърне в реално действащ политически съюз с въвеждането на общо гражданство и опитите за провеждане на общи политики в областите на външните работи, сигурността, правосъдието и вътрешните работи.

Таблица 2. Типология на формите на интеграция

		СПТ	ЗСТ	МС	ОП	ИС	ИПС	ПИИ	ПС
Свобода на движение в рамките на общността	Стоки (мита)								
	Стоки (нетарифни огр.)								
	Услуги								
	Капитали								
	Работна ръка								
Общи външни бариери	Стоки (мита)								
	Стоки (нетарифни огр.)								
	Услуги								
	Капитали								
Общи политики	Работна ръка								
	Митническа тарифа								
	Парична политика								
	Икономически политики								
	Суверенни политики								

Източник: Съставено от автора

Институционална рамка на икономическата интеграция

Формалната институционализирана интеграция се осъществява в съответствие с определени двустранни или многостранни договори, които изразяват интересите и очакванията в рамките на интеграционния процес на отделните участващи в него държави.

Тези споразумения, макар и изразяващи волята на суверенни държави, трябва да са съобразени със съответните правила в международното сътрудничество, определени от международни организации като Организацията на обединените нации (ООН), Световната търговска организация (СТО), Международния валутен фонд (МВФ) и др., в области като демокрация, световна сигурност, околна среда,

защита на правата на човека и т.н. Съществуват и конкретни международно установени икономически норми, на които трябва да се подчиняват споразуменията за икономическа интеграция. По отношение на търговската либерализация например задължително се прилага принципът на най-облагодетелствана нация, установен в чл. I от Общото споразумение за търговията и митата (ГАТТ).

Нормативната основа на изграждането, функционирането и развитието на икономически общности са договорите за тяхното създаване. Те могат да бъдат „договори за институционализиране на регионални икономически общности и съюзи и договори за регионално, междурегионално и двустранно търговско-икономическо либерализиране, ... които определят правната рамка на интеграционните общности, целите, ценностите, принципите, политиките и организационните им форми, институциите и компетенциите им, условията за присъединяване на други държави и за развитие на международно сътрудничество... и институционализират последователно различни политики за постигане на целите на интеграцията, вкл. зони за свободна търговия, общи пазари, икономически и парични съюзи“ (Димова, 2011, с.368).

Заклучение

Регионалната икономическа интеграция е една от основните тенденции на развитие на международните икономически отношения през последните десетилетия. Има многобройни примери, на практика навсякъде по света, които показват, че това не е изолирано събитие, а е истински глобален феномен. Задълбочаването на регионалната интеграция в редица области е подкрепяно от регионални инициативи, особено в сферата на търговията, което води до създаването на много различни по своя географски и същностен обхват регионални споразумения и общности. През последните десетилетия световната търговия става все по-отворена и по-малко дискриминираща и все повече държави се присъединяват към подобни обвързващи споразумения. Самите търговски споразумения от своя страна все повече се задълбочават и разширяват, включвайки нови политики като търговията с услуги, чуждестранните инвестиции, интелектуалната собственост и т.н. Възможностите, които предоставят различните форми на иконо-

мическа интеграция, както и начините и методите за оползотворяването им все повече се увеличават.

Литература

Allen, R. L. 1963. Review of The theory of economic integration, by Bela Balassa. *Economic Development and Cultural Change* 11 (4): pp. 449-454.

Balassa, B. 1961. *The Theory of Economic Integration*. Homewood, Illinois: Richard D. Irwin.

Catudal, H. M. 1951. Review of The customs union issue, by Jacob Viner. *The American Journal of International Law* 45 (1): pp. 209-211.

Cooper, C. A., and B. F. Massell. 1965. Toward a general theory of customs union for developing countries. *The Journal of Political Economy* 73 (5): pp. 461-476.

Dimova, R. 2011. *Mezhdunarodni ikono-micheski otshoseniya*. Sofiya: UI „Stopanstvo“.

Hosny, A.S. 2013. Theories of Economic Integration: A Survey of the Economic and Political Literature. *International Journal of Economy, Management and Social Sciences* 2 (5) May 2013, pp. 133-155.

Kahnert, F, P. Richards, E. Stoutjesdijk, and P. Thomopoulos. 1969. *Economic integration among developing countries*. Paris: Development Center of the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD).

Lawrence, Robert Z. 1997. Preferential trading arrangements: The traditional and the new. Chapter 2 in *Regional Partners in Global Markets: Limits and Possibilities of the Euro-Med Agreements*, edited by Ahmed Galal and Bernard Hoekman. Center for Economic Policy Research and the Egyptian Center for Economic Studies.

Leonidov, A. 1981. Burzhoaznata teoriya za ikonomicheskata integratsiya (Kritichen analiz). V: *Imperialisticheskata ikonomicheska teoriya na savremen-niya etap*. Sofiya.

Lipsey, R. G. 1960. The theory of customs unions: A general survey. *The Economic Journal* 70 (279): pp. 496-513.

Machlup, F. 1977. *A history of thought on economic integration*. New York: Columbia University Press.

Marinov, G., I. Iliev i dr. 2014. *Evropeyska ikonomicheska integratsiya*. Varna: Izd. „Ongal“.

Marinov, V. 1999. *Regionalna ikonomi-cheska integratsiya*. Sofiya: UI „Stopanstvo“.

Marinov, V., M. Savov, M. Petrov, M. Slavova, D. Hadzhinikolov i S. Krastev. 2004. *Evropeyska ikonomicheska integratsiya*. Sofiya: UI Stopanstvo.

Meade, J. E. 1955. *The theory of customs unions*. Amsterdam: North Holland.

Mennis, B. K.P. Sauvart. 1976. *Emerging Forms of Transnational Community*. London.

Molle, W. 2006. *The Economics of European Integration – Theory, Practice, Policy*. Fifth edition. Ashgate.

Panagariya, A. 2000. Preferential trade liberalization: The traditional theory and new developments. *Journal of Economic Literature* 38 (2): pp. 287- 331.

Panushev, E. 2003. *Ikonomicheska integ-ratsiya v Evropeyskiya sayuz*. Sofiya: „Nekst“.

Proff, H. and H.V. Proff. 1996. Effects of World Market Oriented Regional Integration on Developing Countries. *Intereconomics*, Vol. 31, Iss. 2., pp. 84-94.

Salera, V. 1951. Review of The customs union issue, by Jacob Viner. *The Journal of Political Economy* 59 (1): p.84.

Savov, S. 1995. *Svetovna ikonomika*. Veliko Tarnovo: IK „Lyuren“.

Schiff, M. and L. A. Winters. 1998. Dynamics and politics in regional integration arrangements: An introduction. *The World Bank Economic Review* 12 (2): pp.177-195.

Shikova, I. 2011. *Politiki na Evropeyskiya sayuz*. Sofiya: UI “Sv. Kliment Ohridski”.

Staley, Ch. E. 1977. Review of A history of thought on economic integration, by Fritz Machlup. *Annals of*

the American Academy of Political and Social Science 434: pp. 242-243.

Viner, J. 1950. *The Customs Union Issue*. New York: Carnegie Endowment for International Peace.

Wallace, H. and W. Wallace, eds. 2000. *Policy-making in the European Union*. 4th edn, Oxford: Oxford University Press.

доц. д-р Едуард Маринов
Нов български университет
департамент „Икономика“
Институт за икономически изследвания при Българска академия на науките
секция „Международна икономика“
София 1504, ул. Герлово №6

e-mail: eddie.marinov@gmail.com

ИКОНОМИЧЕСКИ ЕФЕКТИ ВЪРХУ БИЗНЕСА ПРИ ПРЕХОДА КЪМ КРЪГОВА ИКОНОМИКА

Мина Карпузова

THE ECONOMIC EFFECTS ON BUSINESSES AS A RESULT OF THE CIRCULAR TRANSITION

Mina Karpuzova

ABSTRACT: *The actuality of the topic of the circular economy is dictated by the need to find a solution to contemporary environmental, economic, and social problems. Nowadays, the increased urbanization rate and excessive consumption lead to high levels of pollution, the depletion, and exhaustion of the natural systems and resources, and also affect the world's economy and the global society. Those are some of the reasons why the current economic linear model is not efficient enough from the economic and environmental perspective and there is an urgent need for a circular transition. The study's main objective is to analyze the circular transition and to provide scientific information on the possible economic effect on European businesses. In order to complete the study's aim, the researcher has used a deductive approach by collecting primary and secondary data.*

The paper is divided into three main parts. The first section represents the literature review, where are given the fundamental definitions and characteristics of the concepts of circularity and sustainability. The second part introduces the key economic effects such as increasing profits, developing innovation, creation of new jobs, economic growth, and increasing company competitiveness. The last part examines five case studies in Europe in order to present how the circular model functions in practice. This part is essential because it examines some of the local progress in terms of circular transition and helps to analyze the circular model implementation. In conclusion, the paper outlines general recommendations for the future development of circular economy policies and also for business.

Keywords: circular economy, sustainable development, circular business models.

Въведение

Световната икономика и търговия са динамична материя, която през последните десетилетия активно се развива и поема нов курс – към по-устойчиво развитие и смяна на икономическия модел. Тази новаторска посока се обуславя от необходимостта за решаване на съвременните икономически проблеми, като бедността и нарастващото разделение между бедни и богати, борбата с климатичните промени и адаптирането към новите природни условия, изчерпването на земните ресурси и енергийната криза, борба с генерирането на огромно количество отпадъци или по-общо – прекомерното замърсяване на въздуха, почвата и водата. Всички тези актуални въпроси са обект на зелената икономика и в частност на кръговата, като стремежът на европейското общество е тяхното навременно решаване и осигуряване на достоен живот на нашата планета.

Целта на настоящата разработка е да се направи кратък анализ на прехода към кръгова икономика (КИ) и да се даде информация какви биха били евентуалните икономически ефекти върху бизнеса, с фокус Европейския съюз (ЕС). Разработка разглежда няколко примера на кръгови икономически модели от практиката и анализира последващите ефекти.

Обект на разработката е преходът на КИ в рамките на ЕС, а предмет – анализът на икономическите ефекти на микроикономическо ниво.

За целите на проучването са използвани първични източници на информация под формата на европейски законодателни актове в сферата на КИ и анализ на данни от търговския регистър, и официалните интернет страници на зададените компании. Вторичните източници се свеждат до използвана литература на утвърдени автори, изследователи и анализатори по темата.

Литературен обзор

Индустриалната революция от края на 18-ти и началото на 19-ти век е отправната точка на съвременните икономически събития и утвърждаването на линейния модел. Този период се характеризира с рязък технологичен прогрес, драстично увеличаване на числеността на населението и висока степен на урбанизация в световен мащаб. За сравнение по данни на ООН за 1950 г. населението на Земята е около 2,5 млрд. души, а през 2019 то наброява 7,7 милиарда (UN, 2019). Масовото използване на машини и ресурси коренно променя начина на живот на хората, като постепенно се изгражда съвременния облик на консуматорското общество. Продуктите се произвеждат, употребяват и впоследствие биват изхвърляни като ненужни. За тяхната направа се използват огромно количество енергия и ресурси, а отпадъкът, който се генерира, прогресивно расте, което от своя страна води до високи нива на замърсяване на околната среда. Поради повишената експлоатация и добив на земни ресурси, природните екосистеми не са в състояние по естествен път да се възстановяват. Всички тези причини водят до нарушаване на естествения кръговрат на веществата и енергията в биосферата.

Поради ниската ефективност в процеса на потреблението на стоките при линейния икономически модел, заедно с липсата на достатъчно ресурси, се налага необходимостта от неговата смяна. Това е и една от главните причини през последните години да се очертае ясна тенденция на преход от линейна към кръгова икономика, и предполага засилен интерес към алтернативните бизнес модели, както от страна на правителствата, така и от самото общество и бизнеса.

Еволюционното развитие на концепцията за кръгова икономика преминава през множество етапи на трансформация и осъзнаване, до нейното съвременно възприятие. Самата идеята се заражда под формата на стремеж за промяна към по-устойчив, достоен и природосъобразен живот, като начало на този преход е утвърждаването на концепцията за устойчиво развитие (УР). За първи път през 1987 г. в Доклада на Международната Комисия за опазване на околната среда и развитие към ООН наречен: „Нашето общо бъдеще“ (Our Common Future) се дава конкретна дефиниция за УР и гласи, че устойчиво е: „развитието, което удовлетворява нуждите на настоящето, без да

излага на риск възможността на бъдещите поколения да удовлетворят своите нужди“ (СКОСР, 1987, част I, с. 13).

В този исторически период на осъзнаване на нужда от смяна на модела се формират различни, но много сходни по своята същност концепции – от синя, лилава (включваща културните аспекти), кръгова (с акцент върху материалите и удължаване на жизнения цикъл на продуктите), ниско-въглеродна и зелена икономика, които функционират в унисон с принципите на устойчиво развитие и търсят баланса между постигането на икономически растеж, социалната отговорност и опазване на околната среда.

Целият модел на кръговата икономика е изграден върху идеята за цикличност на материалите, като първият и най-основен момент е самият процес на проектиране на продукта/услугата. Необходимо условие е продуктите да са максимално ефективни, устойчиви и безвредни. Всеки следващ етап от производствената верига до крайния потребител (производство или преработка на суровините, разпространение, употреба и събиране, рециклиране) трябва да функционира в съответствие с устойчивите кръгови принципи. Последният, краен етап е рециклирането на остатъците – в зависимост от вида си остатъчният материал или се влага отново в производствения цикъл, или се компостира.

Обобщено, *кръговата икономика представлява модел на производство и на потребление както на макро- така и на микроикономическо ниво, при който целта е удължаване на жизнения цикъл на продуктите, като вложените материали са възобновяеми или биоразградими и влизат в затворен цикъл на преработка и употреба.* Този модел е предпоставка за подобряване на качеството на околната среда и съответно благосъстояние на хората, заедно с постигането на максимална ефективност и икономически растеж. Оттук, както и от общото разбиране за трите стълба на устойчивото развитие, следва да се разглеждат 3 вида ефекти, вследствие на прехода от линейна към кръгова икономика: екологични, социални и икономически, като трансформацията е необходимо да се изпълни на законодателно, обществено и бизнес ниво.

Икономически ефекти вследствие на прехода към кръгова икономика и устойчиво развитие

Кръговата икономика се разглежда като неотменна част от политиката за постигане на УР и в този контекст ефектите от нейното прилагане биват разделени на 3 групи: икономически, социални и екологични. Предмет на разработката е анализът на икономическите ефекти, като ключовите, които ще бъдат разглеждани са: увеличение на печалбата, развитие на иновациите и сформирани на нови ниши за растеж, генериране на нови работни места и увеличаване на конкурентоспособността на фирмите. Така например изследване на WRI (Световен институт за ресурси - World Resources Institute) показва, че вследствие на намаляване на отпадъците и стимулиране на инвестициите кръговият модел може да генерира сума от 4.5 трилиона долара и да създаде нови 6 милиона работни места до 2030 г. в световен мащаб (McGinty, 2021).

През 2015г. излиза доклад на Центърът за бизнес развитие и околна среда на компания „Макинзи енд къмпани“ (McKinsey Center for Business and Environment) и Фондация Елн Макартър относно потенциалните възможности и ефекти в резултат на прилагането на кръговите модели. Съгласно данните от изследването, кръговата икономика ще създаде технологичната революция, която ще увеличи производителността на ресурсите и би генерирала полза от първични ресурси до 0,6 трилиона евро годишно до 2030 г. за европейските икономики, а производителността би се повишила с 3% годишно. Като краен резултат от проучването на центъра на Макинзи се заключава, че внедряването на кръговите принципи на стария континент, освен че ще допринесе за подобряване от гледна точка на екологичните и социални аспекти на устойчивостта, ще генерирал нетни икономически ползи от 1,8 трилиона евро до 2030 г. (McKinsey Center for Business and Environment, 2015). Повишените икономически резултати за фирмите без съмнение биха довели и до ръст на БВП, като основен макроикономически показател за благосъстоянието на нациите, като прогнозата е БВП да нарасне с около 7 % спрямо настоящия сценарий на развитие.

Представената картина на бъдещето освен на макро-, обезателно ще повлияе на микроикономическо ниво. Така например Гюнтер Паули в книгата си „Синята икономика – 10 години - 100 иновации – 100 милиона работни места“ твърди, че „отпадъците на един продукт се превръщат в източник на паричен поток, с помощта на който се създава друг продукт“ (Желязкова, 2020). Прогнозата включва внедряването на редица нови иновации които ще реструктурират настоящата икономика и ще обхванат всички сектори и сфери, от тежката индустрия и производството, до малкия и сред бизнес. Това разбира се води след себе си поява на нови ниши за растеж и работни места.

Докладът на Международния институт за устойчиво развитие, публикуван през 2020 г. описва евентуалните ефекти от внедряването на КИ върху работните места. Въз основа на проведено проучване Европейската комисия (ЕК) изчислява, че 3,9 млн. човека работят в сферата на КИ в ЕС (IPSD, SITRA, 2020), като в доклада се упоменава, че: „Международната организация на труда (МОТ) предвижда нетното създаване на 18 милиона зелени работни места до 2030 г.“ (IPSD, SITRA, 2020).¹ От друга страна, Глобалната среща на върха за действия в областта на климата оценява създаването на над 65 милиона нови нисковъглеродни работни места до 2030 г. (IPSD, SITRA, 2020). Разликата между двете прогнози може да се обясни с различните дефиниции, но и от методологията и сложността на използваните модели за прогнозиране. В крайна сметка всички изследвания и прогнози, направени въз основа на математически модели, са едноструни, че КИ е предпоставка за отварянето на нови ниши за растеж, работни места, повишаване на конкурентоспособността и следователно - икономически растеж.

Не на последно място ЕС преследва стратегия за неутрална по отношение на климата, ресурсно ефективна и конкурентоспособна икономика. Именно повишаването на конкурентоспособността се явява ключов ефект вследствие на прилагането на кръговите принципи. Според проучване на финландския иновационен фонд Ситра (Sitra) кръговата икономика подкрепя конкурентоспособността и спомага

¹ Съгласно МОТ под зелени работни места се разбират всички дейности, които произвеждат стоки и услуги за измерване, предотвратяване, огранича-

ване, минимизиране или коригиране на екологичните щети върху водата, въздуха и почвата, както и проблемите, свързани с отпадъци, шум и екосистеми.

за намаляване на зависимостта от вноса (Ситра, 2016). Стимулирането на растежа, заетостта и особено иновациите са в основата на повишаването на конкурентоспособността на дадена фирма. Правилното прилагане на алтернативните бизнес модели е предпоставка за успех и по-добри пазарни резултати. Стратегията за инкорпориране на кръгови практики на една компания може да се разглежда като конкурентно предимство и да осигури уникална добавена стойност за дадения продукт или услуга. За да бъде по-ясно илюстрирано и доказано това твърдение е необходимо последващо и по-задълбочено проучване и анализ на пазара.

Кръгови бизнес практики

В литературата преобладават доклади и изследвания, които описват потенциалните положителни ефекти вследствие на прилагане на модела, като малцина са песимистите по въпроса. Реална негативна последица би била грешната преценка на база на неправилни изчисления и липса на точна оценка на риска, което би означавало влягане на средства в дадена иновация или друг вид кръгов модел, който на практика не би бил ефективен по икономически и дори екологичен начин. Важно е да се подчертае, че кръговите модели трябва да се анализират и оценят детайлно, за да се докаже че наистина биха били най-ефективният възможен вариант, с относително по-малко негативно въздействие върху околната среда и носещи финансова изгода.

Тази част на разработката представя 5 различни случая на успешни и респективно неуспешни кръгови бизнес модели от реалната практика.

4.1. Нискоенергийни сгради в Европа

В Сборник „99 успешни практики“, издаден от ЕнЕфект са събрани успешно реализирани примери за енергоефективни и екосъобразни сгради от цял свят. Описаните в сборника практики са от всякакъв тип сгради: жилищни, с административно значение, за обществено ползване и т.н. Така например реконструкция на болнична сграда в Полша, град Равич цели да насърчи използването на слънчеви инсталации в обществените сгради и да докаже, че това е високо ефективна възможност за пестене на енергия. Болницата е построена през 30-те г. на миналия век и се е отоплявала с котел на въглища, днес заменен с газ. Реконструкцията включва инсталирането

на соларни инсталации и успоредно - подмяна на дограма и изолация, което ще гарантира подобър топлообмен и ефективност. Изчислените прогнози за намаляване на годишната консумация на енергия са с до 45%, като реално след модернизацията разходите за производство на топла вода са намалели с 55%, а общите – с цели 86%. Тези данни разкриват, че за този тип структурни промени е необходимо време и основно чрез емпиричен подход може най-адекватно да се анализират резултатите и да се даде отговор на въпроса дали даден кръгов подход би бил успешен и приложим.

Освен използването на слънчева енергия, съвременното строителство предлага редица решения за оптимизиране на топлообмена в жилищата, използване на енергийно ефективни стени и т.н. В допълнение, интересен пример от строителството е екостиропорът от слама, стръкове лавандула и роза, разработен от научния епик на проф. Алберт Кръстанов, Пловдив. Материалът се добива от растителни отпадъци и негова полза е, че се разгражда за много кратък период (Бочукова, 2022).

Основният въпрос в този раздел, който подлежи на задълбочен анализ е: За какъв период от време вложените средства в дадения алтернативен модел ще се възвърнат и какво е съотношението на цена и добавени ползи? Примерите от практиката в строителството разкриват, че при използването на алтернативни източници на енергия и на качествени материали, въпреки относително по-високата първоначална инвестиция, сградите стават енергоефективни, пестят ресурси и енергия във времето и следователно прилагането им е предпоставка за успех по всички направления от гледна точка на средносрочната и дългосрочна разходна ефективност и възможностите за осигуряване на по-висока ефикасност на процесите на производство.

4.2. Стратегия за повторна употреба на отпадъчните води от производството на маслиново масло в керамичната индустрия в Италия

Европейският съюз заема водещо място, с цели 67 % световен годишен дял от производството на маслиново масло (ЕК, 2021). В средиземноморския район промишленото производство на маслиново масло играе съществена роля в хранително-вкусовата индустрия, като е установено, че отпадъчните води на маслиновите мелници са силно замърсяващи околната среда. (Bona, Forcina, Silvestri, 2021).

Група италиански изследователи предлагат кръгов модел, при който вместо да бъдат извърляни, отпадъчните води на маслиновите мелници ще бъдат влагани в производство на тухли. Екологичните ползи от този подход са обезателни, като се избягва замърсяването на околната среда. Освен това използването на този модел ще намали топлината, необходима по време на процеса на производство на керамика, което ще доведе до по-ниски емисии на парникови газове и спестяване на ресурси (Bona, Forcina, Silvestri, Silvestri 2021).

Въпреки това, трябва да се вземат предвид редица комплексни фактори, включително транспортирането на отпадъчните води от мелницата до фабриката, които могат да повлияят както на екологичните, така и на икономическите ползи. Разглежданата фабрика за керамика е разположена на 207 км от предприятието за производство на маслиново масло. Предложеният модел на изчисление разглежда няколко сценарии, като разстоянието е основният индикатор за това дали моделът би бил рентабилен и екологичен или не. Доказва се, че транспортът оказва силно влияние върху намаляването на икономическите и екологичните ползи, дължащи се на по-ниското използване на природен газ (Bona, Forcina, Silvestri, 2021).

Резултатите разкриват, че при прилагане на модела общият потенциал за глобално затопляне (GWP) намалява до 3,1% за производството на тухли спрямо конвенционалния, както и че изчерпването на изкопаемите горива е намалено с 4,3%. Крайният резултат установява, че за да бъде успешен моделът, маслодайната мелница трябва да бъде разположена на разстояние по-малко от 150 км от тухлената фабрика, което означава, че при реалното разстояние от 207 км този модел е неефективен. Изследването разкрива, че най-големите практически трудности и пречки са свързани с транспорта и с разстоянието, като при бъдещо използване на електрифицирани транспортни системи, негативното влияние на транспорта може да бъде значително намалено, което ще направи предложението модел по-ефективен (Bona, Forcina, Silvestri, 2021). Този анализ доказва, че предварителната оценка на риска преди прилагането на даден кръгов модел е съществена и не бива да се пропуска. Именно чрез анализ на конкретна ситуация може да се изчисли дали алтернативният подход би бил успешен и ефективен или точно обратното.

4.2. Опаковъчна индустрия

Световната опаковъчна индустрия се разраства, като основен двигател на това неустойчиво развитие на потреблението е всеобхватното използване на опаковъчни контейнери за еднократна употреба в сектора на бързооборотните потребителски стоки (Bockena, Harscha, Weissbrodc, 2022). Така например за 2019 г. в Европа са произведени средно 178.1 кг отпадъци от опаковки на човек от населението, като 64.4% от тях се рециклират (Евростат, 2022). Законодателството, заедно с промените нагласи сред обществото и бизнеса, налагат една нова тенденция в този бранш - към по-устойчива употреба на продукти за еднократна употреба.

Съгласно данните на Евростат 19.1% от опаковките за 2019 г. в ЕС са произведени от стъкло (Евростат, 2022). Един от честите примери от практиката е депозирането на стъклени бутилки, като при тяхното връщане, депозитът се възстановява, а бутилките се връщат към съответната компания за рециклиране.

„Хайнекен“ е една от най-разпознаваемите марки бира, като нейното начало започва през 1864 г. в град Амстердам, Холандия, а днес е световен лидер в производството на бира. Компанията е заявила своята ясна позиция да бъдат устойчиви във всичко което правят, като „зелената визия на „Хайнекен“ е интегрирана във всеки аспект от операциите и процесите на компанията“ (Хайнекен, 2022). Над 95% от хмела и 67% от ечемика са добити от изцяло устойчиво земеделие, с локация – Франция, като картонените опаковки на фирмата притежават сертификата от Съветът за стопанисване на горите FSC. (Forest Stewardship Council) Важен аспект е, че стъклените бутилки са със съдържание около 57% рециклирано стъкло, а металните кенове съдържат в себе си 48% рециклиран алуминий, и могат да бъдат рециклирани до безкрай (Хайнекен, 2022). При закупуване на стъклена бутилка „Хайнекен“ се изисква депозит, който след връщане на бутилката се възвръща. Това мотивира потребителите да върнат празните стъклени опаковки към производителя и по този начин се стимулира тяхното рециклиране. От изнесените данни, може да се направи извод, че стимулите като този пример реално оказват въздействие и имат реална полза.

4.3. Опаковъчни продукти в Р. България, пример с фирма „БИО Пак ЕООД“.

Съществуват и множество други примери на успешни компании които са интегрирали кръгови модели в своята бизнес стратегия по отношение на опаковките. Една от основните причини за насърчаването за смяна на конвенционалните опаковки с екологични такива е Директивата за забрана на пластмасови продукти за еднократна употреба в ЕС, който е в сила, считано от юни 2021 (Европейски Парламент, 2021). Целта е да се намали употребата на пластмасови опаковки, които да се заменят изцяло с биоразградими или рециклируеми такива, като по този начин се ограничава екологичния отпечатък. Тази промяна е продиктувана от екологичните ползи и логично следват въпроси свързани с това какъв ще е икономическият ефект върху бизнеса, как ще се стимулира обществото за да предпочете предложената алтернатива и реално дали крайният потребител ще бъде финансово ощетен от тази смяна или се очакват единствено позитиви. Тези въпроси изискват по-задълбочен анализ, който ще включва и обзор на законодателните и административни добавки към закона и предвидените от страна на правителствата стимули към бизнеса и са подходящ обект на последващо проучване.

Въз основа на изложените данни до този момент може да се каже, че промяната на нормативните изисквания е един от първоизточниците на преминаването от пластмасови опаковки към техните екологични заместители. Тази нормативна промяна неминуемо оказва влияние върху бизнеса, който трябва успешно да се ориентира към по-устойчиви практики. Големите вериги в България по настоящем са задължени да предоставят био опаковки или торби, за които потребителите заплащат съответна сума, което потенциално би стимулирало употребата на опаковки за многократна употреба.

По отношение на опаковките за еднократна употреба, средната доставна цена към дата 07.04.2022 г. на пластмасова кутия с размери 15 x 15 см е около 19 стотинки за бр. с вкл. ДДС, а нейният екологичен еквивалент е със средна цена от 20 стотинки с вкл. ДДС (БИО Пак, 2022г.). Фирма БИО ПАК ЕООД е създадена през месец март 2019 г., със седалище Пловдив. Дейността която изпълнява е търговия на едро и на дребно на биоразградими и рециклируеми опаковки за еднократна употреба. За първата година нетните приходи на

фирмата се равняват на 6 000 лв., като за 2020 г. те драстично се увеличават до 45 000 лв. Вземайки под внимание измененията в законова наредба, задно с минималната разлика в цените с конвенционалните продукти и с тези на фирма „БИО ПАК ЕООД“, може да се заключи, че този бизнес модел би бил реализуем на пазара. За крайно становище е необходим по-задълбочен анализ на пазара, например с инструменти като анализ на разходите и ползите или анализ на темпа на възвръщаемост на инвестициите, за да се достигне до отговор на въпроса доколко е успешен този бизнес подход,

4.4. Пример в „зеленото“ строителство – фирма „Холсим България АД“

Фирма „Холсим България АД“ е част от швейцарския холдинг „Холсим“ и е специализирана в производството на клинкер, цимент и други строителни материали. Фирмата предлага иновативна продуктова гама бетони ЕСОРаст, изцяло екологично ориентирана, като новата серия се произвежда в центрове в София и Пловдив. Целта е да се намали „въглеродния отпечатък на всяка сграда с повече от 30% в сравнение с други бетони, произведени с СЕМ I“ (Holcim, 2022). Част от екологичните качества на бетона са, че 1 м³ от него се равнява на 7 новозасадени иглолистни дървета и пести 253квтч електроенергия. Този добър пример доказва тенденцията в строителството към по-устойчиви и природосъобразни практики, като подчертава както екологичния ефект, така и възможността за по-висока разходна ефективност от гледна точка на потреблението на енергия.

4.5. Уко България

Фирма „Уко България ООД“ е създадена през 2011г. с дейност рециклиране на отпадъчни мазнини, като предлага събиране и извозване на обработено олио и кухненски отпадъци на територията на цялата страна. За 2021 г. компанията печели основна категория от престижния конкурс „Най-зелените компании в България“. Съгласно данните предоставени в търговския регистър на Р. България, печалбата на фирмата значително варира през годините. Най-високата регистрирана печалба е през 2017 г., с числова стойност от 374 000лв., за 2018 г. печалбата се равнява на 124 000лв., за 2019 г. – 117 000 лв. и за 2020 г. стойността е 171 000 лв. (Търговски регистър на Р. Бълга-

рия). Редица са факторите които влияят на печалбата, като неминуемо трябва да се отрази и Ковид кризата за периода 2020-2022 г. В примера на „Уко България“ цифрите говорят за добро ниво на успеваемостта на компанията на българския пазар. Налице е алтернативната бизнес стратегия, в унисон със новата законна уредба, което е предпоставка за успешно прилагане на кръговия модел, но разбира се успеваемостта на дадена фирма е комплексна и зависи от редица фактори, като например правилното управление, добрия маркетинг, външно и вътрешнополитическа среда, фирми конкуренти, потребителските нагласи и т.н.

Изводи и заключение

Внедряването на КИ във фирмените стратегии и правителствените политики не само ще облекчи негативния отпечатък върху околната среда, но същевременно се очаква да се намали зависимостта от производството на първични ресурси и техния внос. Като основни икономически ефекти се очакват ръст в иновациите, увеличаване на конкурентоспособността, разширяване на ИТ сектора и последващо създаване на нови работни места и като краен резултат – намаляване на разходите и генериране на по-високи печалби от фирмите, икономически растеж, а оттам – и повишаване на благосъстоянието.

За успешната реализация на даден алтернативен бизнес модел, задължително условие е предварителният анализ на ситуацията и изготвяне на оценката на риска. Този анализ ще помогне да се сформира акуратна оценка дали избраната стратегия ще се окаже най-ефективна.

Важно е да се подчертае, че степента на прогрес по отношение на зелените политики в Р. България се различава с тази от другите европейски страни, като ние все още се намиране в съвсем начален етап на внедряване и проучване на кръговите практики и политики. От краткия анализ се наблюдава, че повечето добри примери на зелени модели, които оперират на Българския пазар, са основно на международни фирми, с глобално значение, като чисто българското участие заема сравнително малък дял. Българските компании, ангажирани с принципите на КИ, функционират основно в секторите на хранително-вкусовата промишленост и търговията на дребно. Дълъг е пътят на прехода който трябва да извървим, като начална стъпка е усвояването на добрите примери от Европа и света, анализа на риска и

създаването на ефективни канали за комуникация между държавата, бизнеса и обществото. Навременното адаптиране на алтернативните подходи, заедно със съвместните усилия на всички нива, включително и стимулите от ЕС, ще очертаят една по-ясна и положителна прогноза за бъдещето развитие на КИ у нас.

Литература

- Bio Pak EOOD. 2022. <https://bio-pack.bg/>.
- Bochukova, R. 2022. Balgarski rastitelen stiropor. *Spisanie Idealen dom*, 01/02/2022 г, изд. 168 часа EOOD, гр. Sofiya.
- Bockena, N, Harscha, A., Weissbrodc, I. 2022. Circular business models for the fast-moving consumer goods industry: Desirability, feasibility, and viability, Publisher: *Elsevier*, Volume 30. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352550922000124>.
- Bona, G., Forcina A., Silvestri, C., Silvestri L. 2021. Circular economy strategy of reusing olive mill wastewater in the ceramic industry: How the plant location can benefit environmental and economic performance, Publisher: *Elsevier*, vol. 326. <https://www.sciencedirect.com/kenli.nbu.bg:8093/science/article/pii/S0959652621035721>.
- European Commission. 2020. A new Circular Economy Action Plan, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1583933814386&uri=COM:2020:98:FIN>.
- European Commission. 2019. Study on the implementation of conformity checks in the olive oil sector throughout the European Union. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/606555af-46ff-11ea-b81b-01aa75ed71a1>.
- Evropeyski parlament i Savet na Evropeyskiya sayuz. 2021. Direktiva (ES) 2019/904 na Evropeyskiya parlament i na Saveta tnosno namalyavaneto na vazdeystvieto na opredeleni plastmasovi produkti varhu okolnata sreda. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=celex%3A32019L0904>.
- Eurostat. 2022. Packing waste statistics. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Packaging_waste_statistics
- Genchev, Z., Dimitrova G., Dukova L., Peev, G. 2010. Sbornik 99 uspeshni praktiki. Izd. EnEfekt, Sofiya.
- Heineken. 2022. Brew a better world, <https://www.heineken.com/bg/bg/koi-sme-nie/sustainability>
- Holcim. 2022. Ecopak. <https://onlinebeton.bg/ecopack/>.
- McGinty, D. 2021. 5 Opportunities of a Circular Economy. <https://www.wri.org/insights/5-opportunities-circular-economy>.

McKinsey Center for Business and Environment. 2015. Europe's circular-economy opportunity. <https://www.mckinsey.com/~media/McKinsey/Business%20Functions/Sustainability/Our%20Insights/Europes%20circular%20economy%20opportunity/Europes%20circulareconomy%20opportunity.ashx>.

Nay-zelenite kompanii v Bulgariya. 2022. Konkurs. <https://green.b2bmedia.bg/winners/2021>.

Sitra. 2016. Leading the cycle: Finnish road map to a circular economy 2016–2025. <https://www.sitra.fi/app/uploads/2017/02/Selvityksia121.pdf>.

Svetovna komisiya po okolnata sreda i razvitieto (SKOSR). 1989. Nasheto obshto ba-deshte, Doklad na svetovnata komisiya po okolnata sreda i razvitieto. Sofiya: Izd. D-r „Petar Beron”, prevod ot angliyski Ivanov, I.

Targovski registar na R. Bulgariya. 2022. <https://portal.registryagency.bg>.

The International Institute for Sustainable Development, SITRA. 2020. Effects of the Circular Economy on Jobs. <https://www.iisd.org/system/files/2020-12/circular-economy-jobs.pdf>.

Zhelyazkova, V. 2019. Vaznikvane i razvitie na kontseptsiyata za kragova iekonomika. Sbornik dokladi: Kragova iekonomika i ustoychivi finansi. Savremenni perspektivi, preds-taveni na mezhdunarodna konferentsiya „Kragova iekonomika i ustoychivi finansi“ kam VUZF na 24.10.2019 g.

Мина Карпузова,
Нов български университет,
Департамент: „Икономика“
Тел: 0877772717;
Email: markova.mina@gmail.com

ПОСЛЕДСТВИЯТА И ЕФЕКТИТЕ НА КЛИМАТИЧНИТЕ ПРОМЕНИ ВЪРХУ ФИНАНСОВИТЕ ИНСТИТУЦИИ

Румен Ангелов

THE CONSEQUENCES AND EFFECTS OF CLIMATE CHANGE ON FINANCIAL INSTITUTIONS

Rumen Angelov

ABSTRACT: *In modern economic systems, great importance is attached to social and environmental issues. The implementation of one or another economic policy decision is, at best, carried out with a view to the goals of sustainable development. One of the tasks of the financial system is to effectively redistribute monetary resources, playing an important role in this process. Banks and non-bank credit and financial institutions have great investment potential for financing environmental and social projects. As green finance is a new activity for banking and financial companies, monetary regulators and supranational financial organizations are also part of the process of creating uniform norms, rules and recommendations in this area.*

Key words: climate change, financial institutions, social and environmental issues

Съвременният свят е изправен пред голям брой икономически, социални и екологични проблеми, което изисква активното участие на правителствата, представителите на бизнеса и гражданите. През последните няколко десетилетия на преден план излезе така наречената концепция за устойчиво развитие. Това предполага комбиниране на желанието за стабилен икономически растеж с осигуряването на социална защита на населението, като едновременно с това се сведе до минимум отрицателното въздействие върху околната среда.

При обозначаването на редица процеси и екологични явления за по-голяма изразителност и акцент се използва термина "зелен". В тази връзка, при дефинирането и използването на категорията "зелена" икономика се посочва, че това е стабилна икономика, която подобрява качеството на живот за всички в рамките на екологичните ограничения на нашата планета.

В съвременните икономически системи голямо значение се отдава на социалните и екологичните въпроси. Прокарването на едни или други решения на икономическата политика, в най-добрия случай се извършва с оглед на целите на устойчивото развитие. Една от задачите на финансовата система е ефективно да преразпределя паричните ресурси, като играе важна роля в този процес. Банки и небанкови кредитно-финансови институти притежават

голям инвестиционен потенциал за финансиране на екологични и социални проекти. Тъй като зеленото финансиране е свързано с нов вид дейност за банковите и финансови компании, монетарните регулатори и наднационалните финансови организации също са част от процеса на създаване на единни норми, правила и препоръки в тази област.

Ако проследим в исторически план финансово-икономическото развитие за периода от началото на 80-те години до избухването на икономическата криза от 2007-2008 г. ще видим, че функционирането на световната финансова система, основано на разпространяващите се неолиберални идеи, доведе, от една страна, до утвърждаването на нейната водеща и доминираща роля в глобалната икономика, а от друга – по своята същност до вътрешна самодостатъчност, започвайки глобални трансформации, които за известно време имаха чисто финансов характер. Пример в това отношение е приемането и прилагането на общи принципи за реформиране на редица компоненти на световната финансова система (глобални пазари за банкови услуги и дериватни финансови инструменти). През периода 2010–2015 г., подхождайки към въпроса за провеждане на „глобално възстановяване на баланса“, G-20 започна активно да включва и други об-

ласти от обществения живот в процесите на реформи, свързани със създаването на нови работни места, продоволствената сигурност, стимулирането на глобалното търсене, разширяване на антикорупционните мерки и др.

Основната идея на глобалното сътрудничество и обединяването на финансовите и "зелените" въпроси е да се свържат процедурите за решаване на глобални, регионални и национални, природни, климатични и екологични проблеми с инструментите на съвременните световни финансови пазари. По този начин, чрез "екологизиране" на световната финансова система да се работи за подобряване на глобалните финанси и околната среда. Така се създават условия за хармоничен интердисциплинарен синтез.

В тази връзка, от средата на миналото десетилетие (2015-2016 г.) значително развитие имат т. нар. "зелени" инициативи (green initiatives). Така например, през този период фактите показват иницирането и реализацията на следните инициативи:

- в рамките на ООН бяха формулирани новите 17 цели на устойчивото развитие и беше направена оценка на годишните разходи за тяхното финансиране, в контекста на приетото Парижко споразумение (за климатичните промени);

- в рамките на G-20 – извеждане на практиката на „зелените“ финанси (green finance) и концепцията за екологизиране на финансовата система на глобално ниво, както и създаване на Работна група за изследване на процесите на „зеленото“ финансиране

- активизиране на различни национални инициативи. [6]

Банковата/финансовата дейност, винаги е била неотменима част от социално-икономическия живот на всяко едно общество. През 21 век ролята на банките, не само, че не е намаляла, напротив те засилват своето влияние като част от ключовите бизнес институции. В същото време, банковата дейност, както всяка друга икономическа дейност е свързана с определени рискове за функционирането на икономиката като цяло, които зависят както от обективни, така и от субективни фактори. Риск анализа е съществен елемент от цялостния анализ на банковата дейност, доколкото риска има съществена роля и влияе върху възможните резултати от дейността на банковите институции. Идентифицирането на рисковете не означава само, че те са носител на негативни влия-

ния върху банковата дейност, но идентификацията им, и отчитайки тяхната защитна и стимулираща функция, дават възможност да се изгради съответната стратегия за развитие на дейността на банковите институции по най-добрия възможен начин [1]. Една от тези сфери, в които е от изключителна важност да се отчитат рисковете от дейността на стопанските агенти, тъй като те играят ключова роля за стабилността на сектора и икономиката като цяло, е т.нар. „зелена икономика“.

Обикновено процесите и явленията с екологична ориентация се обозначават с термина "зелен". Когато тези процеси и явления са свързани със стопанския живот се говори за т. нар. „зелена“ икономика, като се отчита факта, че това е устойчива икономика, която подобрява качеството на живот за всички хора в рамките на екологичните ограничения на нашата планета [4]. Реализират се зелени проекти за опазване на околната среда, намаляване на замърсяването и подобряване на ефективността от използване на ресурсите. Инвестирането в екологично чисти и ресурсоспестяващи технологии се наричат условно „зелени“ инвестиции, а финансирането на дейности, които осигуряват екологични ползи за обществото, се нарича „зелено“ финансиране.. По този начин е възможно да се дефинира общият термин „зелени“ финанси.

„Зеленото“ финансиране е съвкупност от отношения във връзка с формирането на парични фондове и тяхното използване с цел осигуряване на екологично устойчиво развитие.

Понастоящем концепциите за развитие на повечето страни по света включват формирането и поддържането на "зелена" финансова система, чиято цел е да обедини публични и частни финансови ресурси за осъществяване на икономически дейности, които са насочени към опазване на околната среда, смекчаване на ефектите от изменението на климата и по-ефективното използване на ресурсите. Така например, в края на 2019 г. беше обявен Европейският зелен пакт/договор – новата стратегия за развитие на Европа, която включва намаляване на вредните емисии в атмосферата, като същевременно се създават нови работни места и се подобрява качеството на живот. Европейският зелен пакт е пакет от политически инициативи, чиято насоченост е ЕС да поеме по пътя към екологичен преход, като крайната цел е постигане на неутралност по отношение на климата до 2050 г. За реализиране на дейностите по този нов курс е планирано да се

привлекат 100 милиарда евро частни инвестиции до 2026 г. и да се насочат през следващите десет години, 1 трилион евро към Европейската инвестиционна банка, наречена „климатичната банка“ на Европа [3].

На пръв поглед изглежда така, че банките не са на първата линия от компании засегнати от климатичните промени. Ролята им на финансови посредници, които стимулират икономическия растеж и търговия, давайки заеми на клиенти в редица индустрии по целия свят ги прави силно открити към потенциални загуби в резултат на климатичните промени. Изследванията показват, че финансовите институции ще бъдат едни от най-силно засегнатите от изменението на климата и това се отчита от Европейската централна банка (ЕЦБ) [7]. Изменението на климата, според експертите на ЕЦБ, и преходът към по-екологосъобразна икономика могат да окажат въздействие върху ценовата стабилност. В тази връзка, трябва икономиките да бъдат готови и да отчитат рисковете, свързани с изменението на климата, когато се вземат решения за политиката в областта на финансовия сектор. ЕЦБ ще предприеме следните мерки в тази насока:

- Ще бъдат разработени нови показатели, които ще спомогнат да се оцени въглеродния отпечатък на банките. Ще бъдат разгледани начините за измерване на уязвимостта им от свързаните с климата физически рискове и ще се работи за подобряване на показателите в съответствие с напредъка, на равнище ЕС, по отношение на оповестяването и докладването на екологичната устойчивост;

- Стрес тестът за цялата икономика, който ЕЦБ проведе през 2021 г., показва, че на банките и фирмите ще струва много по-малко да преминат бързо към зелени политики, отколкото да не предприемат нищо и да бъдат изправени в бъдеще пред тежки природни бедствия. През 2022 г. се предвижда провеждането на отделен надзорен стрес тест с акцент върху климата на редица банки, за да се разбере доколко са подготвени за свързани с климата рискове, които биха могли да се материализират;

- Оценките на агенциите за кредитен рейтинг са основен инструмент за разбиране на цялостния рисков профил на дадени активи. Затова ЕЦБ проверява как рейтинговите агенции отчитат в оценките си рисковете, свързани с климата. Освен това се обмисля разработване на минимални стандарти, за да е сигурно, че тези рискове се отчитат последователно в собствените (на ЕЦБ) вътрешни оценки.

- Четвърти важен параметър на пътната карта на ЕЦБ за по-зелена парична политика е отчитането на климатичните рискове, когато се оценяват активите, които банките искат да използват като обезпечение, за да получат на заем средства от ЕЦБ. Това означава, че активи с по-високи рискове, свързани с климата, може да бъдат третираны по различен начин в сравнение с активи с по-нисък свързан с климата риск. Ще продължи да се подкрепят иновациите в областта на устойчивите финанси. От началото на 2021 г. ЕЦБ приема определени облигации, свързани с устойчивост, като обезпечение и за целите на покупките на активи.

- В бъдеще ЕЦБ ще включва критерии, свързани с климата, в съображенията си за покупките на корпоративни активи. Това би могло да включва проверка доколко емитентите изпълняват Парижкото споразумение или са си поставили сходни цели. Освен това от 2023 г. нататък ще започне оповестяването на свързана с климата информация по всички покупки на активи от корпоративния сектор.

Голяма част от банките и големите нефинансови компании се стараят доброволно да налагат зелени политики в изпълнението на дейностите си, за да смекчат евентуални агресивни законови намеси в дейността им с цел ограничаване на негативите от климатичните промени. Налагането на тези доброволни зелени политики дава повече време на компанията да проучат детайлно климатичните рискове и да създадат ефективни системи за намаляване на тези рискове. Банковата група ING от 2016 г. насам изготвя отделен годишен доклад посветен на стъпките и изпълнение на плана си за ограничаване на климатичните рискове.[8]

Тук идва и другата категория “регулаторни рискове”, което има голямо негативно отражение върху редица индустрии. През последните 10 години правителствата чрез институциите налагат редица препоръки и регулации за намаляване на климатичните рискове.

Самите инвеститори все повече притискат компанията да споделят повече информация за оценка на климатичния риск на проектите. С цел това да бъде улеснено е създадена Работна група за финансово оповестяване свързано с климата от Централната банка на Англия. [9] В голяма част от страните в G20 компанията с публичен дълг имат законово задължение да предоставят информация относно климатичния риск в годишните си отчети. В Китай от

2016 г. централната банка дава зелени рейтинги и следи внимателно климатичния риск на банките [10].

През декември 2019 година Централната банка на Англия предложи на банките да направят климатичен стрес тест на голяма част на активите в баланса и разглеждайки различни климатични сценарии покриващи физическите рискове и рисковете на прехода на ниво кредитополучател. [2]

Налице е огромен международен институционален натиск върху бизнес организациите да наложат работещи политики за ограничаване на глобалното затопляне. Успешното изпълнение на тези политики е пряко свързано с преход към кръгова икономика. За разлика от други предходни промени където се среща съпротива, тук има растящ обществен натиск към компаниите да бъдат климатично неутрални. Комбинацията от институционален натиск и нови потребителски предпочитания създава нови бизнес модели на устойчиво развитие. Крайният продукт на една компания вече се разглежда като платена услуга поради запазването на собственост на производителя. Крайният потребител предпочита да заплаща фиксирани такси за използването на продукта с включена регулярна поддръжка до края на договорения договор. За производителя това дава възможност за обратна връзка с потребителя за ценна информация за подобрене на продуктите и по-добър контрол върху производствения цикъл чрез достъп на рециклируеми материали от амортизирания продукт. За компанията производител това е и възможност да влезне във вторичния пазар като предлага рециклирани използвани продукти. В последните години развитието на интернет засили процесите на глобализация не само за бизнес организации-те, но и за обикновения потребител. Създадох се редица интернет платформи където с регистрация всеки един потребител може да обяви използваните си вещи и продукти за продажба или временно ползване.

За много компании работещи по линеен икономически модел прехода към кръгова икономика ще бъде много труден. Тези, които не се приспособяват към новите тенденции няма да бъдат конкурентоспособни спрямо компании с кръгова насоченост водеща до намалени разходи, контрол върху ресурсите, увеличена издръжливост на крайния продукт и лоялна потребителска база.

В този труден преход банковите институции ще са ключови за компаниите с осигуряването на иновативни кредитни ресурси и преференциални условия за клиентите си, на които им предстои огромни инвестиции. Гартнър прогнозира, че през 2029 година на производствените вериги няма да им бъде позволено да генерират отпадъци от правителствата и потребители [5]. Устойчивото развитие и опазването на околната среда ще станат задължително условие за всяка една икономическа дейност под въздействието на правителствата и обществените нагласи.

Дори да се определяме като скептици на тема климатичен риск е явен факт, че тези процеси са много волатилни и с потенциал за резки законодателни промени на международно ниво в краткосрочен план. Добрият финансов мениджър трябва внимателно да анализира всички потенциални рискове: как те могат да се отразят на възвръщаемостта на инвестицията в краткосрочен, средносрочен и дългосрочен план. Поддържането на постоянна комуникация с мениджърите на компаниите по зелените политики е задължително, за да се уверим, че тези рискове са правилно анализирани и се взимат ефективни решения.

Финансовите институции трябва внимателно да анализират климатичните рискове и да изградят работещи системи за контрол и мониторинг на тези рискове, за да спазват сегашните регулации и да удовлетворят бъдещите очаквания на правителствата за зелените политики. Фирмите трябва да представят реална информация за тези рискове както на съответните регулатори, така и публично на всички заинтересовани.

Банковите институции са крайъгълен камък в създаването и растежа на бизнеса. Те следят процесите по създаването на устойчив растеж и грижа за околната/природната среда. Като основен инвеститор в зелени проекти, обединена Европа, и финансовата ѝ подкрепа на зелените политики, предприетите мерки и дейности в тази насока, правят промяната към кръгова икономика неизбежна. ING отбелязва в своя доклад [11], че устойчивото развитие в наши дни върви ръка за ръка с успехите в бизнеса. Големите компании, които инвестират в устойчиво развитие бележат по-добри финансови резултати спрямо риска. Един от големите въпроси за бизнеса и банковите институции е кои са правилните бизнес модели за устойчиво развитие. Темата е много актуална и

постоянно има нови тенденции, които противоречат на предишни твърдения. Това създава трудности по отношение на определянето на правилния бизнес модел за устойчиво развитие.

Според ING [11], финансовите институции са основен двигател на прехода към кръгова икономика. Кръговият модел създава една нова пазарна ниша, която генерира 1-4% растеж в 10 годишен период. Другите ползи идват от профила на създаването на устойчив растеж към които се стреми банковия сектор. Банковите институции имат една добра база върху която могат да потвърдят, че клиентите им които влагат средства в иновации с цел спазване на политиките на намаляване на екологичния риск демонстрират подобрени финансови резултати. По-голямото отделяне на финансови ресурси за създаването на зелени политики и устойчив растеж води до намалени рискове за бизнеса и финансовите институции, които го финансират. Това прави устойчивия растеж възможен за бизнес организациите, както и това се превръща в задължително условие за стартиране на бизнес идеи и начинания.

Банковите институции са крайгълен камък и основен източник на финансиране на бизнеса в Европа. Това ги прави изключително чувствителни към увеличените рискове от климатичните промени и регулациите на правителствата за ограничаване на глобалното затопляне. Бъдещите тенденции към устойчиво развитие и зелено финансиране ще бъдат наложени чрез законодателни промени от правителствата за всички сектори чрез банковите институции. Поради тези причини банковия сектор инвестира в прилагането на зелени политики в своите дейности с цел адаптиране към новите стандарти и по-добри финансови резултати. Налице е повишено желание от инвеститорите за активно прилагане на политики за устойчиво развитие и грижа за околната среда. Заради нови регулации финансовите институции изготвят годишни доклади за своите зелени дейности и провеждат климатични стрес тестове на активите в баланса си.

Банките ще бъдат основния двигател на налагане преход към кръгова икономика и устойчиво развитие. В бъдеще може да очакваме все по-голям регулаторен натиск към тях да инвестират и обезкуражават кредитополучателите с

неблагоприятни условия при инвестиции с голям потенциал за замърсяване на околната среда и обратно стимули и по-добри условия за дейности с ниско ниво на замърсяване. Прехода към кръгова икономика отваря нови потенциални пазари и бизнес модели на фирмите, които банковите институции могат да финансират.

Литература

1. Angelov R., Slivaniyata i konkurentnata sreda v bankoviya sektor, 2020, s. 12.
2. Climate change, Bank of England <https://www.bankofengland.co.uk/climate-change>
3. European Green Pact, EC <https://www.consilium.europa.eu/bg/policies/green-deal/>
4. *Green Economy Coalition, 2011* – <https://www.greeneconomycoalition.org/>.
5. Preparing for 2029 when supply chains cannot produce waste, Gartner <https://www.gartner.com/en/documents/3956095>
6. UBB, DZI and KBC Group Employees in Bulgaria organize 40 green initiatives in 15 Bulgarian cities, UBB <https://www.ubb.bg/news/view/ubb-dzi-and-kbc-group-employees-in-bulgaria-organize-40-green-initiatives-in-15-bulgarian-cities;>
7. What's our roadmap to greening monetary policy ?, ECB <https://www.ecb.europa.eu/ecb/climate/roadmap/html/index.bg.html>
8. ING Terra Approach <https://www.ing.com/Sustainability/Sustainable-business/Terra-approach.htm>
9. Task Force on Climate-related Financial Disclosures <https://www.fsb-tcfd.org/>
10. The People's Bank of China issued the "Guidelines for establishing the green financial system, UN <https://www.un-page.org/people%E2%80%99s-bank-china-issued-%E2%80%9Cguidelines-establishing-green-financial-system%E2%80%9D>
11. Rethinking finance in a circular economy, ING <https://think.ing.com/reports/rethinking-finance-in-a-circular-economy-financial-implications-of-circular-business-models>

Rumen Angelov, PhD
VUZF University
Sofia, Gusla str. No1
rangelov@vuzf.bg

БИО-ИКОНОМИЧЕСКИ ДУАЛИЗЪМ НА НАШЕТО СЪВРЕМИЕ

Велика Бинева

БИО-ECONOMIC DUALISM IN OUR CONTEMPORARY DAYS

Velika Bineva

ABSTRACT: During the last decade there has been imposed a new integration of the biological diversity concept, which is connected mainly with opening of new markets and satisfaction of seeking of a new type of behaviorally characteristics. In this context, the biodiversity is differentiating as a peculiar form of a new type of capital, whose meaning and effect put people in an unequal position. In contrast with the other capital forms, these have been living the opinion that the negative deviation in the biological characteristics is often irreversible and is leading to a risk of significant losses.

The purpose of the present article is a systemization of the interdisciplinary knowledge for the economic aspects and the institutional frame in the management and the preserving of the biological diversity. The basic tasks are reduced to an analysis and defining of: the connection between the rational economic choice and the biodiversity, the issues of realization of the conception for circular economics, and also reflection of the new realities in the economic theory.

Key words: economic development, biodiversity, government policy, the connection of the economics with the environmental values

Въведение

В нашето съвремие се заражда нова концепция, чиято цел е създаване на екосистеми, които да преодоляват глобалните социални напрежения и причините, довели до тяхното възникване. В основни линии проблемите вече са известни: съществува противоречие между днешната форма на икономика и съхраняване на околната среда, в частност на биологичното разнообразие.

За съжаление, спирането на изчезването на видовете не може да се постигне просто чрез мерки като поставяне на огради около специални местообитания и молба към хората да не берат цветята и да не безпокоят гнездящите птици. Много видове изчезват поради замърсяване в резултат на икономическата дейност на човека. Съществуват множество различни дефиниции за това понятие. Най-общо, замърсяването се определя като внасяне в околната среда (въздух, вода или земя) на замърсители, чиито количества, характеристики и продължителност е вероятно да бъдат вредни за хората, за животните или растенията.

Целта на настоящата разработка е систематизиране на интердисциплинарното познание

за икономическите аспекти и институционалната рамка в управлението и опазването на биологичното разнообразие. С други думи, в тази статия става въпрос за това, дали наличното противоречие, свързано с ограничеността на ресурсите и начина на тяхното използване за икономическо развитие е разрешимо чрез икономически и политически средства.

Рационален икономически избор и биологично разнообразие

Приключването на периода на екстензивно индустриално развитие на глобалната икономика се обобщава с термина криза на развитието. Основната предпоставка за нея е невъзможността на обществото да продължи да пренебрегва нарастващите вреди от антропогенната дейност върху разнообразието на околната среда.

Разнообразието на живота на Земята се описва с понятието биологично разнообразие, но терминът не се отнася само до броя на видовете или индивидите, които могат да бъдат намерени в определено местообитание. Биологичното разнообразие е термин, широко използван за обозначаване на броя, разнообразието и променливостта на живите същества на

нашата планета. Въпреки че често се използва по отношение на видовете, може да се отнася и до екосистеми и дори гени.

През 2020 г. Европейската комисия приема Стратегия за биологично разнообразие, фокусирана върху преодоляването на загубите в биологичното разнообразие и деградацията на екологичните системи и свързаните с тях услуги, също предприемането на мерки за постепенното им възстановяване [3]. Към настоящия момент е налична нова стратегия към 2030 г. като главна цел се определя възстановяване на биологичното разнообразие в полза на хората, климата и планетата, включително изграждане на устойчивост на обществата спрямо бъдещи заплахи като: последици от изменение на климата, горски пожари, продоволствена несигурност и дори епидемии [4]. Стратегията задължава държавите да прилагат вече съществуващи регулации и да засилят фокуса върху оценката на въздействието. В същото време е трудно поставените цели да се понижат до ниво държава, тъй като членовете ще трябва да решават в бъдеще как да споделят тежестта [9]. Освен проблемите на управлението, Стратегията също така подчертава, че налагането и прилагането на законодателството на ЕС в областта на околната среда липсва последователност и ефективност.

Очертаващите се ограничения от екологично естество поставят под съмнение постулатите за ефективност и рационалност на икономиката. [1] В тази връзка възникват социални движения с екологична насоченост. Протестите са насочени срещу ниското качество на продуктите, срещу сурогатите, срещу опасното влошаване на производствената и природната среда. За основен източник на проблемите, свързани със загубата на биологично разнообразие, се считат икономическият растеж и голямото промишлено потребление.

Има различни виждания за социалните алтернативи на съществуващата организация на обществото. Говори се за постматериално общество без големи предприятия. Масштабите на производството и технологичният избор вече се обосновават на нов критерий – за екологична целесъобразност срещу критерия за ефективност. Трудът става все по-свободен, придобива характеристики на занаятчийски, децентрализиран в дребни производства и дейности.

Следвайки призива за опазване на биологичното разнообразие, представителите на

екологичните движения понякога заемат и неконструктивни позиции. Независимо от това се счита, че те допринасят за осъществяването на демократична алтернатива за решаване на глобалния екологичен проблем. Именно тя е в основата на доминиращата през последните десетилетия концепция за устойчиво развитие, последвана от концепцията за кръгова икономика, наред с тази за структурното преустройство и адаптация на икономиките към реалностите на глобалния пазар и идеите за свръх развитието, акцентиращи върху човека като решаващ фактор на съвременната икономика.

Като теоретичен замисъл устойчивото икономическо развитие в основата си се обуславя от насоките на структурните реформи, технологичното обновяване и инвестициите [14, 2]. По-скоро то представлява системна промяна, която изгражда дългосрочна стабилност, поражда бизнес и икономически възможности и осигурява екологични и обществени ползи [5]. Ето защо има не само различия, но и общи черти с другите идеи за развитието, най-вече с това, че парадигмата на пазара не се поставя под съмнение.

В идеята за устойчив икономически растеж развитието предполага не само икономическа динамика. Икономическият растеж трябва да бъде и екологически приемлив. С други думи, растеж е възможен при използване на правилните суровини и дозираното производство.

Приема се, че единствено в условията на пазарна икономика е възможно да се съчетаят икономическата динамика и ефективност при успоредно и взаимосвързано решаване на проблемите на икономическия растеж и опазване на биологичното разнообразие. Предполага се силна регулативна намеса на държавата чрез законодателна инициатива и икономически регулатори (данъци, икономически санкции и стимули, финансиране на опазването на околната среда). С подобна активна намеса на държавата в икономическата област концепцията за стабилен икономически растеж в много отношения се различава от идеите за неконтролируемо развитие на класическата икономика.

Проблематиката при реализиране на концепцията за кръгова икономика

Възприема се схващането, че устойчивият икономически растеж е възможен там, където

ръстът на благосъстоянието вече не е в тясна връзка с политиката на икономически растеж. Той е възможен без по-нататъшно нарастване на съвкупното търсене. Политиката на икономически растеж и социална справедливост вече не могат да се разглеждат в непосредствена връзка една с друга.

Проблемът за ограничаване на натоварването върху природата има две страни:

- спестяване на наличните природни ресурси и обезпечаване на обществото с тях във възможно по-продължителен срок;

- използване на ресурсите в производствената дейност, намаляване на отпадъците и опазване на биологичното разнообразие.

Задачата за икономическа ефективност в светлината на екологичния проблем надхвърля тясно производствените и националните рамки и се превръща в глобален проблем. Проблемът за недостатъчността на ресурсите следва да се реши с качествени промени в характера на потреблението. Минимализмът се налага като нова ценност. Акцентът се премества от количественото натрупване на материални блага върху качеството на живот. Важен смисъл придобива преминаването към алтернативни източници на енергия. Поставено е началото на използването на енергията на слънцето, вятъра, биомасите, биогазовете, на енергията на земните недра [8].

Цената на прехода към ефективно и същевременно екологосъобразно производство е висока. Той изисква дълъг период на време, тъй като се обуславя от технологични изменения, структурно преустройство, инвестиционни решения, които като правило са свързани с дългосрочни перспективи на осъществяване. Необходимо е да се определят цели, стратегии и приоритети на развитие, да се преценят последиците от закриване на производства и да се предвидят мерките за тяхното смекчаване.

Изградени са и се налагат икономически критерии и към непосредствената икономическа намеса на държавата в опазването на биологичното разнообразие. Определянето на екологични данъци, такси, санкции и стимули не трябва да е произволно, а в тясна връзка с икономическите ползи и щети. При изразходването на средства от държавния бюджет за екологизация е важен също въпросът за ефективността.

Екологичното законодателство, държавната екологична политика и следване на икономически принципи по отношение на екологичните аспекти на икономическата дейност

са начин да се отговори и на изискванията на международните институции в тази област.

Например, системната промяна в Европа в посока екологосъобразна икономика е придружен от прилагането на специфични политически мерки. През 2015 г. Европейската комисия приема план за действие, свързан с ускоряване на прехода към кръгова икономика, насочен към засилване на глобалната конкурентоспособност, насърчаване на устойчив икономически растеж и създаване на нови работни места. Установени са пет приоритетни сектора за ускоряване на прехода по веригата на стойността – пластмаси, хранителни отпадъци, критични суровини, строителство и събаряне на стари сгради, биомаса и материали на биологична основа.

През 2020 г. Европейската комисия приема подновен план, фокусиран върху проектирането и производството на кръгова икономика, като гарантира, че използваните ресурси остават в икономиката на ЕС възможно най-дълго. Целта на плана е да намали остатъка на потреблението, да удвои процента на кръговото използване на материалите и да допринесе за икономическата декарбонизация чрез намаляване на въглеродния и материалния отпадък в Съюза.

Концепцията за пределната полезност започва да се прилага към тези ресурси, които винаги са били смятани за неикономически блага или по-конкретно към състоянието на природните запаси от почви, гори, питейна вода и дори въздух. [1] Правят се опити околната среда да се въведе в концепцията за обща икономическа стойност [13. 14], която обединява стойности с пряка употреба (растенията, използвани за храна, фармацевтичната индустрия и дори естественото пречистване на водите) и косвена употреба (запазване стойността на дадена гора за идните поколения). Към настоящия момент обаче, това се извършва само по отношение на екологично негативните ефекти, каквито са експлоатирането на ресурсите на Еко сферата и техногенното замърсяване на околната среда [1].

През последните няколко десетилетия държавата активно се намесва в сферата на ползването на природните ресурси. Подобна политика не може да се осъществява без антипазарни мерки, каквито са забраните и квотите. Основна особеност на държавното регулиране в тази област е, че главният инструмент, който се прилага, са административно-законодател-

ните мерки. Основната му съставна част е законодателството за опазване на околната среда и използването на най-важните природни ресурси. Въведени са максимално допустими норми за замърсяване на въздуха и водите, както и държавни изисквания и ограничения за използване на земите и горите. Предприети са мерки за защита на животинския и растителния свят и на уникални природни дадености.

В същото време, чрез антропологични изследвания се доказва, че досега нито държавите, нито пазарът са били в състояние да решат проблемите, свързани с експлоатацията на природните ресурси. [11] Вероятно причините се коренят в предпоставките, че от една страна пазарните сили са ограничени и не са в състояние да постигнат ново поставената цел за икономическо развитие, а от друга страна – в обсъжданото ново използване на ресурси не се указва кой и как ще осигури осъществяването на желаните промени [2]. Регулациите влизат в противоречие с възгледите на много привърженици на свободния пазар. Те често се опитват да внесат корективи или заобикалят екологичните норми и изисквания, най-често с износ на замърсяващи производства в страни с по-либерално законодателство в тази област.

Отразяване на новите реалности в икономическата теория

Основният въпрос, който следва да се постави е дали са настъпили съществени корективи в принципите на икономическата теория. В отговор на този въпрос се очертават две базови направления. Доминиращото е неолибералното направление, което поставя ударението главно върху икономическите аспекти на проблема екология – икономика. Т.нар. екологична икономика се утвърждава като критика на неолибералната теория.

Икономиката на околната среда и на природните ресурси се възприема като дял в рамките на неокласическата парадигма, докато екологичната икономика поставя ударението върху устойчивото развитие. Възприети са някои стандарти за минимално съдържание, които най-общо се свеждат до следното:

- връзка между икономическия растеж и природните ресурси;
- разпределяне на възобновяемите и невъзобновяемите ресурси с цел постигане на максимална икономическа ефективност;

- проблема за вторичните ефекти, нормите на замърсявания и политическите инструменти за регулиране качеството на околната среда;

- стойностна оценка на екологичните стоки и услуги.

Неолибералният модел на икономиката на околната среда, се основава върху известните вече постулати за рационален избор, водещ до ефективен резултат. Твърди се, че централния контрол е ниско ефективен и околната среда може да бъде спасена само ако гражданите всекидневно и пряко се интересуват от опазването ѝ, а затова най-действени са икономическите стимули.

Не може да се говори за защита на околната среда без оглед на цената. Времето на разходите за опазване на околната среда намалява конкурентоспособността на националната икономика, задълбочава проблемите на бюджетното и макроикономическо равновесие. Пазарният подход позволява тежестите по опазване на околната среда да се разпределят по ефективно.

Началото на екологичната икономика се поставя с идеята за външните (вторичните) ефекти, проявяващи се, когато една страна налага ползи или разходи върху някой друг и не отчита допълнителните разходи при вземането на решения. С това се нарушава едно от основните положения на Теорията на рационалния избор, а именно, че производствените и потребителските решения на едни пазарни участници не могат да влияят върху тези на останалите.

При външните ефекти участниците в икономическия процес пренебрегват истинските разходи на действията си, което пречи за постигането на рационален изход. Това налага държавно регулиране, за да могат индивидите да осъзнаят реалната цена на действията си. Сред мерките, които се предприемат са т.нар. екологични компенсации и изчисляването на паричната стойност на екосистемите, за да се пресметне цената на увреждането и на евентуалното му възстановяване. [12] В някои случаи се допуска възможността чрез директни преговори между замърсителите и потърпевшите да бъде постигнато решение за оптимално равнище на замърсяване без държавна намеса.

Държавната намеса е уместна само в случаите, където разходите по сделката са значителни. Регулирането на тези разходи зависи от това на кого ще бъдат делегирани първоначал-

ните права – на замърсителите или на потърпевшите. Ако първоначално правото бъде дадено на потърпевшите то, замърсителите биха имали по-малки разходи за организация и преговори и нетната полза за обществото би била по-голяма.

В други случаи, ударението се поставя върху ценностите на пазара. Съгласно тях, ако разходите за преговори по сделката между замърсяващи и потърпевши превиши ефекта от коригирането на външния резултат, е налице загуба, но все още няма логика за държавна намеса.

При обществените блага на околната среда, особено когато са и неконкурентни, и не ексклузивни (например риболов в реките, паша на общи пасища), се налага някаква форма на специфично държавно управление.

Икономистите, привърженици на неокласическия модел в икономиката, отделят място на правата на собственост. Например страните, които създават „лоши“ закони, пилеят по недопустим начин ресурсите си, пречат на индивидите да сключват взаимноизгодни сделки и по тази причина обикновено са бедни [10]. Освен това неокласическият пазарен модел изисква да има пазар за всички стоки, включително и за продуктите на околната среда. Много от тях обаче в действителност нямат цена или поради влиянието на външни фактори цените не са коректни. Това налага начини за определяне на паричната им стойност, като се прилагат предимно два подхода:

- хедонистична оценка (изразените предпочитания) и

- зависимата (условната) оценка.

При хедонистичната оценка се прави опит чрез наблюдение на човешкото поведение по отношение на реалните покупки на съответната стока да ѝ се направи оценка. Във втория случай чрез резултати от допитвания се определя приблизителна цена.

Например, по отношение на данъците се счита, че ако правителството наложи данък върху замърсяващите емисии, който е приблизително равен на приблизителните външни разходи на обществото, производителите ще имат стимул за оптимално ниво на производство и замърсяване.

Стандартите за замърсяване са по-лесни за управление и политически по-приемливи, но са свързани с по-малка гъвкавост на участниците в икономическия живот. Сравнително по-нови са идеите за продаваемите права на замърсяване, които са по-близо до същността на

неокласическия модел на мислене. При тях правата на замърсяване могат да бъдат разпределени чрез държавен търг или в съответствие с производството в определен интервал от време в миналото.

Дискусия

Дискусиите в областта на икономическия растеж са в две направления: дали е възможен по-нататъшен икономически растеж и ако е възможен дали е желан. В първото направление вниманието е насочено главно към цените на природните ресурси като индикатор за недостига, както и за преценката на проекти, свързани с изгодния добив на природни ресурси в определен бъдещ период от време.

Що се касае до кръговата икономика, занимаваща се с устойчив растеж, се твърди, че такъв е възможен при употребата и преупотребата на правилните суровини и дозираното производство. Фокусът на взаимоотношенията производител-потребител се движи в посока удовлетворяваща определени групи хора, под претекст за съхраняване на планетата.

От друга страна, обявената за непогрешна идеология на свободния пазар също може да подведе. Практиката свидетелства за наличието на неизчерпаемо многообразие от оспорващи се ценности, в което не съществува никакъв висш критерий за върховенство. Стойността на икономическия избор и респективно на личната икономическа свобода произтича именно от този радикален плурализъм на ценностите.

Все още е спорен въпросът дали екологичното движение за времето на своето съществуване води до реално ограничаване на замърсяването и формиране на нова екологична култура, която да бъде хармонизирана с пазарната.

Това са начини и виждания за координиране на различните аспекти на антропогенната дейност и политиката, за да се съхрани биологичното разнообразие, и дори само заради това идеята изглежда примамлива.

Литература

1. Bliznakov, A., Z. Gargarov i N. Marinova. 2012. Ekologiya i ikonomika. Ikonomika i ekologiya. NBU.
2. Chobanova, R. 2021. Noviyat stadiy na ikonomicheskoto razvitiye. Sp. Ikonomicheskaya misal, br.2, s. 3-31.

3. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the Economic and Social Committee, and the Committee of the Regions: *Our life insurance, our natural capital: an EU Biodiversity strategy to 2020*, Brussels, 3.5.2011 COM, 244 final.
4. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the regions. *EU Biodiversity Strategy for 2030 Bringing nature back into our lives*. COM/2020/380 final.
5. Ellen MacArthur Foundation, 2015. *Towards a Circular economy: Business rationale for an accelerated transition*. <https://emf.thirdlight.com/link/ip2fh05h21it-6nvypm/@/preview/?o> [налично към 25.04.2022]
6. European Commission. 2015. *Circular Economy Action Plan*. https://ec.europa.eu/environment/topics/circular-economy/first-circular-economy-action-plan_en [налично към 25.04.2022]
7. European Commission. 2020. *Changing how we produce and consume: New Circular Economy Action Plan shows the way to a climate-neutral, competitive economy of empowered consumers*. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_420 [налично към 25.04.2022]
8. Hartman, G. 1992. *Pazarnata iкономика*. Bulvest 2000.
9. Lennan, M., S. Quist, G. Sajeve and M. Schroder. 2020. *2030 for the EU: Real steps of change? A short commentary on Biodiversity Strategy and Farm to Fork*. University of Strathclyde, Policy Brief, No 15, 2020 <https://strathprints.strath.ac.uk/75125/1/Lennan-et-al-SCELG2020-2030-EU-Real-steps-change-short-commentary-biodiversity-strategy.pdf> [налично към 25.04.2022]
10. North, D. C. 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge university press.
11. Ostrom, E. 2010. *Gouvernance des biens communs. Pour une nouvelle approche des ressources naturelles*. deBoeck, Bruxelles.
12. Sinay, A. 2010. *Prestruvki na bioraznoobrazieto*. Le Monde Diplomatique, <https://bg.mondediplo.com/article671.html> [налично към 25.04.2022].
13. Sukhdev, P., H. Wittmer, and D. Mrller. 2014. *The Economics of Ecosystems and Biodiversity (TEEB): Challenges and Responses*. in *Nature in the Balance*, Edited by D. Helm and C. Hepburn, Oxford university press, pp. 135-150.
14. Zhelyazkov, G. 2012. *Metodologiya i interpretirane na bioraznoobrazieto kato multidistsiplinaren problem*. Sp. Ikonomika i upravlenie na selskoto stopanstvo, 57, 4/2012, s. 37-47.

Доц. д-р Велика Бинева
 Университет „Проф. д-р Асен Златаров“
 Катедра „Икономика и управление“
 8010 Бургас, бул. Проф. Якимов 1

РОЛЯ НА ЦИФРОВИТЕ ТЕХНОЛОГИИ ЗА ПОВИШАВАНЕ НА КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТТА НА БИЗНЕСА

Галина Косовец

THE ROLE OF DIGITAL TECHNOLOGIES TO INCREASE THE COMPETITIVENESS OF BUSINESS

Galina Kosovets

ABSTRACT: The study establishes the role of the digital economy at the local level in the context of the globalization space. It is determined that the digital economy means an activity in which the main factors of production are digital and test electronic, virtual data. The digital model of the economy covers subjects of activity in all sectors of the national economy – industry, agriculture, construction, banking, insurance, telecommunications, information spheres, and the like. In addition, it permeates all sectors of various forms of ownership, state, private, and utilities. It has been established that digitalization has three main components: supporting infrastructure; e-business and e-commerce. The development of the digital economy, based on factors and principles, will create a digital platform and achieve innovative priorities at the enterprise. In the context of the impact of digitalization of enterprises on the development of society and the state, it is determined that the synergetic impact is manifested in the plane of economic, social, organizational and technological effects. Review of the main indicators of digitalization of the economy allowed to establish the representation of our state in many international indices that characterize the digitalization of the economy.

Key words: digital technologies, competitiveness of business, digital economy, components of digitalization

Введение

Современные достижения цифровых технологий обеспечивают формирование объединенного информационного пространства инновационной деятельности страны. Использование цифровых технологий в рамках объединенного информационного пространства позволит ускорить и удешевить ведение бизнеса в Украине, сделать его более конкурентоспособным и повысить вертикальную мобильность общества. Цифровизация и многие новые технологии, которые развиваются очень высокими темпами, разрушительны, то есть они революционно меняют стали в течение определенного времени технологические процессы и цепи формирования стоимости. Клейтон Кристенсен популяризировал идею разрушительных технологий в работе «Дилема новатора» [5], опубликованную в 1997 году. Разрушающие технологии – это то, что может существенно изменить способ деятельности бизнеса или целых отраслей. Чаще эти технологии заставляют компании изменять свой бизнес-подход, рискуя потерять долю рынка или

стать неконкурентным, если они этого не делают

Изложение

Достаточно полно характеристика цифровой экономики представлена в монографии «Цифровизация экономики Украины: трансформационный потенциал», где определено, что цифровая экономика сочетает в себе электронную коммерцию, магазины приложений, онлайн-рекламу, сервисы онлайн-платежей, «облачные» вычислительные технологии, а также информационные и другие платформы. Такое описание цифровой экономики сконцентрировано на конкретных видах деятельности, получивших развитие с распространением Интернета и повышением скорости передачи данных» [4].

Анализируя современное состояние Украины, даже не будучи экономистом по специальности, можно с уверенностью констатировать, что страна в условиях полномасштабного вторжения переживает кризисный этап. Об этом свидетельствуют следующие проблемы:

рост инфляции до 15,9% в апреле 2022 г., стремительное снижение экспорта сельскохозяйственной продукции из-за нарушений логистики и захвата южных областей страны, рост общего государственного долга, рост цен на топливо, продукты питания и услуги. Война в стране повлекла за собой миграцию. Так, на два месяца военных действий страну оставили более 5,5 млн граждан. Сегодня тысячи квалифицированных кадров, которые крайне необходимы нашему государству, находятся за границей и не планируют возвращаться, что в перспективе будет еще больше замедлялось восстановление экономики страны.

Для дальнейшего восстановления нашего государства малый и средний бизнес должен работать и развиваться в надлежащих условиях цифровизации, поскольку является очень важным фактором развития экономики Украины в целом, обеспечивая в довоенное время около 48% рабочих мест в стране и быть конкурентоспособным.

Главной целью остается дальнейшее содействие налаживанию конкурентного взаимодействия органов государственной власти и представителей малого и среднего бизнеса, а также общественных объединений.

Диджитализация является современным драйвером развития конкурентоспособного бизнеса, нуждающегося в комплексном внедрении цифровых трансформаций. «Частичный» подход может улучшить качество определенных сфер, систем или направлений работы предприятий, однако не поможет получить существенные преимущества, которые являются фундаментальной задачей, которую декларируют украинские власти устами своих представителей. На данном этапе перехода к цифровой трансформации украинскому бизнесу необходимо проанализировать внешнюю среду функционирования для понимания возможностей использования имеющихся в наличии цифровых технологий, регуляторных ограничений в отраслях и потенциальных цифровых партнеров.

Интерес к цифровой экономике обусловлен тем, что информационные технологии приобретают все большую важность в экономическом развитии всех стран мира без исключения. Цифровая экономика предполагает широкое использование технологий крупных массивов данных (Big data), индустриального Интернета вещей и Интернета вещей (IIoT/IIoT), облачных вычислений, квантовых технологий, NBIC-конвергенции (конвергенции нано-,

био-, инфо- и когнитивных технологий), аддитивного производства, роботизации и других так называемых сквозных информационных технологий и технологий информационной безопасности [3].

Мощные и прорывные технологические конфигурации в сфере коммуникации стали толчком к развитию информационных систем внутри компаний [2]. Осуществлять координацию деятельности предприятий посредством заседания рабочих групп (с назначением координатора) уже не отвечает современным требованиям оперативности ведения конкурентоспособного бизнеса. Координация, которая осуществляется посредством информационных систем, позволяет обмениваться информацией внутри предприятия (между отдельными подразделениями и руководителем) в режиме он-лайн и значительно ускоряет представление отчетов, бюллетеней и других рабочих документов, что в принципе не требует их распечатки экономя время и деньги. Применение специальных мобильных и он-лайн приложений [1], а также компьютерных программ позволяет, в случае необходимости, оперативное маневрирование ресурсами как непосредственно в поле, так и при выполнении управленческих функций, тем самым облегчая взаимодействие (координацию) различных подразделений предприятия на пользу выполнения общих задач. Современная координация работы в бизнесе, которая осуществляется на основе использования цифровых технологий посредством информационных систем, в разы усиливает оперативность на действенность управления, что способствует гармоничному развитию предприятия при оптимальных затратах материальных, экономических и трудовых ресурсов.

Робототехника 3-D печать, обработка структурированных и неструктурированных данных с помощью инструментов Big Data – это современные технологии. Создание действительно «умных» предприятий требует объединения трех ключевых факторов:

- 1) наличие у компании технологий, которые могут собирать и обрабатывать данные;
- 2) алгоритмы, превращающие полученный массив данных от всех имеющихся на предприятии устройств в конкретные решения для улучшения эффективности производства, использования и распределения ресурсов;
- 3) обширные данные (Big Data), которые могут проанализировать тысячи деталей и

исследовать, каким образом (с каким качеством) происходят производственные процессы на предприятии и выявить скрытые закономерности.

Проблемными аспектами использования составляющих блока искусственного интеллекта необходимо адаптировать и сделать собранные данные полезными для целевой аудитории. Применение технологий искусственного интеллекта представляет собой большой технологический рывок по сравнению с базами Excel или бумагами, которыми пользуются отечественный бизнес.

По мере развития информационного общества разрыв между первичной и вторичной информацией уменьшается, поскольку растет уровень понимания и восприятия человеком и техническими средствами. В информационной экономике усиливается информационное приближение как логический, причинно-следственный, закономерный процесс, и его можно определить как закон информационного приближения. Он носит асимптотический характер, базирующийся на постулате атрибутивной концепции информации: первичную информацию невозможно измерить, и с развитием общества вторичная информация максимально приближается к ней, но полного соответствия первичной первичной информации не происходит.

Мы считаем, что для лидирования бизнеса необходимо реализовывать программы "Доступные кредиты 5-7-9%", где конкурентными должны быть представители сельского хозяйства, производства, а также промышленной переработки. Необходимо разрабатывать и воплощать в жизнь проекты комплексной программы, принимать участие в приватизационных аукционах и презентовать инвестиционное меню, изменять подход приватизационного процесса. Приватизация обязана быть прозрачной, доступной и комфортной, участвовать в аукционах. Это будет иметь важные положительные последствия, такие как организация новых рабочих мест, послевоенное восстановление и обновление инфраструктуры в регионах, дополнительные поступления в бюджет, а значит развитие всей Украины. Важно отметить тематическую направленность, как развитие и конкурентоспособность бизнеса путем использования государственного имущества, прозрачность и равные условия участия в процессах приватизации и аренды, необходимость информирования представителей бизнес-сообщества Украины,

решать проблемные вопросы путем цифровых технологий.

Следовательно, для успешного ведения малого и среднего бизнеса, для повышения конкурентоспособности бизнеса, используя цифровые технологии, необходимо участвовать в изучении проблем общественного общества, поиске интеллектуальных, духовных и материальных ценностей и средств их приумножения и использования. Работникам бизнеса принимают участие в инвестиционных проектах в экономической, финансовой, юридической, социально-политической, агропромышленной, культурной и образовательной сферах.

Наиболее распространенными методами оценки цифровизации экономики является формирование рейтинговых индексов. К основным рейтинговым индексам цифровизации можно отнести: – индекс цифровой экономики и общества (Digital Economy and Society Index – DESI); – индекс цифровой эволюции (Digital Evolution Index – DEI); – индекс развития информационно-коммуникационных технологий (ICT Development Index – IDI); – индекс сетевой готовности (Networked Readiness Index – NRI); – индекс цифровизации экономики (Boston Consulting Group – e-Intensity); – индекс принятия цифровизации (Digital Adoption Index – DAI); – индекс мировой цифровой конкурентоспособности (IMD World Digital Competiveness Index – WDCI) (табл.1).

Анализируя данные табл. 1 можем констатировать, что наиболее популярным и узнаваемым в современном мире является Индекс цифровой эволюции (Digital Evolution Index – DEI), однако для дальнейшего анализа целесообразность его использования в разрезе авторского исследования незначительна, поскольку наше государство в приведенном индексе первого уровня цифровизации не представлено. Следующими по популярности идут Индекс принятия цифровизации (Digital Adoption Index – DAI) [8] и Индекс цифровой экономики и общества (Digital Economy and Society Index – DESI) [6], имеющих фактически одинаковое количество упоминаний на сайтах и поисковых системах в сети Интернет.

Таким образом, обзор основных индикаторов цифровизации экономики позволил установить представительство нашего государства во многих международных индексах, характеризующих цифровизацию экономики.

Таблица 1. Анализ индексов цифровизации экономики и общества*

Название индекса	Популярность индекса (количество упоминаний на сайтах в сети Интернет)	Представительство Украины	Период представительства нашего государства
1. Индекс цифровой экономики и общества (Digital Economy and Society Index – DESI)	59 600 000	-	-
2. Индекс цифровой эволюции (Digital Evolution Index – DEI)	100 050 000	-	-
3. Индекс развития информационно-коммуникационных технологий (ICT Development Index – IDI)	31 800 000	+	з 2002 р.
4. Индекс сетевой готовности (Networked Readiness Index – NRI)	608 000	+	з 2002 р.
5. Индекс цифровизации экономики (Boston Consulting Group – e-Intensity)	8 500 000	+	з 2011 р.
6. Индекс принятия цифровизации (Digital Adoption Index – DAI)	90 550 000	+	з 2014 р.
7. Индекс мировой цифровой конкурентоспособности (IMD World Digital Competiveness Index – WDCI)	8 980 000	+	з 2014 р.

*составлено автором по данным поисковой системы Google

Выводы

Итак, цифровая экономика означает деятельность, в которой основными факторами производства есть цифровые и тестовые электронные, виртуальные данные. Развитие цифровой экономики, основываясь на факторах и принципах, позволяет сформировать цифровую платформу и достичь инновационных приоритетов на предприятии. Инновационными преимуществами развития цифровизации на предприятии являются индивидуализация удовлетворения спроса, углубление отношений с покупателем, уникальные знания о клиентах, высокая производительность активов, технологическое развитие, экономия транзакционных затрат, рост культуры бизнеса, перемещение конкуренции из сферы снижения затрат в сферу креативности, расширение возможностей и ускорение финансирование инновационных проектов, прозрачная

эффективность и прибыльность через систему блокчейн. Цифровая трансформация позволяет бизнесу получить набор уникальных конкурентных преимуществ и стать более устойчивым.

Литература

1. Вінник О. М. Регулювання відносин у сфері цифрової економіки: проблеми термінології. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 11. С. 163–166.
2. Вовк Ю. Я. Процес управління знаннями підприємства та його особливості. Науковий вісник НЛТУ України. 2013. Вип. 23.17. С. 343–352.
3. Пуцентейло П.Р., Гуменюк О.О. Цифрова економіка як новітній вектор реконструкції традиційної економіки. Інноваційна економіка. 2018. № 5-6 (75). С. 131–143.
4. Цифровізація економіки України: трансформаційний потенціал: монографія / В.П. Вишневський, О.М. Гаркушенко, С.І. Князев, Д.В.

Липницький, В.Д. Чекіна; за ред. В.П. Вишневського та С.І. Князева; НАН України, Інститут економіки промисловості. Київ: Академперіодика, 2020. 188 с

5. Christensen C. The innovator's dilemma: when new technologies cause great firms to fail. Boston, MA : Harvard Business School Press. 1997. 179 p.

6. ЕС. The Digital Economy and Society Index (DESI). URL: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/desi>

7. Financial support for the functioning of the agricultural sector in modern conditions. N. Davydenko, O. Gudz, L. Gutsalenko, Ye. Kaliuha, N. Prokopenko, N. Trusova and others: [Ed. by Doctor of Economic

Sciences, Prof. Davydenko N.M.]. Verlag SWG imex GmbH, Nürnberg, Deutschland, 2020. 264 p.

8. World Bank Group (2016). Digital Adoption Index (DAI). URL: <https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2016/Digital-Adoption-Index>

Д-р Галина Косовець
Університет „Проф. д-р Асен Златаров“
Катедра „Економіка и управління“
8010 Бургас, бул. Проф. Якимов 1

ПРЕКИ ЧУЖДЕСТРАННИ ИНВЕСТИЦИИ В ПРЕРАБОТВАЩАТА ПРОМИШЛЕНОСТ В БЪЛГАРИЯ В УСЛОВИЯТА НА ТУРБУЛЕНТНА СРЕДА

Екатерина Стаматова, Николай Милев

FOREIGN DIRECT INVESTMENTS IN MANUFACTURING IN BULGARIA IN THE CONDITIONS OF TURBULENT ENVIRONMENT

Ekaterina Stamatova, Nikolay Milev

ABSTRACT: This article introduces some main aspects of sector Manufacturing and the role of the foreign direct investments and their influence on it. The analysis of some very important indicators of sector Manufacturing and foreign investment flows for the period 2017-2020 is made. The direction of influence of the foreign investments on the prosperity of sector Manufacturing in Bulgaria is determined.

Key words: foreign direct investments, manufacturing, economical activity

Въведение.

През 2021 г. преработващата промишленост в световен мащаб функционира в условията на динамично изменящи се технологични и пазарни условия, резултат от множеството турбулентни събития и постоянно променящо се потребителско търсене. Предприятията по цялата логистична верига в сектора са изправени пред множество съвременни предизвикателства, в стремежа си към по-висока ефективност, увеличаване на натоварването на производствен капацитет, оптимизацията на оперативните разходи, минимизиране на отпадъците и загубите на ресурси. Изискванията за качество, спазване на рецептури и безопасност на продукцията, поетапно се интегрират със здравословни, ергономични и устойчиви модели на потребление, въвеждане на дигитални технологии, намаляване емисиите на парниковите газове и въглеродна неутралност, хуманно отношение към животните и ограничаване на съдържанието на захар и употребата на водни ресурси. Сериозно изпитание за сектора е и пандемията, причинена от COVID-19, която доведе до безпрецедентни промени в моделите на търсене и предлагане, изграждането на по-къси дистрибуционни канали и доставки от близки географски райони за предприятията в бранша. Всичко това, наред с високите темпове на глобална дигитална трансформация на бизнеса, стимулират компаниите да инвестират зад граница, за да запазят позициите си и

да останат конкурентни на пазара в условията на турбулентна среда. В този контекст Преките чуждестранни инвестиции в преработващата промишленост у нас са предпоставка за ефективен организационен отговор на гореспоменатите предизвикателства.

Преработващата промишленост в България. Състояние и общ преглед.

Членството на България в ЕС предлага равен достъп на предприятията у нас до Единния пазар на Европейския съюз (Single Market of EU), създава предпоставки за подобрене на икономическите условия в страната и ръста на конкурентоспособността, влияе положително върху въвеждането на нови бизнес модели и дигиталната трансформация, сертификацията и възможностите за интернационализация на продукта на производителите в сектор „Преработваща промишленост“. Едновременно с това предприятията от сектора оперират в среда, характеризираща се със значими предизвикателства, както следва:

- Ръст на постоянните разходи;
- Недостатъчна суровинна база, хроничен недостиг на суровини и материали;
- Постоянно променящо се потребителско търсене;
- Повишен конкурентен натиск на пазара;
- Недостатъчно обезпечено квалификационно равнище на работната ръка;

- Нестабилна бизнес среда;
- Проблеми във веригите за доставки, свързани с COVID-19 и промяна на дистрибуционните канали;
- Нови изисквания във връзка със „Зелената сделка“.

Въпреки множеството стари и нововъзникнали в последните години препятствия, преработващата промишленост в България показва

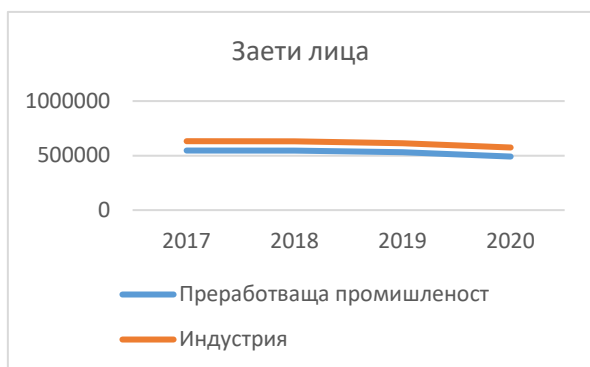
сравнително устойчив темп на развитие, продължава да заема важен дял в индустрията на страната и заетостта и да оказва значимо влияние върху икономиката. Предприятията в преработващата промишленост за периода 2017 – 2020 година съставляват приблизително 91 % от броя на предприятията в индустрията, като с най-голям дял са малките предприятия с максимум 9 служителя.

Фиг. 1. Брой местни единици в преработващата промишленост и в индустрията общо за страната.

Броят на заетите лица в преработващата промишленост е относително стабилен, като съставлява приблизително 85 % от заетите в индустрията. Но затрудненията, предизвикани от COVID-19, оказват своето влияние и през 2020 година се забелязва спад от 7,1% в броя на заетите лица в преработващата промишленост. Тя заема и най-голям дял от произведената продукция в индустрията, но и тук е очевидна тенденцията на връщане към старите нива от 2018 и предходните години.

притежават. През 2020 г., въпреки съкращението на разходите от страна на предприятията, данните показват голям и стабилен спад на ДМА в преработващата промишленост.

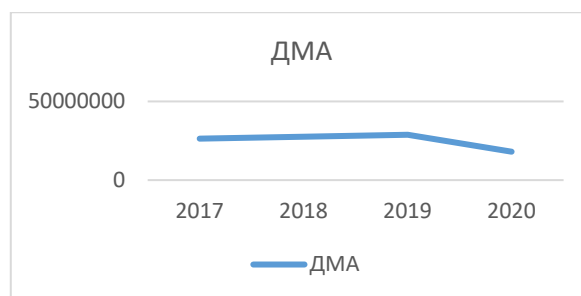

Фиг. 2 Брой заети лица в преработващата промишленост и в индустрията общо за страната.

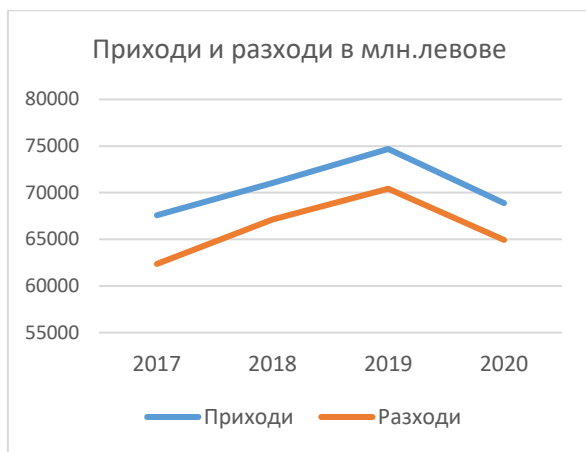
Подобна тенденция се забелязва и при дълготрайните материални активи (ДМА) - средствата за производство, които предприятията

Фиг. 3 Произведена продукция в преработващата промишленост в хил. левове.

Фиг. 4 Дълготрайни материални активи в преработващата промишленост в хил. левове.

Фиг. 5 Приходи и разходи в преработващата промишленост в млн. левове.

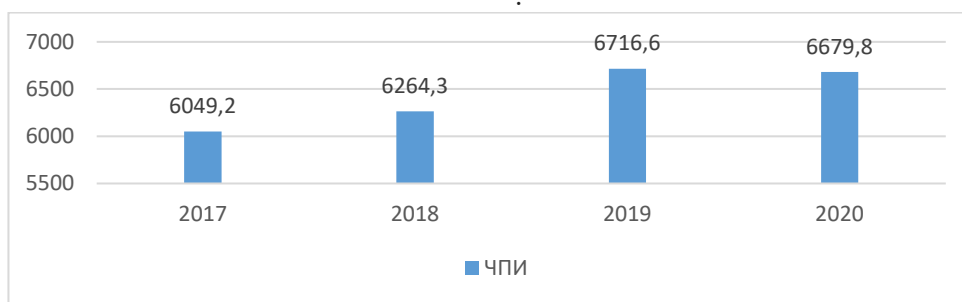
Преки чуждестранни инвестиции в страната.

Съществуват редица трактовки на преките чуждестранни инвестиции в икономиката. Пряка чуждестранна инвестиция в страната е международната инвестиция, при която прекият инвеститор - резидент на чуждестранна икономика, придобива собственост и дълготраен интерес в предприятие - резидент на българската икономика (пряко инвестиционно предприятие). Наличието на собственост и дълготраен интерес предполага дългосрочно взаимоотношение между прекия инвеститор и прякото инвестиционно предприятие и значителна степен на влияние от страна на инвеститора при управлението на прякото инвестиционно предприятие. „Пряката чуждестранна ин-

вестиция включва както първоначалната транзакция, чрез която се установява отношението между прекия инвеститор и прякото инвестиционно предприятие, така и всички последващи бизнес операции между тях. Транзакциите могат да бъдат както в посока на увеличение/намаление на задълженията на инвестиционното предприятие към прекия инвеститор, така и в посока на увеличение/намаление на вземанията на инвестиционното предприятие от прекия инвеститор.” [НСИ].

Чуждестранните преки инвестиции всъщност са един от основните параметри за измерване развитието на икономическите показатели в даден сектор или държава. Те оказват влияние върху преноса на нови умения, спомагат за вливане на нови капитали, подобряват инвестиционните процеси и спомагат за подобряване на безработицата и повишаване доходите на населението.

В България размерът на преките чуждестранни инвестиции в българското стопанство с натрупване през 2020 година не се е променил значително по отношение на предходните години. Като цяло в страната той нараства от 25,3 милиарда евро през 2019 г. до 26,9 милиарда евро през 2020г. В същото време, конкретно в сектор, преработваща промишленост, параметрите на процеса имат друго измерение. Забелязва се слаб отлив на чуждестранни преки инвестиции и намаляване на нивата им, но относителния дял в БВП и БДС на индустрията запазва стабилни позиции.

Фиг. 6 Поток на преките чуждестранни инвестиции в преработващата промишленост в млн. евро

Таблица 1 Размер на ПЧИ в преработващата промишленост и относителния им дял в БВП и БДС на индустрията в млн. левове

Година	ПЧИ в прераб. промишленост	БВП в индустрията	Отн. дял на ПЧИ в прераб. промишленост от БВП в индустрията	БДС в индустрията	Отн. дял на ПЧИ в прераб. промишленост от БДС в индустрията
2017	11831,3	102741	12%	20983	57%
2018	12251,9	109964	11%	20685	59%
2019	13136,4	120395	11%	21479	61%
2020	13064,5	119951	11%	21184	62%

Резултатите от корелационния анализ за взаимовръзката между чуждестранните преки

инвестиции и всяка една от избраните променливи са представени в таблицата по-долу:

Таблица 2 Коефициент на корелация между ПЧИ и някои основни показатели

	ЧПИ/Приходи	ЧПИ/Разходи за възнаграждение	ЧПИ/Произв. продукция	ЧПИ/ДМА
Коефициент на корелация	96,9%	97%	93%	29,6%

Получените резултати показват много силна корелация при три от показателите и слаба корелация при ДМА. На база изчисленията могат да бъдат направени следните изводи за чуждестранните преки инвестиции в сектор Преработваща промишленост:

- ПЧИ са фактор за подобряването на икономическата стабилност и приходите на предприятията-реципиенти и създаване на мрежи от поддоставчици и клъстери от местни малки и средни предприятия. С оглед на това те представляват предпоставка за растеж на предприятията в сектора, в рамките на субконтракторските вериги, дигитализация на бизнес процесите, трансфера на технологии и играят ролята на логистичен инструмент за осигуряване на качествени суровини;

- Представяват актуално и перспективно бизнес решение в контекста на реструктурирането на глобалните логистични вериги на транснационалните корпорации в постпандемичния период в условията на търсене на близки и по-ниско рискови бизнес дестинации;

- Увеличават възможностите за създаване на нови работни места и повишаване ръста на доходите и създават условия за вестирание в повишаване качеството на човешките ресурси;

- Благоприятстват повишаването на производителността на труда и дават възможност за интернационализация на бизнеса и ръста на износа на стоки и услуги, навлизането на нови пазари и повишаване на конкурентоспособността на предприятията.

Заклучение

Актуални фактори за ръста на ПЧИ в наши дни са непрекъснато растящата роля на върховите и в частност информационните и комуникационни технологии, създаването на нови зони за свободна търговия, реструктурирането на международните вериги за доставки и политиките за създаване на гостоприемна бизнес среда и минимизирането на разходите за комуникация, предоставят на чуждестранните

преки инвестиции все по-големи възможности за развитие. Те оказват голямо въздействие върху изпълнението на стандартите за качество на продукцията, новите правила за дизайн на опаковките, изискванията за все по-разнообразен асортимент на продукцията, все по-силно навлизащата дигитална трансформация и нововъведенията в маркетинговия мениджмънт. В условията на турбулентна среда, която в последните години става иманентно присъща съставляваща на средата, преките чуждестранните инвестиции имат значим ефект при преодоляване на настоящите и очаквани бъдещи затруднения в преработващата промишленост на локално, регионално и глобално ниво и влияят върху подобряването на пазарните позиции и повишаването на конкурентоспособността на предприятията в сектора.

Литература

1. Balans, www.balans.bg
2. Balgarska narodna banka, www.bnb.bg
3. Capital, www.capital.bg
4. Economix, www.economix.bg
5. Institut za iкономическа политика po dogovor i vazlozhenie na Izpalnitelna agentsiya za nasarchavane na malkite i srednite predpriyatija, 2021, Sastoyanie na malkiya i sredniya biznes v Bulgariya i posleditsite za sektora ot COVID-19
6. Natsionalen statisticheski institut, www.nsi.bg
7. Radulova, A, 2017, Vazdeystvie na preki chuzhdestranni investitsii varhu investitsionna aktivnost na iкономическите subekti v stranata, *SSRN*.
8. Traneva, V, 2021, Nyakoi prilozheniya na statistikata v ekologiyata

---

Ekaterina Stamatova, PhD student
University “Prof. Dr. Asen Zlatarov”
Burgas
e-mail: ekaterina.stamatova@gmail.com

Nikolay Milev, A.P.
University “Prof. Dr. Asen Zlatarov”
Burgas
e-mail: nickolaymilev@hotmail.com

МЕТОДИ ЗА ОЦЕНКА НА КОРПОРАТИВНАТА СОЦИАЛНА ОТГОВОРНОСТ НА НЕФТОГАЗОВИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ

Олга Вихристюк, Иван Димитров

METHODS OF ASSESSMENT OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY OF OIL AND GAS ENTERPRISES

Olga Vikhristyuk, Ivan Dimitrov

ABSTRACT: *Corporate social responsibility (CSR) is becoming a mandatory component of a successful business today. One of the main problems of CSR implementation is the need to evaluate the organization's activities in this area. In this regard, there is a need for evaluation methods, and at all stages: when planning and justifying specific programs on corporate social responsibility, when summarizing the results of this work. The article analyzes the methods of CSR assessment.*

Key words: CSR standards, competence coefficient, stakeholders, CSR research methodology, oil and gas sector of Kazakhstan, environmental assessments

Въведение

Съответствието с международните индекси на КСО, с водещите борсови индекси за устойчивост и със социалните индекси е ключов показател за нивото на социална отговорност на бизнеса. Поради сложността и многостранността на оценката на КСО, формите на нейната оценка не са достатъчно изследвани.

По този начин научните изследвания на методите за оценка на КСО на компаниите значително се различават. Те могат да се формират според критериите за оценка, използваните показатели, наличието на отчитане на спецификата на производството, степента на съответствие с международни и националните стандарти, което затруднява интегрирането на методите за оценка на КСО в практиката на предприемачески структури.

Поради разнообразието от методи за оценка, също така трябва да се вземе предвид спецификата на нефтогазовите предприятия, както и геополитическото местоположение на България и Казахстан.

Може да се посочи, че въпреки сериозния интерес към дадената проблематика, въпросите, свързани с: градацията на нивата на проявление на корпоративната социална отговорност; класификацията на подходи и техники за оценка на КСО; методите за цялостна оценка, както и на експертна оценка и самооценка на

корпоративната социална отговорност, не са достатъчно разработени. Актуалността на проблема и непълнотата на неговото решение определят целта, задачите и структурата на тази работа.

Методиката на научното изследване представлява интегриране на знания, подходи, концепции, като се използват методики на следните икономически дисциплини: мениджмънт, теория на оценка на дейности, икономиката на организация, теория на икономическия анализ, теория на вероятностите и математическа статистика.

Информационната база за изготвянето на класацията за оценка на КСО на нефтогазовите предприятия са: законодателни и нормативни актове на ЕС, Република България и Република Казахстан, международни и национални стандарти и насоки в областта на корпоративни социално отговорни практики; екологична и нефинансова отчетност, както и широк спектър от научни и практически работи по проблемите на оценката на корпоративната социална отговорност; материали на годишни и нефинансови отчети, корпоративни сайтове; нормативни актове, отнасящи се до социалната политика на бизнес; статистически данни, публикувани в периодични издания по проблемите на прилагането и интегрирането на принципите на КСО и др.

Основната работа по КСО в Казахстан ще бъде представена и анализирана на базата на следните организации: Министерството на енергетиката на РК; Национална камара на предприемачите "Атамекен"; Асоциация "KAZENERGY"; представители на работниците и служителите в лицето на браншови съюзи; "Индустриален съюз" и Фондация им. Ф. Еберт (FES).

При анализа на оценките на социалните показатели на нефтогазовите компании приемаме, че методологията за оценка на КСО в тези компании трябва да бъде формулирана от два изследователски етапа:

Първи етап. Формулиране на блок от оценки в рамките на приетите стандарти и индекси на КСО;

Втори етап (допълнителен). Оценката ще бъде формулирана чрез прилагане на фактори за иновативност и екологична политика.

Анализът на специализираната литература и изследвания даде възможност да се разграничат различни подходи като набор от методи за оценка на корпоративната социална отговорност.

Оценка на показатели на КСО

В развитите страни водещите компании използват интегриран подход за оценка на КСО. Тази тенденция се наблюдава в последните международни инициативи и стандарти, включително стандартите за нефинансова отчетност и опитите на Европейския съюз да се направят интегрираните отчети, задължителни за големите компании. Това де факто ще затвърди интегрирания подход към оценката на КСО в Европейския съюз, като основен.

Освен изследователската функция прилагане на системата за оценка на показателите на корпоративната социална отговорност се превръща в катализатор на формирането на общественото мнение и други заинтересовани страни, провокира импулс за развитието на финансово-икономическите показатели на компанията, определя вектор за подобряване на технологии и корпоративното управление.

Стандарти като основа за оценка на корпоративната социална отговорност.

Съществуват редица международни стандарти, които стават все по-широко разпространени в света, разработени както с подкрепата

на държавата, така и от неправителствени организации[2].

Таблица 1. Международни стандарти и индекси за оценка на КСО

	Стандарт	Характеристика
1	Стандарт АА 1000 (АА 1000S)	Установява процедурата и набор от критерии за оценка на социалната отговорност (включително въздействието върху околната среда) и процедурата за изготвяне на отчет
2	Система Bench Marks (Bench Marks for Measuring Business Performance)	Цялостна система от принципи и стандарти за оценка на социално отговорните компании
3	Система BSC (Balanced Scorecard, BSC)	Система от балансиращи показатели за оценка в четири измервания: финансово (ориентирано към акционерите, доставчици), потребителско (ориентирано към потребителите) обучение и професионален растеж на персонала (ориентирано към промените), външни бизнес процеси (ориентирани към външната пазарна и социална среда)
4	Индекс CPI (Corporate Philanthropy Index)	Индекс на корпоративната отговорност, използван за сравнително позициониране в САЩ и Канада
5	Методика CRA (Corporate Responsibility Audit)	Метод за интегрирана система за одит на корпоративната устойчивост, която оценява дейността на компаниите по основни икономически и социални показатели: системи за управление на качеството; енергоспестяване и опазване на околната среда; трудови отношения и права на човека; отношения с местната общност
6	Програма CRT (The Caux Round Table Principles for Business)	Конкретна и разширена международна програма за социално отговорен бизнес. Предвижда развитието на плодотворни

		икономически и обществени отношения между страните-участници
7	Индекс DJSI (Dow Jones Sustainability Index)	Индексът за устойчивост на Dow Jones, използва около 20 критерия
8	Отчет GRI (Global Reporting Initiative)	В докладите на GRI има три основни елемента: икономика на предприятие и неговата социална и екологична политика.
9	Препоръки на OECD	Специалните комитети на организацията за икономическо сътрудничество и развитие (OECD) изготвят препоръки за развитието на регионите, международното сътрудничество за защита на околната среда, практическите принципи и социалното сертифициране на социално отговорен бизнес.
10	Вътрешни корпоративни стандарти на казахстанските петролни и газови компании	

Стандартът SA 8000 може да бъде признат за един от първите стандарти в областта на стандартизацията на корпоративната социална отговорност. Стандартът е разработен със съдействието на Международната организация на Труда през 1997 г. (сертифицирането на организации е възможно съгласно този стандарт). SA 8000 (Social Accountability) е стандарт за социална и етична система за управление, стандарт за оценка на социалните аспекти на системите за управление, прилаган на доброволна основа. Стандартът се основава на същите принципи като стандартите от серията ISO 9000 (управление на качеството) и ISO 14000 (управление на екологичните аспекти).

Проучване на сертифицирани фирми по стандарта SA 8000, проведено от Министерството на търговията и промишлеността на Великобритания, показва, че въвеждането му даде на компаниите следните резултати: 48% от фирмите са увеличили печалбата, 89% от фирмите са увеличили производствена ефективност, 76% от фирмите са подобрили своите позиции на пазара, 26% от фирмите са увеличили износа си на продукция. Изискванията на този

стандарт важат за целия персонал на организацията. Наличието на сертификат за съответствие на международния стандарт SA 8000 е с гаранция от неспазване на правата на човека и нарушения на трудовото законодателство, което може да причини сериозни проблеми при сключването на договори. Един от водещите стандарти е "Ръководство за отчитане на устойчивото развитие" (Global Reporting Initiative, GRI). Това ръководство е създадено през 1997 г. от Коалицията за екологично отговорен бизнес и се популяризира благодарение на Глобалния договор на ООН.

Използването на ръководството за отчитане на устойчивостта (GRI) не е задължително за организациите. Но може да се използва от компании от всякакъв вид и мащаб и при всякакви условия. Ръководство за докладване в областта на устойчивото развитие (GRI) е методология за отчитане на външната отчетност, която позволява на организациите да разказва за своите дейности и програми за подобряване на социалната, екологичната, икономическата и социална резултативност. Към днешна дата повече от 1000 организации са издали доклади за устойчивост въз основа на насоките на GRI. Активните изследвания в областта на КСО станаха основа за създаването на международния стандарт ISO 26000:2010 "Ръководство за социална отговорност".

От всички техники за оценка на КСО, резултатите от които са достъпни на широк кръг от стейкхолдери, най-популярни са **методите за изчисляване на борсовите индекси в областта на корпоративната социална отговорност и устойчивото развитие, така наречените социални показатели**. Най-популярните борсови индекси в областта на КСО и устойчивото развитие са FTSE4Good и Dow Jones Sustainability Index [8].

Методи за оценка на КСО

Анализът на методите за оценка на КСО и проблемите на тяхното прилагане позволи ни да разработим предложения за подобряване на методите за количествена и качествена оценка на КСО. Предложихме система от показатели за цялостна оценка на корпоративната социална отговорност въз основа на критично разбиране на съществуващите методи за оценка, което позволява да се сравняват и да се класират компаниите. Този метод за оценка включват използването на данни от отворени източници.

Използване на метода на експертните оценки за определяне на качествено ниво на корпоративна социална отговорност.

Методът на експертна оценка на КСО, основан на проучване на удовлетвореността на стейкхолдерите на компанията, може да се извърши чрез интервюиране на експерти, представявани от представители на стейкхолдерите, и чрез интервюиране на експерти в областта на КСО.

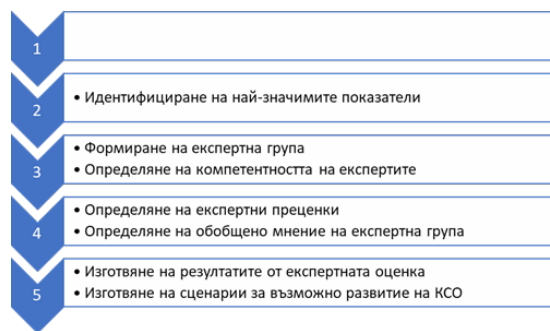
Методологията за качествена оценка предполага проучване на стейкхолдерите. За да се изберат стейкхолдери, използва се квалификацията на заинтересованите страни. Стейкхолдерите в този тип изследване се делят съгласно на „теорията на заинтересованите страни“ на вътрешните и външните.

За да се оцени качествено на развитието на КСО, достатъчно е да се разгледат взаимните влияния на следните основни групи стейкхолдъри: отношенията с потребителите; отношенията с ръководители; отношенията със служителите; отношения с доставчици; отношения с обществеността; отношения с държавни и местни власти. По отношение на всяка група се определят качествени показатели. Показателите за оценка трябва да бъдат универсални, но те, разбира се, трябва да бъдат конкретизирани по отношение на всяка компания, като се вземат предвид нейният размер, отраслова принадлежност, сфера на дейност, характеристики на икономическата дейност и др.

Методът на експертиза и частично структурираното интервю, са подобно структурирани, но осигуряват по-голяма свобода при обсъждане на разглеждания проблем.

В момента в различни области на човешката дейност, за да се подобри качеството на планирането и управлението, методите за експертиза се разработват и прилагат навсякъде. Експертизата е мощно средство за обработка на слабо формални данни, което позволява да се анализира мнението на най-добрите одобрени експерти и специалисти. Използването на експертна оценка за оценка на нивото на социална отговорност на бизнеса помага за значително опростяване на тази трудна задача.

Предложената от нас техника на базата на научни трудове за качествена оценка на силните и слабите страни на прилагането на КСО въз основа на анкетно проучване на стейкхолдерите може да бъде отразена под формата на алгоритъм. Той е представен на Фигура 1.

Фиг. 1.-Алгоритъм за качествена оценка на КСО

Алгоритъмът за качествена оценка на КСО състои от 5 етапа.

Първият етап е съставяне на въпросник, който отразява съвременните прояви на КСО в компаниите, определя набор от показатели. За да се определят най-важните показатели за КСО (от 70 избрани предварително), се провежда проучване на респондентите. На респондентите дават се въпросници с въпроси за това с какво се характеризира социално отговорната организация.

Втори етап. Проучване на стейкхолдерите, за да се изберат най-важните показатели. Списъкът с въпроси се формира въз основа на анализ на съвременната практика на прилагане на КСО от страна на нефтогазовите компании.

Третият етап е формирането на експертна група, която включва проверка на условията, а именно компетентността на експертите. Стабилизирането на експертната мрежа има за цел да не пропусне лица, които имат достатъчна компетентност в областта на предмета на експертиза. В този метод се използва модифициран вариант на метода на "снежната топка": – формиране на основната експертна група въз основа на обективни показатели за професионална компетентност (длъжност, трудов стаж, категория, степен); на всеки от включените в състава на групата специалисти, предлагат да се изберат 3-5 най-компетентните, по думите им, работниците и служителите, които би било полезно да се включат в състава на експерти; – оформени по този начин на списък от потенциални експерт се разглежда от работната група, след което потенциалните експерти се добавят (или се изключват от списъка). По този начин се определя съставът на експертите от представители на стейкхолдерите. След това е необходимо да се определи компетентността на експертите по изследваните проблеми. Компетентността на експертите зависи от много фактори [5].

За намиране на коефициента на компетентност (K_k) на всеки експерт се предлага модел за определяне на коефициента на аргументация (K_a) и скала за степен на информираност (K_o). Коефициентът на компетентност се определя по формула като средноаритметичната стойност на коефициентите на аргументация и степента на осведоменост K_k :

$$K_k = \frac{K_a + K_o}{2} \quad (1)$$

където K_a е коефициентът на аргументация ($K_a \max = 1$); K_o е коефициентът на осведоменост ($K_o \max = 1$). Таблицата по-долу показва модела и скалата за определяне на коефициентите на аргументация и информираността на експертите съответно.

Източници на аргументация	Степента на влияние на източника върху вашето мнение		
	Високо	Средно	Ниско
1. Теоретичният анализ, който сте направили	0,2	0,1	0,5
2. Вашият професионален опит в нефтогазовите компании	0,4	0,3	0,2
3. Обобщение на литература от казахстански и Български автори.	0,05	0,04	0,03
4. Обобщение на литература от чуждестрани автори	0,04	0,03	0,02
5. Запознати ли сте с опита за развитието на КСО в света?	0,05	0,03	0,02
6. Запознати ли сте с творческото решаване на проблеми в управлението на производството?	0,04	0,03	0,03
7. Ще насочите ли вниманието си към малки проблеми в работната среда?	0,03	0,02	0,01
8. Решавате ли въпроси, свързани с управленския процес с помощта на интуицията?	0,05	0,04	0,03
9. Създавате ли дългосрочни	0,05	0,04	0,03

Фиг. 2. Шаблон за определяне на коефициента на аргументация на експерт от представители на стейкхолдерите [7].

Избрахме Ръководството за отчитане на устойчивостта на Глобалната инициатива за отчитане (GRI), тъй като това ръководство се счита за най-изчерпателната и структурирана рамка за отчети в областта на КСО като основа за оценка на действията за разкриване на информация [4]. Авторите интегрират насоките в тристепенна рамка за кодиране. Дървовидната

кодирана структура има две основни предимства: тя свежда до минимум неяснотата по отношение на критериите и намалява разликите между отделните кодери [8].

В тази връзка е препоръчително да се използва система от качествени показатели за корпоративна социална отговорност.

Качествените показатели включват: наличието на предприятието на структура, отговорна за изпълнението на социалната политика; публикуване на годишния социален доклад за дейността в областта на КСО; мерки за поддържане на подходяща бизнес практики, мерки за установяване на обратна връзка с обществото чрез социологически проучвания [3]. В резултат на определянето на представените показатели е възможно да се изведе интегрален качествен показател за социалната отговорност на предприятието:

$$P_k = \frac{1}{i} \sum_{i=1}^i P_i \quad (2)$$

където I - качествен показател в съответствие с общия брой показатели; $\sum P_i$ - е сумата от качествените показатели P . $P_i=1$, ако този показател е налице и $P_i=0$, ако този показател отсъства [3].

Екологичният фактор, като ключов показател при оценката на КСО

Въпреки значимостта и популярността на "пирамидата" на Карол, К. Дейвис и Р. Блумс-торм подчертават необходимостта от разглеждане на екологичната отговорност като неразделна част от КСО [8] и като допълнителен фактор в рамките на нов модел на зеления преход.

В хода на анализа на няколко проучвания за КСО, ние подчертахме работата на Е. Смирнова, относно развитието на основните аспекти на КСО в Казахстан. Изследването е насочено към идентифициране на отношението на респондентите към "пирамидата" на КСО на Карол, принципите на благотворителността и администрацията на Е.Кернеги и екологичните ангажименти на К. Дейвис и Р. Блумс-торм. Твърдения на анкетиранияте в изследването се измерва с помощта на скалата на Р. Ликерт, по която участниците в проучването оценяват степента на съгласие или несъгласие с всяко решение.

Вторият раздел на въпросника имаше за цел да измери нивото на социална отговорност на казахстанските компании, както и ползите, които организациите могат да получат в резултат

на изпълнението на социалните задължения. Нивото на КСО беше оценено по 7-точкова скала на Ликерт. За да се определят ползите от КСО, на респондентите беше зададен затворен (структуриран) въпрос, насочен към идентифициране на възможните ползи от социално отговорното поведение. На респондентите бяха предложени 15 варианта за отговор.

Изследването показва, че КСО в Казахстан се свързва предимно с екологични задължения. На първо място, обществеността очаква компаниите да предприемат мерки за защита или избягване на увреждане на околната среда. В същото време участниците в проучването отбелязват, че предприятията трябва да спазват закона и да действат в съответствие с установените правила и стандарти. Според получените резултати принципът на администриране е третият по важност. Според респондентите организациите трябва да вземат предвид интересите на всички заинтересовани страни и да действат като "попечители".

Въз основа на резултатите е възможно да се изгради "пирамида" на КСО, адаптирана за Казахстан. За разлика от "пирамида", предложена от Карол, нашата "пирамида" се развива в следващия йерархичен ред: (1) правна отговорност, (2) етичните отговорност, (3) икономическа отговорност и (4) филантропска отговорност.

Фиг. 3. Модел "Пирамида на КСО Карол" в Казахстан

След анализ на това проучване, за да се оцени КСО според установените принципи на КСО, трябва да се има предвид променената структура на пирамидата на Карол.

За сравнение, пирамидата на КСО на Карол започва с икономическа отговорност, последвана от правна, етична и филантропска отговорност. Оказва се, че според общественото мнение основната отговорност в Казахстан е правна, изтласквайки икономическата отговорност дори не на втори, а на трети план. По-голямата част от анкетираните имат негативно

отношение към компаниите, които определят генерирането на печалба като основна организационна цел.

Разликите в йерархията на задълженията между "Пирамида" КСО Карол и "Пирамида" КСО за Казахстан, получени в резултат на проучването, могат да бъдат свързани с относителната новост на концепцията за КСО в Казахстан, а също и с наложен в страната менталитет, на който достатъчно силно са повлияли съветските ценности и основи.

Заклучение

Анализът на съществуващите оценки в областта на корпоративната социална отговорност позволява да се отбележат значителни разлики, както по метода на съставяне на рейтинга, така и по основните критерии. Въз основа на анализа на практиката за оценка на КСО, в работата е предложена система от показатели за цялостна оценка на КСО и методология за експертна оценка на КСО.

Литература

1. Marushchak N.V. Institut mezhdunarodnykh otnosheniy Kiyevskogo natsional'nogo universiteta im. Tarasa Shevchenko, Ukraina, g. Kiyev. MIROVYYE PODKHODY K OTSENKE KORPORATIVNOY SOTSIAL'NOY OTVETSTVENNOSTI
2. Zhoydik, A.P. Formirovaniye nefinansovoy otchetnosti v oblasti korporativnoy sotsial'noy otvetstvennosti, osnovannoy na mezhdunarodnykh i rossiyskikh standartakh i rukovodstvakh / A.P. Zhoydik, Yu.V. Kuznetsov // Sibirskaya finansovaya shkola. – 2015. – № 1 (108). – S. 139–144.
3. Nikitina, L.M. Algoritm vybora instrumentov dlya otsenki korporativnoy sotsial'noy otvetstvennosti / L. M. Nikitina, D.V. Borzakov // Upravlenches-kiye nauki. – 2014. – №3 (12). – S. 24–28.
4. Zhivitskaya Y.N. s dobavyaneto na takiva pokazateli: kreativnost, yevristich-nost, nezavisimost i vseobkhvatnost71.71. Saati, T. Prinyatiye resheniy. Metod analiza iyerarkhiy / T. Saati. – M.: Radio i svyaz', 1993. – 316 s.
5. Moskowitz, M. Choosing socially responsible stocks. *Business and Society Review*, 1972, 1, 71-75. Moskowitz, M. Profiles in corporate responsibility. *Business and Society Review*, 1975, 13, 29-42
6. Global Reporting Initiative (GRI), 2011. Sustainability Reporting Guidelines v3.1. GRI, Amsterdam viewed on 24 January 2013. <https://www.globalreporting.org/resource/library/G3.1-Sustainability-ReportingGuidelines.pdf>.
7. Matveeva A. Instrumentarij povysheniya konkurentosposobnosti predpriyatiya s uchetom

корпоративной социальной ответственности / Екатеринбург
2016

8. Yelena Smirnova. Suleyman Demirel
University. «Piramida» korporativnoy sotsial'noy
otvetstvennosti i yeye primeneniye v Kazakhstane.
September 2015

https://www.researchgate.net/publication/282570968_Piramida_korporativnoy_sotsialnoj_otvetstvennosti_i_ee_primenenie_v_Kazahstane

---

Олга Вихристюк, Иван Димитров
Университет
«Проф. д – р Асен Златаров»
Катедра
«Икономика и управление»
Адрес
гр. Бургас
е – mail: olga.viktorovnakz@abv.bg

АНАЛИЗ НА МЕТОДИКИТЕ ЗА ОЦЕНКА НА МЕХАНИЗМА ЗА УПРАВЛЕНИЕ НА КЛЮЧОВИ СТЕЙКХОЛДЕРИ НА НЕФТОГАЗОВИТЕ КОМПАНИИ

Олга Вихристюк, Иван Димитров

ANALYSIS OF METHODS FOR ASSESSING THE MANAGEMENT MECHANISM OF KEY STAKEHOLDERS OF OIL AND GAS COMPANIES

Olga Vikhristyuk, Ivan Dimitrov

ABSTRACT: *The article proposes a mechanism for managing key stakeholders of the company, which allows companies to systematically approach the consideration of stakeholders surrounding the company. The methods of assessing the spheres of influence of key stakeholders on the oil and gas sector are analyzed. The main strategies and tools of interaction between companies and stakeholders are presented; as a result of the analysis, the systematization of tools in accordance with the chosen strategy of interaction is proposed.*

Key words: Corporate social responsibility, risk management, stakeholders

Въведение

Следвайки принципите на корпоративната социална отговорност, компаниите провеждат разговори със стейкхолдери, редовни обществените обсъждания и консултации, участват в съвместни проекти, осигуряват прозрачност на дейностите и др. Активиране на обществото, нарастването на влиянието на потребителите, изискванията на местните общности и власти на различни нива, информационни технологии и др. определят приоритети за комуникация и взаимодействие със стейкхолдери на компании.

В процеса на изследване на методиката бяха използвани концепции, подходи, техники на управленски дисциплини: теория на управлението, мениджмънт, икономическа теория, теорията на корпоративното управление, стратегическо управление, корпоративната социална отговорност, теорията на заинтересованите страни, теорията за управление на риск – мениджмънт.

Взаимодействие със стейкхолдери – това е процес на целенасочено въздействие на компанията на нейните стейкхолдери с цел за постигане на планираните резултати и въздействие на стейкхолдери на дружеството на компанията въз основата на национални и международни норми и стандарти с цел уреждане на вземане на обществено-значими въпроси. - включила

В частност, управление на стейкхолдери може да се разглежда от гледна точка на корпоративното управление, от позицията на корпоративната социална отговорност, от позиции на риск - мениджмънт, стратегическо управление, теорията на "социалното благо", концепция за създаване на ценности и други.

Целта на настояща разработка е на базата на литературно проучване да се анализират: Методи за оценка на взаимодействието на ключови стейкхолдери и компании от нефтения и газовия сектор

Дефинираната цел предполага изпълнение на следните задачи:

1. Да се разгледат механизми на управлението на процеса за диалог с ключовите стейкхолдери;
2. Да се направи анализ на методи на оценяването на стейкхолдери, използвайки механизми на „риск мениджмънт“;
3. Да се разгледат проблеми на стейкхолдерите в диалога с нефтогазовите компании на Казахстан.

С последните промени, дължащи се на цените и политическата нестабилност в Република Казахстан, ще бъде уместно да се разгледат изследвания свързани със следните понятия: "безпокойство на заинтересованите страни" и практики на "риск мениджмънт".

Методики за изследване на механизмите за управление на ключови стейкхолдери

Работата на С. Ф. Вило разглежда термина „безпокойство на заинтересованите страни“, определящ очакванията на стейкхолдерите да получат отрицателно въздействие от компанията [7]. С. Ф. Вило разглежда взаимоотношенията на компанията със стейкхолдери от гледна точка на самите тях: всъщност нанесено или очакваното отрицателно въздействие на компанията на стейкхолдери ще доведе до тяхното отхвърляне от взаимодействие с компанията, ще доведе до понижаване на репутацията и чрез формиране на общественото мнение, към прилагането на санкции и наказания в случай на доказани нарушения, и така нататък. Риск-мениджмънтът при управлението на стейкхолдерите тук е насочен към намаляване на възможната загриженост на стейкхолдерите по отношение на определена дейност на компанията. Л. Престън и Х. Сапиенса твърдят, че репутацията на компанията зависи не само от финансовите показатели на дейността на фирмата: репутацията на компанията се определя преди всичко от наличието на ефективно стейкхолдер управление и след това е свързана с финансовите резултати [5].

Н.Ю. Псарева отбелязва, че ефективното взаимодействие на компанията с обществото и постигането на социално-значими цели е невъзможно без комплексното взаимодействие на всички стейкхолдеров [6]. Отговорността на бизнеса в момента не е свързана само с удовлетворяването на интересите на неговите акционери и инвеститори. Социално отговорна е дейност насочена към задоволяване на целите и интересите на обществото като цяло: в частност, тя е насочена към развитие на професионалните компетенции на служителите на компанията към задоволяване на интересите на местната общност, създаването и спазването на безопасните условия на труд, екологични изисквания, както и развитие на добри бизнес практики, [1].

Въвеждането на система за управление на риск - мениджмънт, по-специално нейното прилагане в областта на взаимоотношенията със стейкхолдерите, характеризира се с принципите на интеграция, непрекъснатост на изпълнението и повсеместност.

Системата за управление на риска трябва да присъства постоянно и да си взема предвид при всяко управленско решение. Трябва да се

обърне по-специално внимание, както отбелязва Г. Касина на рисковете от натиск върху компанията от нейните стейкхолдери [4].

В рисковото общество се увеличава значението на института от експерти, които могат да констатират опасност, дори когато тя е недостъпна за сетивното възприятие. Голяма роля се отдава на науката, която има съответните инструменти: теории, методи, средства за измерване. Научната рационалност обаче е ограничена. Съществува пропаст между научната и социалната рационалност, което води до нарастващо недоверие на обществото към експертите. Всяка заинтересована страна се опитва да се защити със собствена дефиниция на риска.

Изследователите подчертават значението на човешкия фактор в процеса на управление на риска [2] Настъпването на риска може да бъде предизвикано от неправилни решения на ръководството (висше и средно ниво на мениджъри) под влияние на групата .

Трябва да отбележим три основни взаимосвързани причини за възникване на рискове в системата на корпоративното взаимодействие: несъвпадение на интересите на заинтересованите страни; липсата на необходимата информация; неправилен контекст на вземане на решения (например, влиянието на групата).

Следователно изграждането на процеси за управление на риска в компанията изисква отделно разбиране и собствен подход, който би осигурил система за идентифициране на рискове, предварително преди тяхното възникване.

Според нас можем да се съгласим, че именно балансът на интересите на стейкхолдерите е незаменимата основа, върху която се изгражда ефективна корпоративна дейност.

Таблица 1. Етапи на прилагане на механизма за управление на ключовите стейкхолдери на компанията

	Етапи	Реализиране на механизми
1	Идентифициране на целите	Определяне на целите за управление на стейкхолдери за организация (като се има предвид целта, стратегията на компанията, политиката за КСО)
2	Избор на ключови стейкхолдери	Анализ на вътрешната и външната среда,

		формирани на основата база от стейкхолдери, създаване на анкета, определяне на основните искове от стейкхолдери, съставяне на карта за съществени въпроси
3	Определение на стратегия за поведение и инструменти на взаимодействие	Избор на стратегия за взаимодействие: мониторинг, информирание, участие, сътрудничество; избор на инструменти на взаимодействие и канали за комуникация
4	Планиране на мероприятия	Формиране на план (график) на дейностите, определяне на целите спрямо показателите за ефективност на взаимодействието
5	Реализиране на план	Прилагане на инструменти за взаимодействие според избрана стратегия от одобрен график на дейностите
6	Формиране на отчетност, оценяване на резултати	Изготвяне на нефинансови отчети, в които са отразени основните резултати от взаимодействието
7	Корекция на стратегия – връщане към етап 3	Ако е необходимо, промяна в избраната стратегия за поведение с стейкхолдери и инструменти за взаимодействие; актуализация на интересите и съществени въпроси за стейкхолдери; изготвяне на коригиран план за действие за предстоящ период

Пример на методики за взаимодействие с ключовите стейкхолдери

Определяйки ефекта от въвеждането на функцията за отчитане на интересите на стейкхолдерите в системата за корпоративно управление, считаме за целесъобразно използването на показатели за **икономическа ефективност**.

Според нас от основно значение е, че при изчисляването на ефективността трябва да се вземат предвид рисковите фактори за корпоративната дейност. В този случай формулата може да има следният вид:

$$И = \frac{(П-Пп)}{(P+C)} \times КР \quad (1)$$

където

И - икономическа ефективност;

П - обща печалба на компанията;

Пп – пропуснати ползи за отчетния период;

Р - променливи разходи на компанията;

С - условно фиксирани разходи на компанията.

КР-общият коефициент на риск от корпоративна дейност.

Предполагат се следните интервали от стойности за дадено съотношение в зависимост от големината на риска.

Няма Риск (нулев риск); стойността на коефициента на риск съответства на единица (КР = 1).

Рискът е по-малък от нормата; стойността на коефициента варира $0,75 \leq КР \leq 1$.

Рискът е в нормални граници; стойността на коефициента варира $0,5 \leq КР \leq 0,75$.

Рискът е по-голям от нормалното; стойността на коефициента варира $0,25 \leq КР \leq 0,5$.

Рискът съществува, вероятността му е 100%; стойността на коефициента на риск съответства на 0 (КР = 0).

Крайните стойности на коефициента, равни на единица и нула, са гранични, определящи границите и практически недостижими. За да приложим този коефициент, трябва да изясним няколко точки [3].

Извличането на този коефициент обаче изисква използването на подходящи изследователски процедури. Като се има предвид спецификата на нашия предмет – **корпоративно взаимодействие**, е необходимо да се използват качествени изследователски методи за идентифициране и оценка на риска, по-специално индивидуално интервю, експертно проучване, фокус група.

Ние вярваме, че определянето на границите на рисковете и тяхното градиране трябва да се определят както чрез анализ на експертни мнения, така и чрез анализ на съответните документи, включително данни от други проучвания.

Разглеждането на традиционните показатели за икономическа ефективност при изследване на корпоративното взаимодействие не е достатъчно.

Корпоративното взаимодействие не може да бъде оценено само с помощта на числови величини и математически методи, тъй като тук субектът, личните отношения, е на първо място.

Изследване на корпоративната дейност, традиционно използвани в областта на науката методи за управление на икономическите системи значително затруднено поради практическата невъзможност за извършване на експеримента и формиране на статистически значима информационна база, които гарантират възможността за идентифициране на необходимите фактори.

Нека да подчертаем следните области на изследване на корпоративното взаимодействие.

1. Проучване на ефективността и популярността на отделните средства за взаимодействие с различни групи стейкхолдери.

2. Проучване на ефективността на фирмената политика в областта на корпоративното взаимодействие като цяло.

3. Проучване на ефективността на определени области на дейност на компаниите, включително въз основа на специални експерименти. Например се избира контролна зона, където тази дейност не се извършва, и експериментална зона, в която се извършва дейността. След това се извършва сравнителна оценка на ситуацията и се правят изводи за целесъобразността на продължаването на този вид дейност.

4. Проучване на ефективността на въздействието на корпоративната дейност върху стейкхолдерите, степента на нейното влияние върху поведението на хората.

5. Изследване на синергичния ефект от споделянето на множество средства за корпоративно взаимодействие. Тези изследвания са насочени към подобряване на ефективността на корпоративните дейности, намаляване на заплахата от рискове, оптимизиране на разходите за финансови средства. Интересите на стейкхолдърите и системата за корпоративно взаимодействие са област на изследване не само на икономиката, но и на икономическата психология. В икономическата психология се използват следните методи на изследване: лабораторен експеримент (икономически игри); анкетни методи.

За да се анализират практиките на взаимодействие на компаниите със заинтересованите страни, ние избрахме 8 основни критерия, които се свеждат до следното:

1. политика/стратегия в областта на КСО (правилата за взаимодействие на компанията със стейкхолдерите, политики и стратегии в областта на социалната

отговорност), кодекс на корпоративната етика;

2. наличие на отдел за КСО;
3. нефинансово отчитане (отчитане на устойчивото развитие) и отразяване на информация за стейкхолдърите в него;
4. публично независимо удостоверяване на нефинансови отчети;
5. съответствие на нефинансовото отчитане със стандарта GRI G4;
6. наличие на списък на стейкхолдерите на сайта, в годишния отчет, нефинансови отчети (отражение на списъка на стейкхолдерите, с които компанията взаимодейства съгласно показателя G4 на ръководството за отчитане на устойчивото развитие на G4);
7. съответствие на нефинансовото отчитане със стандарта AA 1000 SES;
8. наличието на съществени въпроси в нефинансовото отчитане или на официалния уебсайт на картата (матрицата).

Ние анализирахме данните от публични източници- официални уебсайтове на компании, годишни отчети и нефинансови отчети (отчитане на устойчивото развитие, социално отчитане, екологично и друго отчитане), периодични печатни материали.

Етапите, за провежда на изследването могат да бъдат формирани по следния начин:

Етап 1. Анализ на външната и вътрешната среда. Формиране на основата на стейкхолдерите според класификацията

Етап 2. Оценка на степента на влияние на стейкхолдерите, по показатели “подкрепа/противодействие”, “сила на влияние”, оценка по модела на Мичъл (**въпросник за управление на компанията**)

Етап 3. Идентифициране на ключови групи от стейкхолдъри (критерии за значимост, влияние, подкрепа/противодействие)

Етап 4. Анализ на интересите и ключовите очаквания на стейкхолдери (анкета за ключови стейкхолдери)

Етап 5. Изборът от експерти

Проблемите на стейкхолдерите в нефтогазовият сектор на Казахстан

През последните години в света все повече се чуват призови за по-голяма прозрачност и отчетност при получаването и използването на приходи от добивната промишленост. Тези призови са възпелтени в редица инициативи,

подкрепени от международни финансови институции и международни организации на гражданското общество.

Работните протести показват несъвършенството на системата за КСО и не напълно изградения диалог с обществеността.

Според директора за непрекъснато усъвършенстване на "КазМунайГаз" - Арман Сатимов е важно да бъдем по-прозрачни един към друг. "Промени в комуникация със стейкхолдери, съдържание, очаквания - това е ново предизвикателство за всеки от нас", - отбелязва той, като добави, че региони трябва да се фокусират в изграждането на допълнителни диалогови площадки, където ще се решават бързо и точно множество проблеми.

Главен изпълнителен директор на Асоциацията на Esomar, Рустем Кабжанов, който предложи като основна задача не само да се обсъждат варианти за решения на по-значими екологични въпроси, но и да се обединят интересите на четирите страни на екопроцесите: населението, държавните органи, компаниите и асоциациите. "Именно наличието на диалогова площадка създава допълнителни възможности за бърза реализация на енергийния преход", смята той. .

Правителството на Казахстан заявява курс за уреждане на трудовите отношения и "модернизация на синдикални институции" след продължителни стачки в западната част на страната през 2011 г. Доклад "Ние не сме врагове" Нарушения на правата на работниците в Казахстан води анализ на значителни правни и практически пречки, които работниците трябва да преодолеят, за да се обединят и да отстояват интересите си на работното място. Human Rights Watch призова правителството на Казахстан за изпълнение на спешно необходимите реформи и законодателни промени, и да се промени трудово законодателство в съответствие с международните стандарти в областта на трудовите отношения и правата на човека. Международните партньори на Казахстан трябва да призоват правителството да защита свободата на сдружаване на синдикатите и свободата на мирни събрания и изразяване, както е предвидено в международното право.

За да подобри своята ефективност и способността си да се адаптира към бързо променящите се условия, индустриалната политика трябва да търси източници на гъвкавост при нейното прилагане. Редица програмни мерки трябва да бъдат прехвърлени от програмата към параметрите на индустриалната политика,

където те могат да бъдат предвидими с течение на времето за икономическите участници.

По пътя към ефективно регулиране на околната среда бързата реформа на основната екологична регулаторна рамка може да отвори широки възможности за зелен растеж в Казахстан. Днес страната е една от най-енергоемките икономики в света. Освен това екологичната отговорност в Казахстан остава фокусирана върху изчисляването и събирането на парично обезщетение, а не върху предотвратяването и коригирането на щетите, намаляването на емисиите с течение на времето и насърчаването на използването на най-добрите налични технологии.

Установените недостатъци в прозрачността на бизнес и инвестиционния климат могат да бъдат решени с по-малко предписателен и по-фокусиран върху резултата подход към правителствената подкрепа и регулиране.

Принос на КСО за изпълнението на целта за развитие на Република Казахстан 2050.

КСО е навременен принос за планиране на политики и действия за постигане на следващия етап от успехите на Казахстан по пътя към целите за развитие на 2050.

Анализът за развитието до 2050, е изготвен поради факта, че Казахстан преживява повратна точка в глобалния цикъл на цените на суровините. Този анализ също съвпада с обявяването на подготовката на правителството за неговата стратегия до 2025 г. Той подчертава области, в които политическите мерки могат да направят много, за да отключат потенциала за развитие на Казахстан. Той предоставя позадълбочен анализ и препоръки за подобряване на икономическата диверсификация, достъпността на финансите, регулирането на въздействието върху околната среда и ролята на държавата в икономическите дейности. Той също така има за цел да идентифицира факторите, които са общи за тези трудности и които трябва да бъдат разгледани, за да се постигне устойчиво развитие.

Заключение

Механизъм за управление на ключови стейкхолдери на корпорацията –това е системен, целенасочен процес на управление на взаимоотношенията на компании със стейкхолдери, свързани с анализа на фирмената среда, пряко взаимодействие с тях, за да се намали възможното отрицателно въздействие върху

компанията от тяхна страна и осигуряване на ефективност на взаимодействие за компанията.

Литература

1. Belyayeva, I.Yu. Mekhanizmy vzaimodeystviya gosudarstvennykh organov i krupnykh biznes-struktur na territorii prisutstviya / I.Yu. Belyayeva, O.V. Danilova // Upravlencheskiye nauki v sovremennoy Rossii. – 2014. – Т. 1. – № 1. – С. 30-34.

2. Dauling, G. Reputatsiya firmy: sozdaniye, upravleniye i otsenka effektivnosti // G. Dauling. – М.: INFRA-M, 2003. – 368 s

3. Finogeyeva A. FORMIROVANIYE MEKHAHIZMA UPRAVLENIYA KLYUCHEVYMI STEYKKHOLDERAMI KORPORATSI – Ekonomika i upravleniye., Moskva 2019

[http://www.fa.ru/org/div/uank/autorefs/dissertations/%D0%A4%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B0%20%D0%90%D0%98%20\(27.06.2019\)_%D0%B4%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F.pdf](http://www.fa.ru/org/div/uank/autorefs/dissertations/%D0%A4%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B0%20%D0%90%D0%98%20(27.06.2019)_%D0%B4%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F.pdf)

4. Kassinis, G. Stakeholder pressures and Environmental performance / G. Kassinis, N. Vafeas // Academy of Management Journal. – 2006. – № 49 (15). – P. 145-159.

5. Preston, L. Stakeholder Management and Corporate Performance / L. Preston, H.J. Sapienza // Journal of Behavioral Economics. – 1990. – № 19 (4). – P. 361–375.

6. Psareva, N.Yu. Otsenka urovnya razvitiya korporativnoy sotsial'noy otvetstvennosti N.Yu. Psareva // Sbornik dokladov nauchnoy konferentsii «Upravlencheskiye nauki v sovremennoy mire». – М.: Real'naya ekonomika, 2015. – Т. 1. – С. 267–272.

7. Villo, S.V. Problema formirovaniya doveriya k kompanii v situatsii obespokoyennosti zainteresovannykh storon / S.V. Villo // Ekonomicheskaya sotsiologiya. – 2015. – Т. 16. – № 4. – С. 60-84.

Олга Вихристюк, Иван Димитров

Университет

«Проф. д-р Асен Златаров»

Катедра

«Икономика и управление»

Адрес

гр. Бургас

е – mail: olga.viktorovnakz@abv.bg

РАЗРАБОТВАНЕ НА „SWOT” АНАЛИЗ, ПРИЛОЖИМ ПРИ ИДЕНТИФИЦИРАНЕ НА ВЪЗМОЖНОСТИТЕ ЗА СЪТРУДНИЧЕСТВО В ОБЛАСТТА НА ВЕРИГИТЕ ЗА ДОСТАВКИ НА БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ ЧРЕЗ БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГИЯТА

Русен Гигов, Иван Димитров

DEVELOPMENT OF A SWOT ANALYSIS IDENTIFYING OPPORTUNITIES FOR COOPERATION THROUGH BLOCKCHAIN TECHNOLOGY IN THE FIELD OF BULGARIAN ENTERPRICES' SUPPLY CHAINS

Rusen Gigov, Ivan Dimitrov

ABSTRACT: Blockchain technology is defined as an indispensable factor in the development strategy aimed at increasing the competitiveness of the business organization operating in the field of supply chains. Driven by the need for development and innovation, managers often resort to the use of technologies known as "disruptive". In order to make a management decision to introduce such technology, resulting in optimization of processes in the company, it is necessary to apply an analysis of strengths and weaknesses, opportunities and threats that will arise after the implementation of innovation. The analysis requires special attention, because the use of such information technologies sets the condition for the participants to be "onboard", i.e. to be part of the Internet infrastructure and in particular participants in the Blockchain network. This requirement raises a number of questions that can be answered after using the method described above, namely "SWOT" - analysis.

Key words: Blockchain technology, SWOT - analysis, motivating and limiting factors

Въведение

Блокчейн технологията (БЧТ), поставя своето начало през 2008 г. с публикуване на т. нар. „бяла книга” за Биткойн (Nakamoto, 2008), анонсираща визията за създаване на онлайн система за разплащане на принципа „между потребители с равни права” (peer-to-peer/P2P). БЧТ съвместява криптографска защита на информацията, необратимост на въведените данни, оповестяване чрез дистрибутивна мрежова технология (DLT). Съществено развитие БЧТ претърпява след обявяването на криптопроектта „Етериум” (Ethereum), позволяващ създаването на интелигентни договори, водещи до автоматизация на стопанските процеси (Buterin, 2014). Към днешна дата, технологията намира приложение във всички области на стопанския и обществен живот на нашето съвремие.

В годините на пандемична криза, породена от „COVID-19”, се наложи трайна тенденция при автоматизацията на икономическите процеси, като БЧТ се разпознава чрез използване предимно във финансовия сектор и в областта на веригите за доставки (ВД). Отвореният характер на българската икономика успешно се

адаптира към новият дневен ред и много от компаниите вече използват децентрализирани информационни приложения, базирани на БЧТ. Едно от условията за използване на БЧТ е участниците в процесите да бъдат, както част от интернет свързаността, така и елемент от Блокчейн информационна инфраструктура.

От друга страна, прилагането на иновация от подобен ранг се влияе от различни фактори, както от психологически „копинг” (Bandura, 1986), така и от икономически. Въпреки влиянието на поддържащите сили мениджмънтът на стопанската организация се нуждае предимно от доказателства, които потвърждават релевантността от въвеждане на иновация, оптимизираща процесите във фирмата, или с други думи – постигане на трайни конкурентни предимства. В тази връзка, прилагането на анализ, отчитащ силните и слабите страни, възможностите и заплахите (Strengths and Weaknesses, Opportunities and Threats, SWOT-analysis) от имплементацията на нова технология в предприятието е задължителен. За да бъде адекватен на реалността, анализът се нуждае от данни, които да послужат за основа при вземането на управленско решение. В нас-

тоящия случай, използваните данни са продукт на проведено изследване, идентифициращо факторите, виещи върху проникването на БЧТ в предприемаческата екосистема на България (Dimitrov, Gigov, 2021).

Настоящата статия е организирана в следния ред, а именно: първи раздел запознава читателя със същността на публикацията; втори раздел представя същността на изследването; третата част обобщава фактите и формира заключенията.

Същност на изследването

Изследването има за цел да групира факторите, влияещи върху вземането на решение за използване на БЧТ в областта на веригите за доставки (ВД) на българските предприятия чрез използване на „SWOT”-анализ. За да изпълни тази задача авторите използват философията, заложената в концепцията на „централно ортогонално позиционно планиране”. С други думи, всеки от квадрантите на координатната система ще съответства на частта, заложената в основата на „SWOT”-анализа. Категоризирането използва данните от проведено изследване в областта на ВД, в което респондентите са посочили причините, водещи до използването на БЧТ (мотиватори), както и факторите, ограничаващи въвеждането на технологията (бариири). Следвайки описания план, квадрантите ще бъдат обозначени в следната последователност:

- Първи квадрант (+ +), се обозначава като „област на абсолютното предимство”, т.е. силните страни на технологията. В него попадат мотиватори, получили най-високи стойности (>3);
- Втори квадрант (+ -), се определя за „зона на възможности”, или в нея попадат мотиватори, получили ниска и неутрална стойност (<3);
- Трети квадрант (- -), фиксира „сфера на несъвършенство” (слаби страни), обхващащи „бариири” приели висока оценка (> 3);
- Четвърти квадрант (-+), конкретизира „сектор на опасността” (заплахи), влияещ се от отговори с нисък ранг (< 3).

Представени по този начин, всеки от квадрантите възприема ролята на конструкт на променлива, която може да бъде измерена.

Мотиваторите и бариирите, обект на предходен анализ, се разглеждат като основни кон-

структи съвместяващи подпроменливи наименувани с термините мотивиращи и ограничаващи фактори. Имайки предвид философията на настоящото изследване, се приема за уместно, „мотиваторите” да бъдат позиционирани в първи и втори квадрант, следователно „бариирите” ще обхванат трети и четвърти квадрант на координатната система.

Адаптиране на данните и конструиране на анализа

След трасиране на основните моменти се пристъпва към реализацията на цялостната концепция на анализа.

Адаптирането на влияещите фактори ще се извърши чрез използване на относителните стойности, получени в резултат на гореспомнатото изследване (Dimitrov, Gigov, 2021).

Първа стъпка предствлява преглед на информацията относно значимите влияещи мотивиращи фактори, както и разграничаване на значимите от тези с по-ниска важност. Правилата, според които ще бъде извършена селекцията са:

- Определяне на средна аритметична между относителните стойности при „мотиваторите”, респективно „бариирите”;
- Групиране на мненията според получените стойности, по-ниски и по-високи от средната относителна стойност;
- Адаптиране на факторите към съответните конструкти.

Прилагането на метода започва най-напред с позитивно влияещите причини.

След преглед на публикацията, извор на данните, приложени в текущото изследване (Dimitrov, Gigov, 2021), бе получена средна аритметична при мотивиращите вътрешни фактори - 75,21%. Следвайки методиката на изследването, стойностите по-високи от средната аритметична ще бъдат позиционирани в първи квадрант на координатната система. При изходни данни, по-ниски от заложените критерий, следва да попаднат във втори квадрант.

Идентични действия се предполага да бъдат извършени и при „бариирите”. Средните стойности при ограничаващите фактори е 54,61%, подсказвайки, че показатели по-ниски от получената средна аритметична, ще се разположат в трети квадрант, като тези с по-високи резултати, ще се локализируют в четвърти квадрант.

Въз основа на описаната процедура, се пристъпва към изпълнение на задачата.

Прилагайки описаните принципи, заложи в проучването, мотиваторите, притежаващи процентна стойност над 75,21%, е уместно да попаднат в първи квадрант, т.е. „област на абсолютното предимство”. Факторите с по-ниска от средната, следва да бъдат позиционирани във втори квадрант, а именно: „зона на възможността”. Редно е да се отбележи фактът, че данните, използвани за конструиране на анализа са вътрешни за стопанската организация влияещи фактори.

След фрагментацията таблицата получава следния вид (табл. 1).

Таблица. 1. Селектиране на значимите мотивиращи фактори

Мотиватори, повлияващи използването на Блокчейн технологията	Отговори с оценка „>3”
Прозрачност и проследяемост на информацията	80,80%
Защита на интелектуалната собственост	83,30%
Дигитализация на веригите за доставки	84,60%
Повишаване на информационната сигурност	96,10%
Редуциране на посредниците в търговските процеси	69,30%
Възможността за използване на интелигентни договори	84,60%
Повишаване гъвкавостта и ефективността на фирмата по отношение на разходите	69,20%
Подобряване процесите по доставка на стоки и услуги	60,00%
Превенция на риска (загуба на информация по търговски договори)	77,00%
Намаляване на разходите по поддържане на складови запаси	61,60%
Ниски разходи по имплементиране на технологията	65,40%
Получаване на конкурентни предимства	69,20%
Възможност за навлизане на пазара за споделени услуги	76,60%

Източник: (Dimitrov, Gigov, 2021)

Оцветените клетки отчитат стойности, които са над средните, респективно останалите са под този параметър.

След прилагане на операцията при влияещите мотивиращи фактори, идентично изпълнение се провежда и за лимитиращите обстоятелства, относно използването на БЧТ в областта на веригите за доставки.

Структурата на анализа предписва ползването на получената средна стойност при „барьерите” (54,61%).

Следващата стъпка определя групиране на изходните данни спрямо споменатия параметър. След фрагментацията таблицата приема следния вид (табл. 2).

Таблица. 2. Ограничаващи фактори

Баристри, ограничаващи използването на Блокчейн технологията в рамките на фирмата	Отговори с оценка „>3”
Финансови ограничения	61,50%
Липса на фирмено-организационни политики за приемане на БЧТ	61,60%
Липса на експертиза във фирмата относно технологията	80,80%
Организационната култура не би възприела подобен проект	34,60%
Текущата информационна система не позволява оперативна съвместимост	30,80%
Липса на бенчмарк в отношение бързата интеграция на БЧТ във компанията	46,20%
Липса на познания при клиентите по отношение на БЧТ	69,20%
Липса на сътрудничество и координация между партньорите за включването в БЧТ архитектура	61,60%
Чувствителност по отношение споделяне на информация	52,00%
Ограничение, породено от изискването, всички участници да бъдат част от БЧ-мрежата	69,20%
Негативни мнения повлияни от "тъмната страна на криптовалутите".	42,30%
Невъзможността за промяна на въведената информация	46,10%
Недостатъчно развитие БЧТ	54,00%

Източник: (Dimitrov, Gigov, 2021)

Маркираните зони определят резултати по-високи от средната аритметична да се насочат към трети квадрант „сфера на несъвършенство”. За показатели по-ниски от средната аритметична се отрежда поместване в четвърти квадрант – „сектор на опасността”.

След разграничаване на значимите от помаловажните влияещи вземането на управленско решение фактори, се предприема следващата стъпка – конструиране на „SWOT”- анализа.

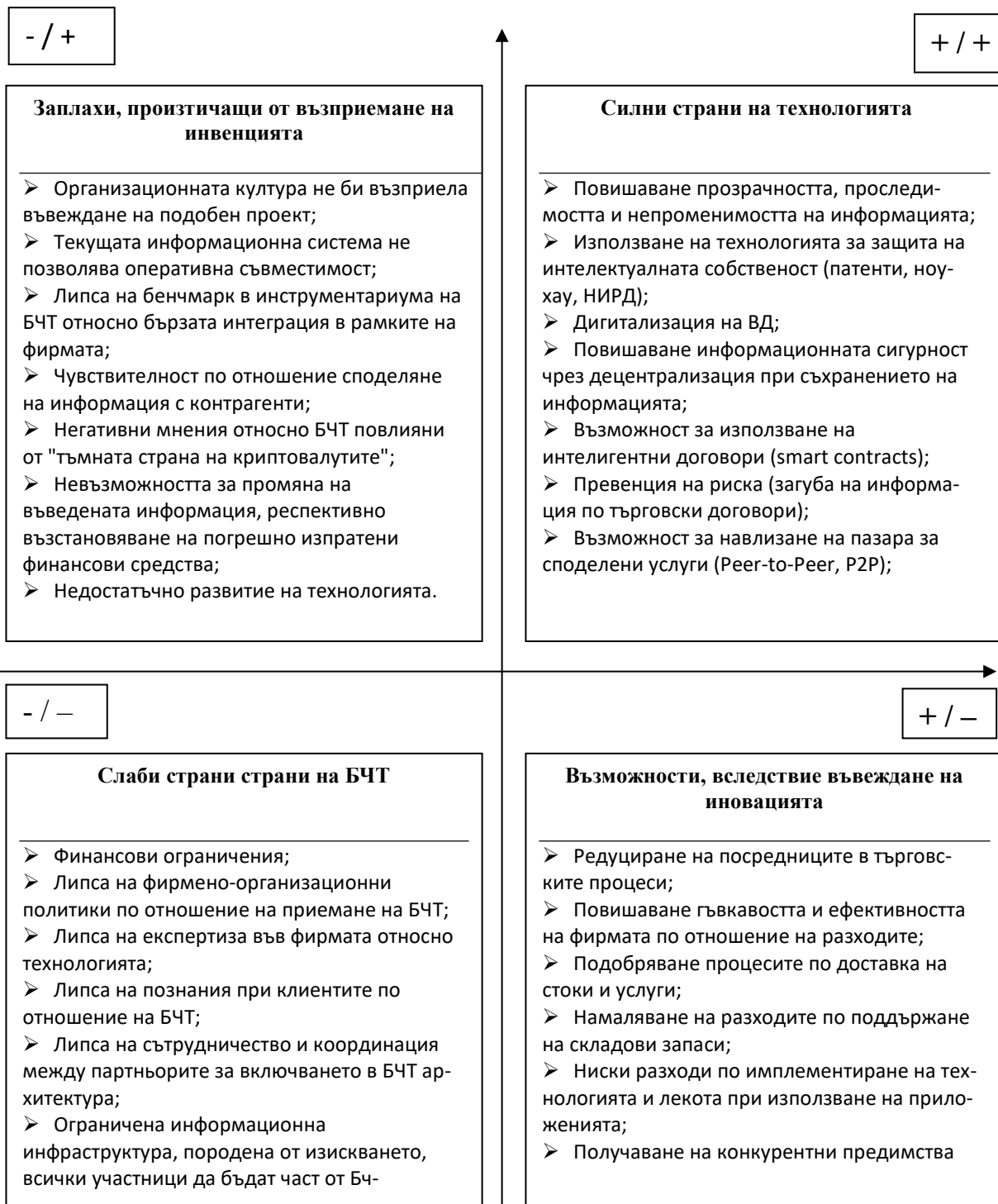
Конструиране на „SWOT”- анализа

За да бъде коректно развит анализа е препоръчително неговата форма да бъде изследвана преди и след трансформирането му в резултат на определени фактори. В тази връзка се представя рамка преди използването на приложените данни (фиг. 1).

<p style="text-align: center;">Слаби страни страни на Блокчейн технологията</p> <hr/> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Финансови ограничения; ➤ Липса на фирмено-организационни политики по отношение на приемане на БЧТ; ➤ Липса на експертиза във фирмата относно технологията; ➤ Липса на бенчмарк в инструментариума на БЧТ относно бързата интеграция в рамките на фирмата; ➤ Ограничена информационна инфраструктура, породена от изискването, всички участници да бъдат част от Бч-мрежата; ➤ Негативни мнения относно БЧТ повлияни от "тъмната страна на криптовалутите"; ➤ Недостатъчно развитие на технологията; ➤ Пазарната несигурност относно БЧТ. 	<p style="text-align: center;">Силни страни на технологията</p> <hr/> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Повишаване прозрачността, проследимостта и непроменимостта на информацията; ➤ Използване на технологията за защита на интелектуалната собственост (патенти, ноу-хау, НИРД); ➤ Повишаване информационната сигурност чрез децентрализация при съхранението на информацията; ➤ Редуциране на посредниците в търговските процеси; ➤ Превенция на риска (загуба на информация по търговски договори); ➤ Ниски разходи по имплементиране на технологията и лекота при използване на приложенията; ➤ Нуждата от сътрудничество в областта на веригите за доставки.
<p style="text-align: center;">Заплахи, произтичащи от възприемане на инвенцията</p> <hr/> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Организационната култура не би възприела въвеждане на подобен проект; ➤ Текущата информационна система не позволява оперативна съвместимост; ➤ Липса на познания при клиентите по отношение на БЧТ; ➤ Чувствителност по отношение споделяне на информация с контрагенти и останалите участници във веригите за доставки; ➤ Невъзможността за промяна на въведената информация, респективно възстановяване на погрешно изпратени финансови средства. 	<p style="text-align: center;">Възможности, вследствие въвеждане на иновацията</p> <hr/> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Възможност за използване на интелигентни договори (smart contracts); ➤ Възможност за навлизане на пазара за споделени услуги (Peer-to-Peer, P2P); ➤ Повишаване гъвкавостта и ефективността на фирмата по отношение на разходите; ➤ Във връзка с изпълнение на стратегията за дигитализация на веригите за доставки; ➤ Подобряване процесите по доставка на стоки и услуги; ➤ Намаляване на разходите по поддържане на складови запаси; ➤ Получаване на конкурентни предимства.

Фиг. 1. „SWOT”- анализ, преди прилагане на данните от проучването

След прилагане на данните от проведеното изследване фигурата придобива следната форма (фиг.2).

Фиг. 2. „SWOT”- анализ, след прилагане на данните от проучването

Разглеждайки промените във структурата е възможен коментар за трансформацията при силните страни, които след прилагане на данните за мнението на предприемачите се позиционират в по-ниските по значимост квадранти. Например, интересът към дигитализиране веригите за доставки е по-отчетлив, но

причината е, че настоящото проучване получава информация именно от респонденти опериращи в областта на ВД. От друга страна, необходимостта за редуциране на посредниците във ВД не се разглежда като основна цел, тъй като т.нар. трета страна (Dimitrov and Di-

mitrova, 2021), се замества с доставчик на децентрализирана софтуерна апликация. Този ефект поражда нужда от използване на автоматизирани инструменти като „интелигентните договори.

От гледна точка на ограничаващите фактори, по подразбиране се наблюдават изменения. Организационната култура не се счита за незаобиколим фактор (слаба страна) и по-скоро се разглежда като заплаха, натискът от която може да бъде намален с подходящите корпоративни мероприятия. Относно оперативната съвместимост, анкетиранията са запознати с факта, че включването в блокчейн софтуерна архитектура не изисква миграция към нова информационна система, а точно обратното, децентрализираните апликации се използват с лекота присъща на опериране със смартфон. Допуска се, че заплахата в резултат на невъзможността за промяна на въведената информация не оказва влияние при търсенето на слабости в БЧТ. Причината се корени в нарастващата етичност и нуждата от доверие във ВД.

Важно е да се коментира фактът, че в основното изследване (Dimitrov, Gigov, 2021) авторите анализират влиянието, както на вътрешни, така и на външни фактори. В настоящия анализ ключова роля заемат вътрешните за организацията фактори, водещи до получаването на конкурентни предимства.

Заклучение

„SWOT”-анализът е често използван инструмент, необходим при вземането на управленски решения. Неговото прилагане изисква детайлен преглед на добрите практики особено в периоди на преход към нова информационна система.

Настоящото изследване прилага изходни данни получени в резултат на проучване на факторите, влияещи върху вземането на решение за използване на БЧТ в българската предприемаческа екосистема и по-конкретно в областта на веригите за доставки. С помощта на

достоверната информация, приложена в описания „SWOT” - анализ, стопанските субекти разполагат с подходящ инструмент, който да приложат при оценяване на възможностите по отношение възприемане на БЧТ рамките на фирмата.

В зависимост от отрасъла на опериращата фирма, мениджмънтът може да модифицира гореописания метод и да го адаптира според бизнес-интересите си.

Литература

1. Nakamoto, S. (2008) „Bitcoin: A Peer-to-peer electronic Cash System.” (accessed 29 October 2018) <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>.

2. Buterin, V., et al. “A Next-Generation Smart Contract and Decentralized Application Platform.” (2014) (accessed 29 October 2018) <https://github.com/ethereum/wiki/wiki/White-Paper>.

3. Bandura, A. (1986). Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

4. I. Dimitrov and R. Gigov, "Factors Influencing the Degree of Penetration of Blockchain Technology in the Bulgarian Entrepreneurial Ecosystem", 2021 IV International Conference on High Technology for Sustainable Development (HiTech), 2021, pp. 01-04, doi: 10.1109/HiTech53072.2021.9614226; <https://ieeexplore.ieee.org/document/9614226>

5. I. Dimitrov and A. Dimitrova, "Impact of Using Third-Party Logistics Provider on Organizational Performance in the Bulgarian Context," 2021 IV International Conference on High Technology for Sustainable Development (HiTech), 2021, pp. 01-04, doi: 10.1109/HiTech53072.2021.9614228; <https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/9614228>

Иван Димитров
Русен Гигов
Университет „Проф. д-р Асен Златаров
Катедра „Икономика и управление”
Адрес, гр. Бургас
e-mail: rusengigov2@gmail.com

ТЕОРЕТИЧНИ АСПЕКТИ НА ИНФОРМАЦИОННИТЕ УПРАВЛЯВАЩИ СИСТЕМИ НА ВЕРИГАТА НА ДОСТАВКИТЕ НА МАЛКИТЕ И СРЕДНИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Еманиула Антонова, Адиле Димитрова

THEORETICAL ASPECTS OF SUPPLY CHAIN INFORMATION MANAGEMENT SYSTEMS IN SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRIZES

Emanuila Antonova, Adile Dimitrova

ABSTRACT: *The purpose of this paper is to describe the specific characteristics of establishing efficient supply chain information management systems in SMEs. The parameters of structure and organization of design of SCIMS is studied by review on the essence of system design, the principles and stages of system design and structuring the elements of the design system. Methodology for construction of SCIMS is proposed and a phase model for configuring the stages of design of SCIMS is presented as based on the technical literature.*

Key words: SCIMS, Supply Chain Information Management Systems, SMEs, SME Logistics

Въведение

В предизвикателствата на съвременната глобална социално-икономическа действителност информацията преди всичко се свързва с извършването на управленската дейност. Когато едно предприятие от дадена логистична верига си постави за цел да подобри своята дейност, неговите усилия могат да се съсредоточат върху подобряване на стойностите на показатели, които са специфични, или за цялото предприятие, или за отделни негови функции. [1] В основата на всяка компетентна управленческа дейност, каквато е управлението на веригата на доставките на предприятието стои осведомеността на управляващия, запознаването му с условията и обстановката на ръководената дейност, външните и вътрешни фактори, влияещи на тази дейност. [2] Тази компетентност на ръководителя на МСП дефинират параметрите на необходимата управленческа информация в областта на управлението на веригата на доставките и заедно с неговата професионална и обща подготовка гарантират ефективността на управлението в логистичните дейности на малкия бизнес.

Очертаването на оптимални граници на дейността на предприятието представлява един от основните стратегически проблеми в областта на про-изводствения и логистичен мениджмънт. Оцеляването на фирмите в дина-

мична пазарна среда изисква те да се съсредоточат върху тези дейности и процеси, които ще им осигурят максимална конкурентоспособност. Това предполага ограничаване на разнообразието от дейности и процеси в рамките на организацията [3]

Динамиката в конюнктурата изисква прилагането на нов управленчески подход, при който информацията се разглежда като един от най-важните ресурси за дейността на стопанската единица и това важи особено при предприятията с ограничен размер на наличните ресурси. [4] Това предполага използването на гъвкави методи и технологии за нейното планиране, натрупване, съхраняване и потребление в бизнес информационни системи (БИС), които са в основата на съвременното управление. [5]

Особено голямата потребност от информационна база данни при детерминиране на процесите в МСП се обективизира от изискванията за Концепцията за ефективност и ефикасност на организацията и по-конкретно на управлението на веригата на доставките, част от която е малкия бизнес. Според Димитрова (2021): “Ефикасността се определя като измерител на действителните резултати на дадена организация, отнесени към тези, които тя си е поставила като нейни цели и задачи. Фирмената ефикасност представлява мярка за това какво всъщност е постигнато спрямо това, ко-

ето е планирано да бъде постигнато. Тази концепция засяга всички заинтересовани страни в организацията.” [6]

Следователно правилното индикиране на мярката за фирмена ефективност на веригата на доставките на МСП изисква то да разполага с достатъчно количество и качество информация за функционалните логистични процеси, които да бъдат подложени на управление въз основа на модерни начини за обработка на информацията и на прилагането на нови информационни технологии. Същевременно информацията предоставя възможност на управленските органи да опознаят същността на процесите и явленията, характеризиращи веригата на доставките на предприятието и на тази основа да изработват и вземат обосновани решения. [7]

Засилването на ролята на информацията е предпоставка за по-пълно използване интелектуалните възможности на управленските кадри и на специалистите по логистика на МСП. Получената информация позволява да се генерират нови идеи, да се натрупат нови знания, т.е. да се създаде качествена нова информация, която чрез въвеждане в системата за управление да задоволява специфичните информационни потребности на управлението веригата на доставките на малкото предприятие. [8]

Главна цел на настоящата разработка е на базата на литературно проучване да се установи същността на автоматизираните информационни системи (АИС) за управление на веригата на доставките (УВД) на малките и средни предприятия (МСП).

За постигане на главната цел са заложили следните **подцели**:

1. Да се разгледа структурата на проектиране на АИС на УВД за МСП.

2. Да се изучат принципите на проектиране на АИС на УВД за МСП.

3. Да се дефинират етапите на проектиране на АИС на УВД за МСП.

4. Да се структурират елементите на проектиране на АИС за УВД на МСП.

5. Да се предложи фазов модел за конфигуриране на елементите на АИС на УВД за МСП

Дефинираната главна цел се конкретизира в следните **задачи**:

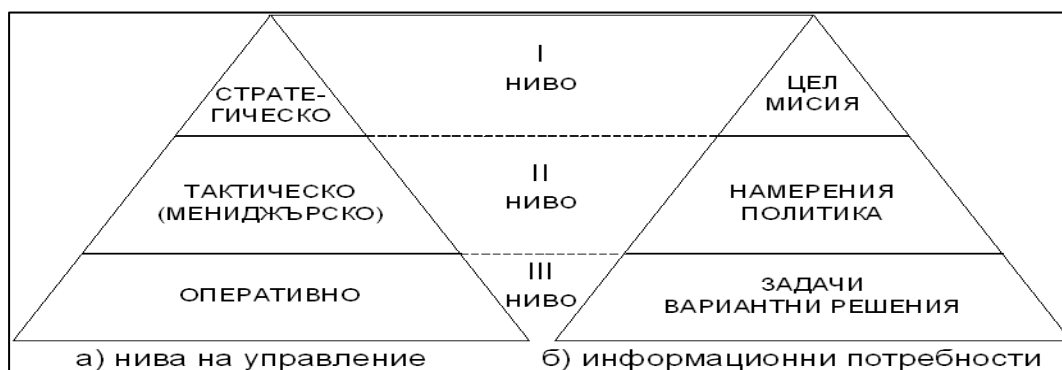
1. да се проучи структурно-процесния подход при проектиране на АИС на УВД за МСП;

2. да се предложи методика за проектиране и изграждане на АИС за УВД на МСП.

Структура и организация на бизнес информационните системи за управление на веригата на доставките на МСП

Същността и назначението на информационно-управляващата система на веригата на доставките на МСП, а също така и на мястото ѝ в организационно-икономическата среда на малката единица могат да се представят схематично по примера на фиг. 1. [9]

Основен резултат от работата на БИС са вариантите проекти за решения, които позволяват на ръководителя на МСП да имплементира оптималния вариант на управленско решение в областта на веригата на доставките. В МСП следва да се съблюдават процедури по внедряване на концепцията за ефективност и ефикасност на веригата на доставките, чиято цел е да регламентират извършването на функциите по мениджмънт на информационните извадки за анализ и оценка на логистичните дейности на бизнес организацията. За МСП същността на тази характеристика се делегира по подразбиране на ръководството.

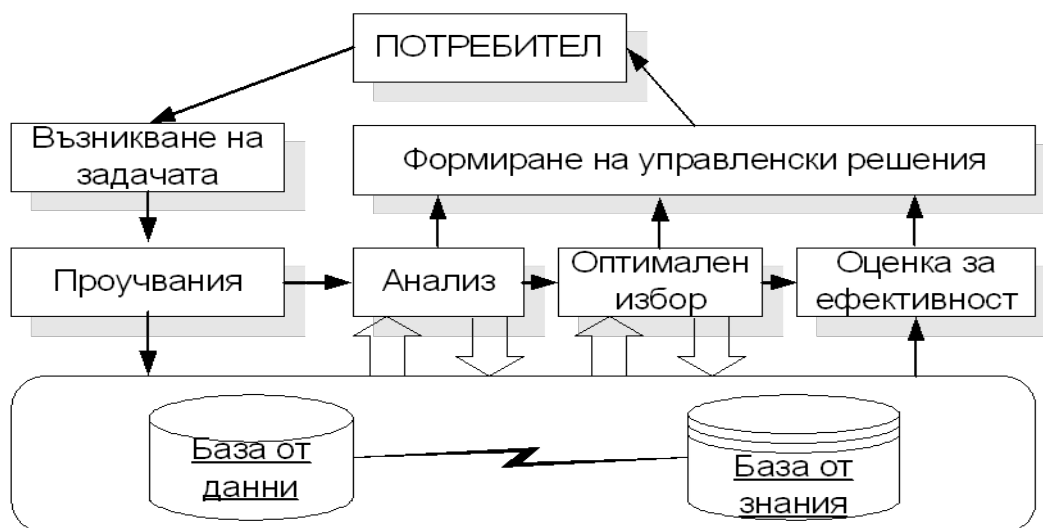

Фиг.1: Равнища в БИС на УВД на МСП. Базирано на [9]

Водеща причина за това е ограничената количествена особеност на числеността на персонала и по-често срещани случаи на недостатъчно квалификационно равнище на останалите служители в сравнение с големите стопански единици, както и честата липса на специализирани логистични ресурси в тях. [10]

От методическа гледна точка изграждането на автоматизирани БИС е свързано с изучаване и анализиране на общите и специфични

характеристики на елементите на управляваната система и на технологията за формиране на управленски решения в конкретната проблемна област на логистиката на предприятието. Примерен обобщен модел за вземане на решение в ИУС на веригата на доставките на МСП е представен на фиг. 2. [11]

Фиг. 2: Обобщен модел за вземане на решение в ИУС на веригата на доставките на МСП. Базирано на [11]

От кибернетична гледна точка технологията на компютърната система за управление на веригата на доставките на малкия бизнес решава три основни задачи:

- Събиране и предаване на информация на параметрите на веригата на доставките като управляеми елементи.
- Обработка на информация в системата и генериране на решение при наличие на проблем във веригата.
- Предаване на взетото решение на обекта за изпълнение, съгласуване с всички участници във веригата, имплементиране във всички нива за постигане на положителен резултат във всяка точка от веригата.

От това следва, че бизнес информационната система може да функционира целево само тогава, когато в нея текущо и фактически се въвежда, обработва и извежда информация, т.е. функционирането на системата съзнателно се насочва към предварително зададена във веригата на доставките цел. [12]

Данните, които се съдържат в масивите на дадена ИУС представляват описания на

обекти, външни по отношение на системата. Те могат да бъдат описания на хората, процеси, сигнали, идеи и др. В този смисъл ИУС представляват съвкупност от параметри на бизнес категории във веригата на доставките. Тези описания имат определена структура, която определя първичната информация за системата на управление на доставките на малкия бизнес. [13]

Проектантът на автоматизираната ИУС за УВД на МСП не манипулира описаната първична информация, но по спецификата на формата ѝ той определя структурата на системата и организира разполагането и съхранението на информацията. Отчитайки тези изисквания, проектантът на БИС оптимизира структура на данните и проектира системата в софтуерен вид по оптимален начин в помощ на малкия бизнес чрез отчитане на предизвикателствата пред малките предприятия, потребностите им и спазване на концепцията за ефективност и ефикасност. [14].

Проектиране на информационни системи за управление на веригата на доставките на МСП

I. Същност на проектирането на АИС за УВД на МСП

В литературата се разграничават най-общо два подхода за внедряване на автоматизирани информационни системи (АИС). [15], [16]

Частична автоматизация - с използването на компютри и системи, решаващи отделни задачи в управлението на дадена производствена или социална система. В тези случаи предизвикателствата, свързани с проектирането и внедряването се считат меки, тъй като прилаганият фрагментарен подход не изисква да се съставя комплексен проект, в който да се осигурят връзки между отделните части на управляваната система.

Комплексна автоматизация - с внедряването на цял комплекс от съвременни технически средства, с чиято помощ и чрез прилагането на системния подход се решават основните задачи по организационното, икономическото и техническото управление на дадена производствена или социална система. В тези случаи проблемите на проектирането и внедряването са по-сложни, защото системният подход налага АИС да се проектира цялостно чрез включването на редица задачи, свързани помежду си в единен комплекс.

По своята същност АИС са човекомашинни системи и този факт предопределя необходимостта от предварителна работа, с която се осигурява съгласуваност при функционирането на основните елементи на системата с потребителите и техните ръководители.

От друга страна често АИС са предназначени за решаване на редица задачи и за удовлетворяване на информационните потребности на множество потребители, а това усложнява тяхната структура.

Въз основа на тези две най-важни характеристики, от кибернетична гледна точка АИС се определят като сложни, динамични, вероятностни системи за управление. [17]

Проектирането на АИС е предпоставка за управление на сложността, динамиката и мащабите като характеристики на АИС. Проектирането е творчески процес, в който чрез идеална моделна симулация се създава новата АИС. В този процес се използва научно-техническа, социално-икономическа и управленска информация, за да се създаде достоверен модел на АИС, отчитащ реалните особености на

управлението и управляемия обект. Творческият процес като технология за изграждане на АИС се основава на вземането на решения за наличие на проблеми, при които чрез анализ и оценка на фактическото състояние се изгражда система от вероятни сценарии, чрез които се прогнозира параметрите на бъдещата система. Следователно същността на проектирането на АИС може да се определи като анализиране на действащата информационна система и синтезиране на новата автоматизирана система. [18]

Един от начините за измерване на степента на ефективност на логистичните дейности и нейната промяна е като се установи определена базова величина. Тя може да се дефинира като всички логистични услуги на едно предприятие, които могат да се реализират от всички негови логистични вериги, започващи в точките на приемане на товарите от доставчиците и завършващи в точките на предаването им на клиентите [19].

Проектирането на АИС за УВД на МСП като комплексна и многоизмерна дейност е ресурсоемка и за достигане на състояние на опиталност изисква установяване на системно-процесен подход по прилагане на управленчески функции за координиране в континуума до постигане на състояние, заложено в логистичните цели на предприятието.

II. Принципи за проектиране на АИС на УВД на МСП

Инженерното проектиране на АИС изисква да се спазват определени принципи, които позволяват на проектантските екипи да намират оптималния вариант на АИС, съобразен със специфичните условия на функциониране на веригата на доставките.

Въз основа на теоретичните разработки и натрупания опит може да се формулират две групи принципи при проектирането на АИС [20], [21]:

Първа група – организационно-системни принципи:

- Създаване на интегрирана информационна база, в която се включват данните, необходими за удовлетворяването на различни потребности при осъществяване на организационно-икономическото управление на веригата на доставките. Обезпечава се създаването на единна нормативно-справочна база, която се съхранява и осигурява рационално извършване на информационните процеси във веригата на доставките в помощ на функциите на

управлението на веригата на доставките. За да се осъществяват в съответствие с целите, зложени при проектиране на веригата на доставките, функциите на интегрираната база от данни трябва да се формират при минимален излишък на информация в нея (информационен шум) и поддръжка на състояние на актуалност.

- Еднократно въвеждане на данните с многократно употреба като принцип за постигане на практичност, рационалност и ефективност на системата.

- Управление на информационните потоци между малката фирма и всички точки на веригата на доставките чрез изкуствен интелект. Това означава, че новата и съществуващата информация трябва да бъдат управлявани в полза на резултатната информация. Това предполага уникална за системата схема за движение на потоците от данни в резултат от информационната и управленската дейност във веригата на доставките.

- Адаптивност чрез решаване на проблеми във веригата на доставките като проектът за АИС е необходимо да позволява да се решават нови, ефективни задачи, които да издигнат равнището на организационно-икономическото управление на веригата на доставките.

- Точно установяване на информационните потребности, съдържанието и интервалите за подготовка на информацията за веригата на доставките за отделните звена и ръководители-потребители на АИС.

- Комплексно обхващане на информационните потребности, при което да се осигури оптимално отношение на технологичните операции, извършвани по автоматизиран начин и от специалистите по логистика и управление във веригата на доставките.

Втора група - технологично-методологически принципи:

- Описание на веригата на доставките и органа на управление на всяка една точка от нея, изграждане на общ системен модел, който отразява закономерностите на функциониране на веригата и връзките между различните звена и нива на управление.

- Привеждане на АИС в състояние на точно отражение на организационно-функционалната структура на веригата на доставките, на предприятието и на мястото на логистиката в него, както и адаптирането ѝ до състояние на огледалност на реалната и виртуалната среда. Внедряването на БИС позволява взаимното усъвършенстване на двете среди, при които

процесите на оптимизация на всяка водят до изменение при другата и повишаване на синергията на принципа на лоста.

- Определянето на приоритета на отделните задачи във веригата на доставките и установяване на последователност от решавания при проектирането и внедряването на АИС.

- Използването на опит от обекти аналози. При проектирането на АИС е възможно и целесъобразно да се изучава и заимства от вече изградени АИС за УВД на МСП в обекти, които функционират в еднакви или сходни организационно-икономически условия.

- Органично съчетаване на икономическите, организационните и морално-възпитателните методи за въздействия върху непосредствените изпълнители за постигане на поставените цели пред системата и обекта и постигане на целева корпоративна култура.

- Органичен синтез на всички елементи на АИС във времето и пространството и установяване на строг график за тяхното функциониране. Това се отнася както за апарата на организационно-икономическото управление на веригата на доставките на предприятието, така за съставните части на системата.

III. Етапи при проектиране на АИС за УВД на МСП

Необходимостта от последователност и етапност в работата по проектирането и внедряването на АИС на предприятието се обективизира от изискването за синхронност в пространството, при което същите се осъществяват от различни специалисти, екипи или институти, а във времето най-често в продължителен период. Последователността се налага от характера на извършваните работи и изпълняваните задачи, които са във взаимна връзка и взаимозависимост. Технологията на проектирането налага подреждането на отделните операции в определен ред, който не се нарушава с отчитане на критичния път на критичните задачи в проекта [22].

Стъпките при проектиране на АИС подпомагат управлението на работата на участниците в проектирането на системата чрез прецизиране и детайлизиране на техните задачи, ранжирането им, определяне на времевите параметри и определяне на формата на отчетност и представяне на резултатите.

При планиране на управлението на веригата на доставките, вкл. информационните потоци, е необходимо същите да бъдат подчинени на общата фирмена стратегия на МСП.

Задача на МСП е да внедри логистична стратегия и да вземе решения за управлението на разходите за логистика като оцени алтернативите между организирането на вътрешна система от доставки на информационното ѝ обслужване. [23] Според Димитрова и Димитров очертаването на оптимални граници на дейността на предприятието представлява един от основните стратегически проблеми в областта на производствения и логистичен мениджмънт. Оцеляването на фирмите в динамична пазарна среда изисква те да се съсредоточат върху тези дейности и процеси, които ще им осигурят максимална конкурентоспособност. [24]

Първата фаза е предпроектна и включва дейности по проучване и анализ на съществуващи реални системи. При тази стъпка въз основа се разработва технико-икономическият доклад (ТИД), а след приемането му се утвърждава и технико-икономическото задание (ТИЗ) за проектирането на системата.

Втората фаза е същинското проектиране на системата. Дейностите в тази точка са същността на инженеринга от проектантската дейност. При създаването на техническия проект, който се разработва на основание на техническото задание, се решават основните въпроси по изграждането и функционирането на системата. Той съдържа общосистемна част с изложение на параметрите на проекта. Някои от съставните части на техническия проект са:

- Решения по комплекса от технически средства на системата;

- План с мероприятия за подготовка на обекта за внедряване;
- Оценка на икономическата ефективност;
- Описание на организационната и функционалната структура на обекта;
- Описание на постановката за решаване на комплекса от задачи;
- Описание на системата от програмно осигуряване;
- Описание на организацията на информационната база;
- Описание на системата за класификация и кодиране;
- Описание на входно-изходните документи и др.

Обобщена примерна визуализация на структурата на елементите от процеса на проектирането на АИС на веригата на доставките на МСП е представена като синтез от четири области с последващо аналитично декомпозиране (Табл.1). Всяка област се характеризира с описание на дейностите, на организационните условия и на начина на документиране на извършената работа в съответната област. Всяка област представлява отделен етап на изграждане на АИС. Техническата доку

ментация е неразделна част от процеса по управление на проектирането, изграждането и функционирането на АИС за УВД на стопанската единица. [25]

Таблица 1: Етапи от проектирането на АИС за УВД на МСП. Базирано на [20], [21], [22], [25].

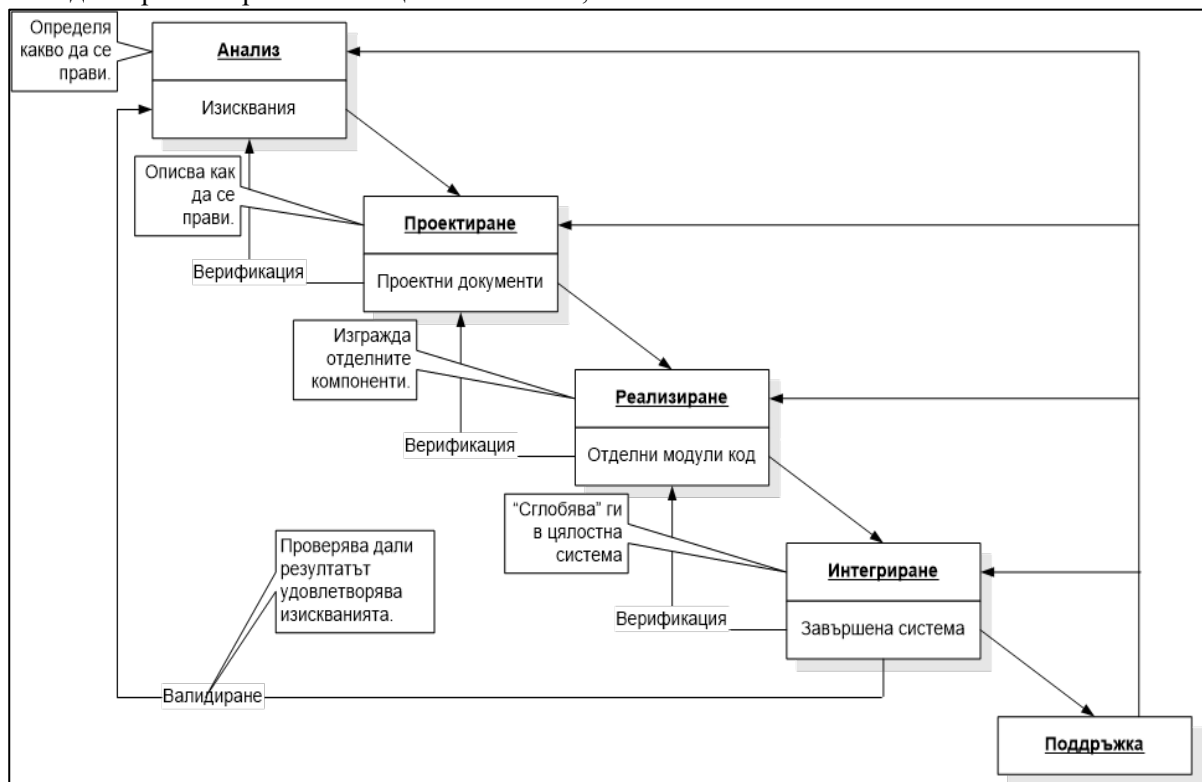
Стадии	Етап	Същност на работата	Участници в проектирането на системата	Документиране
Предпроектен	Диагностичен анализ	Предварително проучване на необходимостта от АИС	Проектанти специалисти по логистика	Решение за възлагане на разработката
	Проучване	Детайлно проучване и анализ на действието	Проектанти специалисти по логистика	Разработване на ТИД и ТИЗ
Разработване на системата	Разработване на принципни положения	Принципно разработване на целта и обхвата на системата за УВД; Разработване на осигуряващите подсистеми	Проектанти, програмисти, специалисти по логистика	Описание на системата за УВД; Програма за опитна експлоатация
	Проектиране на организацията и технологията на системата	Детайлно разработване на осигуряващите подсистеми на АИС за УВД на МСП	Проектанти, програмисти	Експлоатационна и съпроводителна документация
Внедряване на системата	Подготовка за внедряване	Обучение на специалистите по логистика; Организиране на техническа подготовка в обекта.	Ръководители на МСП и специалисти по логистика, проектант и програмисти.	Протокол за готовност на обекта за опит на експлоатация
	Опитна експлоатация	Изпробване на проектите решения и програмните продукти; Отстраняване на грешките	Ръководители на МСП и специалисти по логистика, проектант и програмисти.	Протокол за предаване в редовна експлоатация

Стадии	Етап	Същност на работата	Участници в проектирането на системата	Документирани
	Редовна (промишлена) експлоатация	Изпълнение на проекта за внедряване на АИС за УВД на МСП в реални условия	Ръководители на МСП, специалисти по логистика и разработчика.	Протоколи от експлоатацията на АИС за УВД на МСП
Наблюдение и анализ на функционираща система	Контролинг	Изследване на функциониращата система с оглед на усъвършенстването	Проектанти, програмисти, ръководители на МСП и специалисти по логистика	Предложения за усъвършенстване на системата за УВД на МСП

С повишаване комплексността на логистичните процеси на предприятието нараства пропорционално и комплексността на кореспондиращата автоматизирана система. Следователно изискванията към програмните продукти и наличния софтуер също нарастват. От кибернетична гледна точка фазовият модел представлява математически полеви метод за решаване на интерфейсови проблеми. Главна област на приложение на фазовия модел е в областта на т.нар. динамика на втвърдяване, при който моделът на фазово поле обикновено се конструира по такъв начин, че във всяка точка да е възможно да се възстановява правилната динамика на интерфейса. Този подход позволява да се решат проблеми за цялата система,

без да се прекъсва работата на отделни незасегнати звена. Чрез принципите на валидиране и верифициране на приложените методи за решение на проблеми в областта на логистиката на предприятието във всяка една точка от системата се гарантира достоверността на получените аналитични резултати като основание за адекватност на взетите управленчески решения.

Фазовият модел по конфигуриране на етапите от проектирането на АИС за УВД на МСП може да бъде представен визуално и чрез подхода на „модела на водопада“, както е показано примерно на фиг. 3. [26].

Фиг. 3: Фазов модел АИС на МСП. Базирано на [26].

Заклучение

Предложената информация за оптимизация на веригата на доставки на малкия бизнес

може да бъде използвана в полза на мениджмънта на предприятието и от всички заинтересовани страни за постигане на общ положителен резултат.

лен резултат. Рационалните логистични дейности на предприятието са предпоставка за по-добро позициониране на бизнес организацията на пазара и повишаване на нейната конкурентоспособност.

Използването на интелигентни системи в логистиката подпомага представянето на организацията чрез най-добрите съвременни практики и с най-новите разработки в технологиите и логистиката. Организацията избира да използва автоматизирани съвременни системи за управление в логистиката, защото те притежават необходимата обемна гъвкавост и могат да оптимизират употребата на складовите площи, броя на персонала и транспортната дейност според възникналата необходимост от запаси. Въпреки избор за приложение на дадена програма за управление на логистични услуги следва да бъде оценен според въздействието, което то оказва върху цялостната ефективност и ефикасност на организацията.

Организацията ще избере да прилагат определен софтуер за управление на веригата на доставките, само ако той предоставя необходимите услуги, с които те да получат допълнителни ползи. Важно е наличието на управленческа способност за оценка на специфичните компоненти на логистичното обслужване, за да се постигне подобряване на фирмената ефективност и ефикасност.

Литература

1. Димитрова, А., Показатели за оценка на функционирането на логистичните вериги, IV International scientific and practical conference "Ukraine, Bulgaria, EU: Economic, Technical and Social Development Trends", June, Burgas, 2020, Bulgaria, стр. 33-36, ISBN 978-619-239-429-5
2. Alzoubi, H., The Role of Intelligent Information Systems in E-supply Chain Management Performance, Skyline University, UAE, International Journal of Multidisciplinary Thought, ISSN: 2156-6992::07(02):363-370, 2018.
3. Димитрова, А., Димитров Ив., Подход за определяне на разходите при решения за аутсорсинг, Conference proceedings, XIV International scientific conference "Management and Engineering' 17", Vol. 1, June, Sozopol, Bulgaria, 2017, стр. 846-854, ISSN 1310-3946
4. Williams, B., Johnson, F., Value of Information and Natural Recision Decision Making, Wildlife Society Bulletin, 39.10.1002/wsb.575, 2015.
5. Shedyakov, V., Soft management in Economic Cotradictions' Resolving, Herald UNU, International economic Relations and World Economy, 10.32782/2413-9971/2020-30-43, 2020.
6. Димитрова, А., Теоретични аспекти на логистичния аутсорсинг, Академично списание „Управление и образование“, Том 17, кн.1, Бургас, 2021, стр. 116, ISSN 13126121
7. Thome, F., Supply Chain Management Systems, 10.1007/978-3-662-61095-4_15, 2021.
8. Arend, R, Wisner, J., Small Business and Supply Chain Management: is there a fit?, Journal of Business Venturing, Vol.20, Issue 3, 403-436, 10.1016/j.jbusvent.2003.11.003, 2005.
9. Forat, H., A Review Study of Information Systems, International Journal of Computer Applications, 179.15-19.10.5120/ijca2018916307, 2018.
10. Schmidt, S., Voss, M., Wache, H., Honigsberg, S., Dinter, B., Replicating a Digital Transformation case, 10.1007/978-3-030-86797-3_37, 2021.
11. Arthur, A., Construction Risk Managing Decision-Making, 10.1002/9781119693048.ch.5, 2021.
12. Helfert, M., Duncan, H., Evaluating Information Systems and Business Informatics Curriculum, 285.73.10.1145/1330598.1330676, 2007.
13. Noble, M., Clarke, T., Crane, F., A Small-Business Information Systems, Journal of Small Business and Entrepreneurship, 6.3-9.10.1080/08276331.1989.10600324, 1989.
14. Ullrich, C., Market Efficiency Concepts, 10.1007/978-3-642-00495-7_4, 2009.
15. Uddin, M., Chowdhury, T., Rahman, M., Design and Implementation of Automatic Smart Irrigation System, 0303-0308.10.1109/UEMCON53757.2021.9666518, 2021.
16. Morrissey, J., Info Systems Refocus Priorities, Modern Healthcare. 25.65-6, 70, 72, 1995.
17. Neduchal, P., Bures, L., Muller, L., Automatic Information Extraction from Scanned Documents, 10.1007/978-3-030-60276-5_09, 2020.
18. Haller, K., Structuring and delivering AI Projects, 10.1007/978-1-4842-7824-6_2, 2022.
19. Димитров И., Оценка на влиянието на транзакционните разходи върху степента на аутсорсинг на логистичните дейности, International scientific and practical conference "Ukraine, Bulgaria, EU: Economical and Social Development Trends", September, Burgas, 2017, Bulgaria, стр. 63-67, ISBN 978-619-160-821-8
20. Hevner, A., March, S., Park, J., Ram., S., Design Science in Information Systems Research, Management Information Systems Research Center, University of Minessota, V.28, N.1, 75-106, 2004.
21. Chang, S., Hsu, A., Image Information Systems: where do we go from here?, IEEE Transactions on Knowledge and Data Engineering, V.4, I.5, 1992.
22. Jacobsson, S., Arnas, PO, Stefansson, G., Automatic Information Exchange between Interoperable Information Systems: Potential Improvement of Access Management in a Seaport

Terminal, Research in Transportation Business Management, V.35, 10.1016/j.rtbm.2020.100429, 2020.

23. Димитров, И., Димитрова, А., Янгъозов, П. (2016), Подход за подобряване на снабдителската логистика, Conference proceedings, XI International scientific conference "Management and Engineering' 16", Vol. 1, June, Sozopol, Bulgaria.

24. Димитрова, А., Димитров И., Критерии за оценка на степента на аутсорсинг на логистичните процеси, Академично списание „Управление и образование“, Том XIII, кн.2, Бургас, 2017 г., стр. 201-207, ISSN13126121

25. Liu, L., The Process to Design and Automation Systems, Journal of Physics: Conference Series, 10.1088/1742-6596/1087/4/042001, 2018.

26. Niggomano, O., Maier, A., Jasperneite, J., Model-based Development of Automation Systems, Tagungsband-Degstuhl-Workshop, MBEES VI, 45-54, 2010.

Емануила Антонова
Университет „Проф. д-р Ас. Златаров“-Бургас
Факултет по обществени науки
Катедра „Икономика и управление“
e-mail: emanuila.antonova@gmail.com

ОСНОВНИ ПРОМЕНИ В МЕХАНИЗМИТЕ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ ЗА СЪБИРАНЕ НА ДДС И МИТА В ОБЛАСТТА НА ЕЛЕКТРОННАТА ТЪГОВИЯ, ОКАЗВАЩИ ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ ПРИЛОЖЕНИЕТО НА МОДЕЛА ЗА ДОСТАВКА ДРОПШИПИНГ

Надежда Копринкова – Нончева, Иван Димитров

MAIN CHANGES IN THE EUROPEAN UNION MECHANISMS FOR THE COLLECTION OF VAT AND CUSTOMS DUTIES IN THE FIELD OF ELECTRONIC TRADE AFFECTING THE APPLICATION OF THE DROP-SHIPING MODEL

Nadezhda Koprinkova-Noncheva, Ivan Dimitrov

ABSTRACT: *The purpose of this article is to identify some of the possible problems in the application of the drop-shiping model in Bulgarian small and medium enterprises in the context of dynamic tax and customs changes at the European Union level. Changes have been reported in the abolition of VAT exemptions and customs duties on goods of insignificant and low value from non-EU countries, expressed in an increase in the prices of goods supplied from non-European markets. This is due to the outflow of supplies of goods and services from world production leaders - China, USA and UK. The era of popularization of the drop-shiping model is facing new challenges related to maintaining price competitive advantages by choosing different trade strategies - redirecting orders to European markets or using exported warehouses in Europe to producers of goods and services outside the European Union.*

Key words: drop-shiping, e-commerce, VAT, customs duties, prices.

Въведение

През последните няколко години електронната търговия в България е сред най-бързо развиващите се браншове. Пандемията Covid-19 създаде предпоставки за мащабна трансформация на голяма част от бизнесите не само на национално равнище, а в световен мащаб. Затварянето на търговски обекти и акумулирането на значителни разходи за запазване на персонала и правилното съхранение на наличната стока у търговците наложи изместването на фокуса към онлайн търговията. Моделът за доставки дропшипинг се оказва подходяща алтернатива сред търговците на разнообразни стоки, имайки предвид структурата на модела, която не предполага поддържане на стоки на скаад и материални запаси.

И докато в периода 2015 г. – 2018 г. моделът беше нов за българската икономика и не попадеше под обхвата на дефинирана регулаторна рамка, то напоследък търговците, прилагащи модела се сблъскват с непредвидени разходи и широка регулаторна рамка. В тази връзка, бързият темп на приемане на модела от българските малки и средни предприятия съвпадна с периода на промяна в европейските

принципи на облагане с ДДС и мита на стоки с ниска стойност, което се оказва предизвикателство пред българските търговци.

Действащи механизми на ЕС за събиране на ДДС и мита в областта на електронната търговия

В съвременното технологично общество, дропшипингът се наложи, като модел, изцяло основан на електронната търговия. В този контекст е поставен въпроса за начините за доставки на стоки, съпътстващите разходи и действащите регулаторни механизми. Митническото право на ЕС се определя в Митническия кодекс на Съюза [1], а ДДС се урежда от Директивата Директива 2006/112/ЕО [2].

В областта на електронната търговия в рамките на ЕС се отличават два механизма за събиране на дължимия ДДС. Под обхвата на единия механизъм попадат стоките, а услугите са регулиране под отделен механизъм.

Така наречената система за продажба от разстояние се прилага в случаите, в които регистрирани търговци в рамките на ЕС извършват доставка на стоки на потребител от друга държава членка на съюза. Търговецът прилага ДДС ставката на държавата членка, в която е

извършена неговата регистрация, като се спазва определения праг на продажби, над който търговецът е задължен да извърши регистрация по ДДС и да прилага ставката по ДДС на държавата на регистрацията [3]. Най-често прагът е 35 хил. евро, като в някои държави членки на съюза достига до 10 хил. евро.

Когато търговецът, изпълняващ ролята на продавач е регистриран в държава, извън ЕС и продава стоки в държава членка на ЕС се прилага митническо оформяне на внасяните стоки, тъй като те подлежат на мито. До 1 юли 2021 г. съществуваше митническо облекчение за внос на стоки с ниска стойност, което освобождаваше от мито вноса на стоки със средна стойност между 22 евро и 150 евро [4]. По отношение на стоките с незначителна стойност, то те бяха освободени и от начисляване на ДДС при незначителна стойност, ненадвишаваща 22 евро [5].

Обект на принципа по местоживеене попадат доставките на услуги чрез електронна търговия. Доставката на услуга е всяка сделка, която не попада под обхвата доставка на стоки. Приложимата ставка на ДДС е на държавата по пребиваване на потребителя на услугата.

Митнически промени в ЕС

От 1 юли 2021 г. влезе в сила нов режим за внос от страни извън ЕС, който има за цел да изгради прозрачен и лесен за управление процес по митническо оформяне. Новият режим е свързан с унифициране на трите стълба за облагане на стоките – стоки с незначителна стойност до 22 евро, които не подлежат на облагане; стоки с ниска стойност, които се облагат с ДДС между 22 и 150 евро и стоки над 150

евро, които подлежат на облагане с ДДС и мито. Новите правила поставят граница единствено между стоки с ниска и стоки с висока стойност [6].

Стоки с ниска стойност - до стойност 150 евро – начислява се ДДС за внос, но не се прилага мито;

Стоки с висока стойност – над 150 евро – прилага се ДДС за внос и мито за внос;

Това налага подаването на митническа декларация за всички стоки при внос от Китай, Великобритания и САЩ – основни доставчици на стоки чрез модела дропшипинг за България.

С новия начин на работа и спазвайки промените в митническото законодателство, българските търговци са изправени пред ново предизвикателство. Ако в периода 2019 г. -2020 г. за предизвикателство се считаше възприемане и въвеждане на модела на българския пазар, то от средата на 2021 г. фокусът е изместен над промяна на пазарите за внос на стоки. Както вече отчетохме, пандемията COVID – 19 оказва положително влияние за възприемането и налагането на дропшипинга сред българските малки и средни предприятия в България. Изменението в праговете на стоките, подлежащи на облагане с ДДС и мито, обаче, налагат значително увеличение на цените на доставяните стоки от масовите производители – основно Китай, САЩ и Великобритания. Към момента се наблюдава развитието на нови процеси, свързани с дропшипинг търговията, а именно използване на европейски складове за доставка на стоки и доставка на стоки от изнесени складове в Европа на производители в държави, извън ЕС.

Таблица 1. Закупуване на стоки от лицата по интернет по местонамиране на продавача за 2021 г.

ЗАКУПУВАНЕ НА СТОКИ ОТ ЛИЦАТА ПО ИНТЕРНЕТ ПО МЕСТОНАМИРАНЕ НА ПРОДАВАЧА	
	(Проценти)
Местонамиране на продавача	2021
Продавачи от България	96.1
Продавачи от други държави-членки на ЕС	29.7
Продавачи от държави извън ЕС	16.5
Страната на произход на продавача е неизвестна	1.5

Източник: Национален Статистически Институт, <https://www.nsi.bg/bg/content/2835/закупуване-на-стоки-от-лицата-по-местонамиране-на-продавача>

Дропшипинг по местонамиране на продавача

Политиката на облагане на стоки с произход държава извън ЕС оказва положително влияние на местния пазар, с оглед намалената конкурентоспособност на стоките на международните пазари, предвид завишените разходи за доставка. Според изследването на Националния статистически институт за относителния дял в проценти за закупуване на стоки от лицата по местонамиране на продавача за 2021 г., ефектът е ясно очертан – 96.1% от купувачите избират да закупят стоки от продавачи от България, а 29.7% - продавачи от други държави-членки на ЕС. Съвсем незначителен е делът на

закупуваните стоки от продавачи със страна на произход извън ЕС – 16.5% [7].

Ръст се отчита и в дела на предприятията, които продават стоки и услуги по интернет. Докато електронната търговия през 2016 г. заема дял от 8,6%, то през 2021 г. предприятията, които продават стоки по интернет са 11,8%, като най-голяма част от тях са с 250 и повече лица. Тези данни са пряко свързани с приложението на дропшипинг модела, тъй като голяма част от предприятията използват в своята дейност дропшипинг, като допълнение към класическата верига за доставки за постигане на икономии от мащабите.

Таблица 2. Предприятия, които купуват и продават стоки и услуги по интернет за 2021 г.

ПРЕДПРИЯТИЯ, КОИТО ПРОДАВАТ СТОКИ И УСЛУГИ ПО ИНТЕРНЕТ						
	2016	2017	2018	2019	2020	2021
	(Проценти)					
Общо	8,6	10,5	8,1	10,9	10,9	11,8
По големина на предприятията						
10 - 49 заети лица	7,9	9,5	7,2	10,0	9,6	10,7
50 - 249 заети лица	11,2	14,6	11,5	14,9	16,2	15,8
250 и повече заети лица	17,4	18,5	15,4	18,0	22,7	23,3

Източник: Източник: Национален Статистически Институт, <https://www.nsi.bg/bg/content/2872/предприятия-които-продават-стоки-и-услуги-по-интернет>

Приложение на модела дропшипинг в България - SWOT анализ

Динамичните икономически, политически и социални световни промени оказват въздействие върху международната търговия. В следствие на това се променят темповете на развитие и начинът на функциониране на вътрешната търговия във всяка страна. В контекста на зелената икономика и по-специално стремежът към зелена енергия и опазване на околната среда, голяма част от производствата променят своя модел за доставка на стоки. От друга страна, регулаторните промени за внос на стоки от държави, извън европейския съюз също са свързани с идеята за зелена енергия и Green Channel. Тези динамични процеси видоизменят предимствата и недостатъците на дропшипинга. Представеният SWOT анализ очертава перспективите за приложение на модела, като в хода на анализа ясно се очертава тясната взаимовръзка между силните страни и възможностите и слабите страни и заплахите.

Силни Страни

- Дропшипингът не изисква осигуряване на стоки и материални запаси;
- Наемане на минимална численост персонал;

- Не се изисква наемане на офис и складови помещения;
- Предлагане на широко продуктово разнообразие от различни производители;
- Интернационален обхват;
- Наличие на разработени специализирани платформи;
- Не е необходима физическа търговска мрежа – шоурум и други мострени шандове;
- Бизнесът не се нуждае от стартов капитал;
- Не са необходими инвестиционни разходи;

Слаби страни

- Силна конкуренция;
- Високи разходи за застраховка на продуктите;
- Необходимост от добра международна логистика;
- Високи транспортни разходи;
- Чести регулаторни промени, под чийто обхват попада моделът;
- Риск от ниска рентабилност на модела;
- Високи разходи за реклама;
- Липса на активи и материална обезпеченост на бизнеса;

- Невъзможност за получаване на банково финансиране за реализиране на мащабна инвестиция в собствен изнесен склад;
- Поемане на отговорност за клиентската неудовлетвореност;

Възможности

- Навлизане на екзотични пазари без необходимостта от първоначална инвестиция;
- Сключване на договор с няколко основни корпоративни клиенти;
- Възможност за специализиране в ритейл продажби;
- Възможност за специализиране единствено в корпоративни продажби;
- Избор за търгуване с нишови продукти;
- Избор за навлизане на конкретни пазари;
- Възможност за улеснено проучване и анализ на пазара без реализиране на допълнителни разходи;

Заплахи

- „размит пазар“ – пренасищане на пазара с еднотипни стоки и услуги и наличие на множество търговци;
- Лесно навлизане на нови участници на пазара;
- Най-работещите дропшипинг платформи поставят изисквания за регистрацията на нови търговци – достигане на нетни приходи от продажби над 1 млн. евро, 5 млн. евро и др.;
- Регулаторни и финансови санкции;
- Чести данъчни проверки – бизнес моделът изкривява финансовите отчети, тъй като търговците продават стоки, без да притежават складови наличности;

Заклучение

Периодът 2019 г. - 2020 г. може да бъде определен, като период на възприемане на модела за доставка дропшипинг. Световната здравна, икономическа и политическа криза, в следствие на пандемията COVID-19 оказва положително влияние над дропшипинг доставките и електронната търговия. Голяма част от българските малки и средни предприятия отчитат ръст в нетните си приходи от продажби на годишна база, поради глобалната дигитализация във всички сфери на дейност. От друга

страна, в средата на 2021 г. се очерта ново предизвикателство, свързано с основните промени в механизмите на Европейския съюз за събиране на ДДС и мита в областта на електронната търговия. За да бъде запазена конкурентоспособността на модела, изразяваща се в по-ниски продажни цени на стоките и услугите, по-ниски оперативни разходи и значително по-къси срокове за доставка, предприятията трябва да променят пазарната си стратегия.

Литература

1. Регламент (ЕС) No 952/2013 на Европейския парламент и на Съвета от 9 октомври 2013 г. за създаване на Митнически кодекс на Съюза (преработен текст) (ОВ L 269, 10.10.2013 г., стр. 1)
2. Директива 2006/112/ЕО на Съвета от 28 ноември 2006 г. относно общата система на данъка върху добавената стойност (ОВ L 347, 11.12.2006 г.)
3. Директива 2006/112/ЕО на Съвета от 28 ноември 2006 г. относно общата система на данъка върху добавената стойност, чл. 34 (ОВ L 347, 11.12.2006 г., стр. 1)
4. Регламент (ЕО) No 1186/2009 на Съвета от 16 ноември 2009 г. за установяване на система на Общността за митнически освобождавания (кодифицирана версия), чл. 23 (ОВ L 324, 10.12.2009 г.)
5. Директива 2009/132/ЕО на Съвета от 19 октомври 2009 г. за определяне на приложното поле на член 143, букви б) и в) от Директива 2006/112/ЕО по отношение на освобождаването от данък добавена стойност при окончателен внос на някои стоки (кодифицирана версия), чл. 23 (ОВ L 292, 10.11.2009 г., стр. 5).
6. European Commission, Taxation and customs Inion, Buying goods online coming from a non-European Union country, https://ec.europa.eu/taxation_customs/buying-goods-online-coming-non-european-union-country_en
7. Национален статистически институт 2021. „Закупуване на стоки от лицата по местонамиране на продавача“, <https://www.nsi.bg/bg/content/2835/закупуване-на-стоки-от-лицата-по-местонамиране-на-продавача>

Надежда Димова Копринкова-Нончева
Иван Димитров, проф, д-р
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, гр. Бургас
Катедра Икономика и Управление
Адрес Бургас 8000, Бул. „Проф. Яким Якимов“ 1
e-mail: nadq_ng@yahoo.com

ФИЗИЧЕСКИТЕ РИСКОВЕ ЗА МЕЖДУНАРОДНИЯ БИЗНЕС, ИДВАЩИ ОТ ГЛОБАЛНОТО ЗАТОПЛЯНЕ

Румен Ангелов

PHYSICAL RISKS FOR THE INTERNATIONAL BUSINESS COMING FROM GLOBAL WARMING

Rumen Angelov

ABSTRACT: Global business is feeling the effects of increasing extreme weather events. It is projected that in the coming years they will occur even more often and are likely to be even more intense. Every sector of the economy is feeling the short-term and long-term effects of the physical impact of climate change. Rising sea levels, rising temperatures and rising floods and droughts pose enormous challenges to the company's production chain and physical assets, affecting current and potential future customers around the world.

Key words: global warming, climate change, international business

Световния икономически форум представя в своя доклад за глобалните рискове 2020 петте най-вероятни рискове за световната икономика. Разглеждайки графиката можем да направим извод, че глобалното затопляне се приема като огромен риск от бизнеса. Този риск е изключително труден за прогнозиране и прилагане на конкретни мерки за справянето с него. Огромните мащаби и дългосрочната природа на проблема е изключително предизвикателство за търсенето на работещо икономическо решение.

Глобалното затопляне вече води до огромни промени в околната среда и последици за човешкото здраве. Покачването на надморското равнище от повишението на средните температури ще доведе до загуба на крайбрежна земя, увеличен риск от засушаване или екстремни валежи застрашавайки биологичното разнообразие. По-високите температури може да доведат до увеличена концентрация на озон, което може да доведе до усложнения в хронично болни с респираторни заболявания. Глобалното затопляне е реален риск за международната сигурност свързана с намаляване на източници на храна, което може да доведе до ресурсни конфликти.[10]

Световният бизнес усеща последиците от увеличаването на екстремните климатични явления. Прогнозите са, че в следващите години те ще се случват още по-често и вероятно ще са още по-интензивни. Всеки един сектор в

икономиката чувства краткосрочни и дългосрочни последици от физическия удар на климатичните промени. Увеличеното надморско равнище, повишените температури и нарастването на броя и интензитета на наводненията и засушаванията, създават огромни предизвикателства за производствената верига и физическите активи на компаниите, което влияе на сегашните и потенциални бъдещи клиенти по света.

През 1960-1979 температурата средно за света е с около 0.5 градуса Целзий по-ниска спрямо периода от 1900-2010 г. Това изменение в средната температура, на пръв поглед минимално, променя значително живота на планетата. Вече са отчетени значително по-големи екстремни валежи в световен мащаб, засилен риск от засушаване в определени райони и повишаване на морската температура, което води до изчезване на редица морски и растителни видове. Земеделието е застрашено от огромни загуби поради очакваните климатични промени водещи до загуба на реколта. Това заедно с намаляването на видовете риби ще има огромно отражение върху достъпа на храна.[11]

С изчезването на редица морски екосистеми и видове ще пострада и туризма, тъй като те са една туристическа атракция и причина за много пътувания.

Има голямо количество сходна терминология по отношение на класифицирането на климатичните рискове. Можем да я обобщим накратко като ги класифицираме като остри (подтикнати от определено събитие) или хронични (дългосрочни промени в климатичните системи).

Международната стратегия на ООН за намаляване на бедствията дава следната подробна терминология[9]:

- Остри физически рискове са тези, които са вследствие на определени събития примерно от екстремни метеорологични събития от климатични изменения.

- Рискове с бързо начало са такива, които идват бързо и изневиделица с малко време за реална реакция. Ураганите, циклоните и наводненията са класически пример. Някой от тях могат да бъдат предвидени поради сезонността им, но въпреки това времето за реакция е ограничено.

- Хронични физически рискове включват дългосрочните изменения в климата (засушавания, увеличени валежи), които карат надморското равнище да расте, увеличаване на топлите вълни и промяна на сезоните (по-дълги лета и по-къси зими).

- Бавно настъпващи рискове, които се категоризират с бавно, но сигурна разруха на екосистемите и околната среда. Тези събития са много бавно настъпващи, но с големи последици и могат да се категоризират като екологични катастрофи поради потенциалните нарушения в ежедневието.

Рисковете потенциално застрашават нашия живот, недвижимата и движимата собственост и здраве. Те са една крачка преди настъпването на бедствие, което потенциално носи огромни загуби за обществото. Важно е да се отбележи, че тези загуби са пряко свързани с това колко сме подготвени за него и до колко сме чувствителни и уязвими към определена криза. За едно добре подготвено общество едно бедствие може да има минимални последици спрямо зле подготвено и адаптирано общество.

Бедствията нарушат ежедневието като намаляват икономическата активност, увеличават безработицата, намаляват приходите от данъци и др. Въпреки, че моментните щети може да са огромни, трябва да отбележим, че има и дългосрочни последици надвишаващи загубата на имущество и нарушениния бизнес. Тези последици са пряко свързани с устойчивостта на държавата и всички нейни социални системи.

Здравеопазването е сектор, който ще получи огромен удар от увеличаването на бедствия и екстремно време. СЗО предупреждава, че климатичните промени създават реална заплаха да разруши 50 годишния напредък в здравеопазването и намаляването на бедността, което ще увеличи вече създадените неравенства в достъпа на качествено здравно обслужване.[3] Близко 930 милиона души, което е приблизително 12 процента от населението на Земята, влага 10 процента от дохода си за здравни услуги.[3] Трябва да отбележим, че голяма част от бедното население не е здравно осигурено и увеличаваният риск от бедствия и не-обичайно високи температури ще увеличат натиска върху здравния сектор.

Остри физически рискове (Екстремно време)

Климатичните промени се изразяват най-често под формата на екстремен климат и резки промени. Видно, че все повече такива явления са налице по целия свят. Това е подкрепено научно чрез статистиката, в която се открояват увеличаващ се брой интензивни валежи в определени райони, а в други - екстремно високи температури. Чрез използването на климатични модели тези промени се изследват. Затоплянето увеличава наличието на екстремно топли дни, което от своя страна увеличава водните изпарения в атмосферата и води до засилени валежи. Тези екстремни събития са изследвани научно и връзката им с климатичните промени е установена.[6]

Има огромна взаимосвързаност между състоянието на климата и климатичните рискове. Високите морски температури са пряко свързани с формирането на урагани и циклони както и с техния интензитет. Увеличаването на надморското равнище е голяма предпоставка за повече бури с опустошителни последици.

Ураганите са един класически пример за остър и бързо настъпващ физически риск. Силните ветрове надвишаващи 100 км/ч настъпващи много бързо оставяйки минимално време за подготовка, имат потенциала да засегнат всички сектори на икономиката. Като правило, инфраструктурата около бреговете поема огромни щети, но силните и ураганни ветрове имат потенциала да създадат проблеми и по-навътре в сушата. Друго опустошително бедствие е тропическия циклон, за който е характерно постоянната смяна на посоката и интензитета.

През 2018 и 2019 г. се наблюдават екстремни температури под формата на горещи вълни в Европа и по целия свят от Северна Америка до Япония. Това се случва под въздействието на спиране на въздушни потоци, които пренасят студен атлантически въздух към континентите. Така сухия и топъл въздух не циркулира и се наблюдават високи температури за по-дълъг период.

Този феномен на спиране на въздушните маси от северното полукълбо е изследван от редица учени и връзката му с глобалното затопляне е доказана. В статия за британския „Гардиън“, Професор Майкъл Манн споделя своето мнение като водещ експерт по климатичните промени, заявявайки, че в отсъствието на глобално затопляне подобна гореща вълна нямаше да се състои.[4]

Наводненията влизат в определението за остро (бързо) настъпващ риск. През последните години се наблюдава рязко увеличение на наводненията с катастрофални последици водещи до загуба на човешки животи, унищожение на инфраструктура и огромни финансови загуби. В това се крие огромен риск за всички икономически сектори. Индия и Пакистан бяха засегнати сериозно от наводненията през мусонните сезони, генерирайки урагани ветрове и наводнения особено през периода 2011-2014 г. Наводненията са един сериозен физически риск за инфраструктурата, позиционирана в непосредствена близост до водните басейни. Рязко покачване на водното равнище може да доведе до сериозни щети за фабриките и други бизнес имоти. Доклад на AON Benfield описва последиците в Тайланд от наводненията и как това се е отразило на производството там. Редица компании като Митцубиши, Тойота, Хитаи, Канон и др. са спрели производството там под въздействието на природните бедствия. В условията на глобализация, производствените вериги стават все по-свързани, и събития в определена държава като Тайланд, която е голям доставчик на специфична електроника може да създаде огромни затруднения за целия сектор. Като цяло икономическите загуби от природни бедствия се оценяват на 268 милиарда долара през 2020 г. [1]

За банките една от най-големите заплахи идващи от тези физически рискове е увеличението на риска кредитополучателите да не изпълнят своите задължения. При ипотечен кредит за покупка на жилище, например, кредитният портфейл на банката може да се повлияе

от климатичния риск по два начина - или чрез постоянни, хронични промени в околната среда, като например увеличаване на морското равнище, или чрез природни бедствия като интензивни бури, наводнения и кални свлачища. Очакванията за увеличаване на броя на подобни събития могат да навредят на стойностите на ипотеките имоти и в крайна сметка да увеличат риска от неизпълнение на договора по заема от страна на кредитополучателя.

Ипотечните кредити са само една част от портфейла на една банка. Банките имат тесни връзки със застрахователните дружества и предлагат редица застрахователни продукти на своите клиенти. Климатичните промени дават своето отражение върху цените на тези продукти. Голяма част от ипотеките имоти са обект на застрахователни продукти. Застрахователните дружества при наличието на увеличен шанс от загуба от увеличаване на риск трябва да вдигнат своите застрахователни премии. Ако премиите се вдигат прекалено много могат да станат непосилни за плащане и да станат обект на правителствено субсидиране. Възможно е тези компании да напуснат пазара ако не успеят да повишат цените на продуктите си достатъчно, за да генерират печалба.

Промяната към икономика с ниски въглеродни емисии има огромен ефект върху индустрията като въгледобива, енергетиката и добива на горива. Те са изложени на все по-стриктни регулации, алтернативни конкурентни технологии и смени в потребителските вкусове. Тези промени са основата на нов вид рискове, които можем да категоризираме като рискове на прехода.

Засушаването, като бавно настъпващ риск, е сложен климатичен феномен свързан с промяна на хидрологичните цикли, чиито изменения създават огромни и с още по-голям обхват последици за редица сектори, като крайния резултат освен финансови загуби е унищожение на земни маси и обезлесяване. Климатичните промени вече създават такива суши. Малко са местата по света, за които можем да кажем, че са имунизирани от такива промени и от катастрофалните последици за екосистемите, водните ресурси и хората. Характерни белези за сушите са липсата на валежи, повишаващи се температури, по-малка влажност и намалена облачна покривка. Региони, в които можем да проследим безпрецедентни суши са

щата Калифорния, Средиземноморието, Африка и Австралия.

Сушите са явление, което предизвиква негативни последици за бизнеса и региона. При подобни условия риска от пожари е значително по-голям. Сериозни пожари бяха регистрирани на островите Борнео и Суматра през 2015 г. поради засушаването, тогава. Бразилия е страна върху която се усещат огромните последици от сушата, като през лятото на 2014-2015 г. водните запаси спаднаха и се наложи да се наложат водни режими. САЩ регистрира загуби от над 60 милиарда поради ефекти от настъпилото засушаване в някои щати.

Има редица индекси, които се използват за оценка и измерване на последиците от засушаването. Те включват анализ на редица показатели, като нивата на валежите, температурата на въздуха, нива на язовирите и влажност на почвите. Най-използвания и познат индекс е Индекс на Палмър (PDSI)[7]. Той включва в аналитичния инструментариум измерване на водните изпарения, нивата на валежи и анализ на влагата в почвите. САЩ правят оценка на опасността от засушаване на база на 5 индекса заедно с горепосочените, и в комбинация с локални доклади на местни експерти.[12]

Затопянето на океаните, повишаването на морското равнище и увеличената киселинност на океаните са други параметри на бавно настъпващи, но изключително опасни рискове.

Недостигът на сладка питейна вода е проблем, който е реалност в наши дни и се очаква да се развие в следващите десетилетия, но още по-голям проблем е затопянето на солените води. Океаните абсорбират голяма част от енергията вследствие на емисии от парникови газове като резултатът е по-високи температури и повишаване на морското равнище. Националната агенция по океаните и атмосферата на САЩ (NOAA 2016) е регистрирала две тревожни температурни аномалии:

1. Затопяне с повече от 2 градуса по Целзий, средно на големи части в западната част на Северния Тихи океан

2. Наличие на температури под нормалните стойности на голяма водна маса в района между Британските острови и южния нос на Гренландия в Северния Тихи океан.

Горещите вълни в океаните водят до унищожение на корали, подводни гори и водорасли, които са източник на храна и естествен подслон за редица видове.

Тези горещи вълни все повече се увеличават като брой и научните изследвания потвърждават, че те ще се стават още повече и по-силни, като интензитет.[8]

Горещите вълни и последиците от тях са пряк виновник за уголемяването на т. нар. хипоксични зони (зони без кислород) в океаните. По-топлите води имат по-ниско количество на кислород. В тези зони е характерно измирането на редица видове риби, което се отразява значително на изхранването на човечеството и световната икономика.

Повишаването на морското равнище е също една от бавно утвърждаващите се заплахи свързана с климатичните промени. Районите близо до водните басейни са под огромен риск от наводняване и загуба на територия. Огромен принос за този феномен има топенето на ледниците в Гренландия и Антарктида. Научните изследвания показват асиметрично увеличение по света. Западната част на Тихия океан е с най-голямо ниво на покачване на равнището в контраст с източната част където нивото е с малки промени.[2]

Последните научни изследвания базирани на анализа на нивата на повишаване показват, че 10 града в света си поделят $\frac{2}{3}$ от общия риск от наводнение. Тези градове се намират в Мексико, Мадагаскар, Венецуела, Индия, Бангладеш, Виетнам, Филипините.

Земеделието в региони с прогнозирано покачване на водното равнище е под голям риск. Това се наблюдава в част от държавите по африканското крайбрежие и други държави обградени от водни басейни като Бангладеш, Индия и Виетнам. Комбинацията от покачващи водни нива и увеличен риск от тропически циклони, урагани е изключително опасна за островните държави и такива с голям излаз към големи водни басейни. Тази комбинация има потенциала във времето да погълне големи парчета от крайбрежната обитаема земя.[5]

Увеличена киселинност на океаните също е един от феномените на бавно нарастващите климатични рискове. Според различни научни проучвания между 30-40% от въглеродния диоксид реализиран от човешки дейности се абсорбира от океаните, моретата и езерата. Тази абсорбция намалява рН в океаните и води до увеличена киселинност.

Заклучение

Физическите рискове са пряко отражение на глобалното затопляне на Земята. Истинско предизвикателство за международния бизнес и правителствата е прогнозирането и прилагането на работещи мерки за ограничаването на негативните последици за всички икономически субекти. Последиците и ефектите от глобалното затопляне са всеобхватни в екосистемите на нашата планета. Тези промени създават увеличен риск от природни бедствия и нехарактерни температури спрямо сезона, които в доклада характеризираме като т.нар физически рискове. По-голямата честота на природни бедствия от глобалното затопляне води до физическа загуба на земя и недвижима собственост, което води до финансови загуби и човешки животи. Финансовите институции като основен източник на кредитиране и застрахователни продукти в международния бизнес са преки потърпевши от последици от екстремното време.

Литература

1. AON Weather Catastrophe Annual 2020 report https://www.aon.com/global-weather-catastrophe-natural-disasters-costs-climate-change-2020-annual-report/index.html?utm_source=ceros&utm_medium=2019&utm_campaign=natcat21
2. Cazenave, Anny, et al. "The rate of sea-level rise." *Nature Climate Change* 4.5 (2014): 358-361;
3. Climate change and health. WHO <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health>
4. Extreme global weather is "the face of climate change" says leading scientist, *The Guardian* 2018 <https://www.theguardian.com/environment/2018/jul/27/extreme-global-weather-climate-change-michael-mann>
5. Hinkel, Jochen, et al. "Coastal flood damage and adaptation costs under 21st century sea-level rise." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 111.9 (2014): 3292-3297
6. Huber, Daniel G., and Jay Gulledge. *Extreme weather and climate change: Understanding the link, managing the risk*. Arlington: Pew Center on Global Climate Change, 2011.
7. IDMP, Palmer drought severity index <http://www.droughtmanagement.info/palmer-drought-severity-index-pdsi/>
8. Smale, Dan A. et al., "Marine heatwaves threaten global biodiversity and the provision of ecosystem services." *Nature Climate Change* (March 2019);
9. United Nations Office for Disaster Risk Reduction. <https://www.undrr.org/>
10. The health effects of Global Warming: Developing countries are the most vulnerable, UN <https://www.un.org/en/chronicle/article/health-effects-global-warming-developing-countries-are-most-vulnerable#:~:text=Hot%20temperatures%20increase%20the%20ozone,can%20lead%20to%20resource%20conflicts.>
11. Wheeler, Tim, and Joachim Von Braun. "Climate change impacts on global food security." *Science* 341.6145 (2013): 508-513
12. US Drought monitor <https://droughtmonitor.unl.edu/>

Rumen Angelov, PhD
VUZF University
Sofia, Gusla str. No 1
rangelov@vuzf.bg

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ОБРАЗОВАНИЕТО В
УНИВЕРСИТЕТ „ПРОФ. Д-Р АСЕН ЗЛАТАРОВ“, ГРАД БУРГАС КАТО ЧАСТ ОТ
ДИСЦИПЛИНАТА „МАРКЕТИНГ В СФЕРАТА НА УСЛУГИТЕ“

Христина Михалева, Светла Атанасова

STUDY OF EDUCATION IN
UNIVERSITY "PROF. DR. ASEN ZLATAROV", CITY OF BURGAS AS PART OF
THE DISCIPLINE "MARKETING IN THE FIELD OF SERVICES"

Hristina Mihaleva, Svetla Atanasova

ABSTRACT: *In the framework of the present study it can be noted that the main goal is to present the theoretical understanding of the nature of education as part of the discipline "Marketing in the field of services" and the foundation thus created to study education at the University „Prof. Dr. Asen Zlatarov”, Burgas through a survey among students.*

Key words: marketing, service, education, students, survey, University „Prof. Dr. Asen Zlatarov”, Burgas

Въведение

Като част от образователния процес на студентите от специалност „Маркетинг“ в Университет „проф. д-р Асен Златаров“, град Бургас се прилага дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“. Нейната основна насоченост представлява представянето на студентите на разликата между материалните продукти, които могат да се произведат и складираат и услугите, които имат следните характеристики – нематериалност (неосезаемост), неделимост (едновременност), нееднаквост и хетерогенност, нетрайност и несъхраняемост, неравномерност, без право на собственост върху услугата. Това поставя редица въпроси свързани с това до каква степен образованието се възприема като част от разглежданата дисциплина.

В рамките на така представеното въведение може да се отбележи, че **основната цел на настоящата разработка е да се представят теоретичните осмисляния за същността на образованието като част от дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“ и на така създадения фундамент да се направи изследване на образованието в Университет „проф. д-р Асен Златаров“, гр. Бургас посредством проведено анкетно проучване сред студентите.**

Възникването на множество неясноти относно така представената проблематика предизвиква настоящия изследователски интерес.

1. Теоретични осмисляния за същността на образованието като част от дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“

В рамките на възприетия образователен процес на дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“ в Университет „проф. д-р Асен Златаров“, град Бургас се поставя на открита дискусия със студентите връзката между **маркетинга, услугата и образованието**. Това до голяма степен ни позволява в настоящата разработка да се направи една кратка ретроспекция на представените елементи, обект на дискусията.

Началото на настоящия теоретичен обзор може да се постави с позицията ни за същността на **маркетинга**. Според прегледа на специализираната литература разбирането за **същността на маркетинга** се променя през последните няколко години. Съгласно теоретичните осмисляния на съвременните експерти **маркетинга** представлява съвкупност от процеси, чрез които продуктът или услугата трябва да достигне до крайния потребител. В предела на проведеното теоретично проучване се установява наличието на редица определе-

ния за анализираното понятие дадени от различни личности и организации. Нашето мнение се доближава до това предложено от *American Marketing Association*, което гласи, че *маркетингът е организационна функция, която е съвкупност от различни процеси за създаване, комуникиране и предоставяне на стойност за потребителите, за контролиране на взаимоотношенията с тях, по начин, по който да се облагодетелства организацията, както и всички свързани с нея страни* (Association, 2022). Това ни дава основание да отбележим, че в *маркетинга* се формират две основни цели, които могат да се прецизират по следния начин: *удовлетворяване на потребностите на потребителите и постигане на предимства над конкурентите*.

Като естествено продължение на настоящото проучване следва да се разгледа спецификата на *услугите* като част от *сферата на маркетинга*. Това поставя на преден план необходимостта от прецизиране на *същността на услугата*. Разбирането на У. Прайд и О. Феръл за проучваното понятие може да се интерпретира по следния начин: *тя представлява всяка дейност или проява, която една страна може да предложи на друга и следва да се характеризира по следния начин – тя се определя като нематериална, при нея собствеността не се прехвърля, тя не може да се продаде повторно, услугата не може да се демонстрирана предварително, не може да се складира, създаването и консумирането на услугата съвпада, тя не може да се транспортира, необходим е директен контакт между производителя и клиента на услугата и услугата не може да се изнася* (Прайд & Феръл, 1996). Приведените маркетингози акцентират, че *услугите* може да се класифицират в пет категории:

☞ *Според вида на пазара*. Според тази категория услугите са потребителски, а именно: *ремонт, гледане на деца, даване на съвет и консултации в сферата на индустрията*;

☞ *Според степен на трудова интензивност*. Към нея се причисляват: *ремонт, образование, подстригване, обществен транспорт*;

☞ *Според степен на контакт с потребителя*. Тази категория на услугата включва *висок контакт* при следните услуги – *здравеопазване, хотелиерство* и *нисък контакт* при следните услуги – *ремонт, химическо чистене*;

☞ *Според умението на този, който прилага услугата*. Категорията разглежда *професионалистите* и *непрофесионалистите*;

☞ *Според целта на този, който предоставя услугата*. В тази категория цитираните експерти представят следните цели: *печалба*, към които се причисляват *финансовите услуги* и *застраховките*; *не печалба*, към които У. Прайд и О. Феръл присъединяват *здравеопазването* и *образованието*.

От друга страна, Ф. Котлър насочва вниманието ни към обстоятелството, че организациите произвеждащи услуги, обикновено, изостават от организациите произвеждащи материални продукти в практическото използване на *маркетинга* (Котлър, 1993). Позицията на приведения маркетинголог се свързва с обстоятелството, че много от организациите произвеждащи услуги са малки по размер и маркетингът им се струва скъп и несъобразен с тяхната дейност. Според Котлър съществуват и такива организации, които считат, че използването на маркетинг е професионално неетично. В цитираната разработка се представя и трета група организации произвеждащи услуги, които са се възползвали от предишната си популярност, поради което не са изпитвали нужда от *маркетинг*. Към последната група от организации експерта причислява университетите, коледжите и болничните заведения.

Така представения теоретичен фундамент довежда Филип Котлър до заключението, че поради изострящата се конкуренция, увеличаването на разходите, намаляването на ръста на производителността и влошаването на качеството на предлаганите услуги, към днешна дата, все повече организации започват да проявяват интерес към маркетинга.

На базата на така представената информация може да се обобща, че *маркетингът на услугите* представлява маркетинг, основан на взаимоотношенията и стойността. А това ни дава основание да изведем следното *определение за услугата*: *тя е всеки нематериален продукт, който се продава или се предлага, търсен е и има за цел да задоволи потребителските потребности на консуматора на услугата и да донесе положителен финансов резултат за производителя на услугата*.

Наложената принципна постановка на настоящото изследване изисква вниманието ни да се насочи към представяне на теоретичните осмисляния за същността на *образованието*. В рамките на направеното проучване на специализираната литература се установява, че то

представлява целенасочен процес на възпитание, обучение и придобиване на съвкупност от знания, умения, ценности, социални убеждения и навици. Според теоретиците думата „*образование*“ следва да се разглежда в широк смисъл, който се представя като процес на формиране на ума, характера и физическата способност на дадена личност, а също така и като предаване на знания, натрупани с поколения в областта на културата.

Многовековните традиции в процеса на обучение стартирани от *Платон* и изградената от него първа институция за висше образование в *Европа*, който е продължен и доразвит през вековете от неговите последователи, ни дава възможност да отбележим, че като основни образователни методи могат да се използват: *лекции, дискусии, семинари, демонстрации и даване на примери, лабораторни упражнения, обучение, насочени изследвания*. Всичко това поставя необходимостта от колективни и авторитетни педагози като учители и преподаватели, под чието ръководство да се извършва образователният процес.

Barbe, Swassing & Milone препоръчват различни стратегии за преподаване, за да могат да се приобщават различните учащи с диференцираните стилове и модалности (*Barbe, Swassing, & Milone, 1979*). От друга страна, в теоретичната разработка на *Harold Pashler* и ръководеният от него екип се представят две групи от автори, които се различават по отношение на това как следва да се извършва преподаването. Първата група са тези, които предлагат всички учащи да се възползват от разнообразието от начините на обучение, докато втората група от експерти, предполагат учащите да се възползват от предпочитан стил на обучение, като по-лесно това става с визуални или мобилни преживявания (*Pashler, 2009*). В резултат от така представената теория може да се отбележи, че ефективното преподаване трябва да включва разнообразни методи, които обхващат и трите стила на учене, така че различните ученици да имат равни възможности да учат по начин, който е най-ефективен за тях.

Основавайки се на така направения обзор на теоретичните осмисляния за същността на *маркетинга, услугата и образованието* може

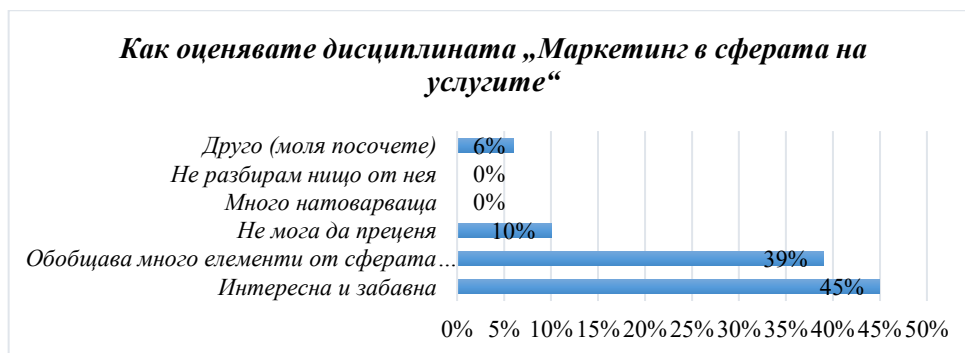
да се отбележи, че те могат да се обединят в една дисциплина наречена „*Маркетинг в сферата на услугите*“, която да продължи ефективно да се развива и презентира на студентите в Университет „проф. д-р Асен Златаров“, град Бургас. И възприемайки се като наследници на *Платон* ние се стремим да покажем на студентите, че образованието не се определя само от учебника като материален продукт, а и от познанието, което носи той.

2. Емпирично изследване на студентските нагласи спрямо дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“ като част от учебния план на специалност „Маркетинг“ при Университет „проф. д-р Асен Златаров“, гр. Бургас

В рамките на проведеното анкетно проучване участват студенти от специалност „Маркетинг“, 4 курс, редовна и задочна форма на обучение, в чийто учебен план се преподава дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“. Изготвената анкета съдържа въпроси, които са дискутирани със студентите през периода на тяхното обучение в предела на дисциплината. Това от своя страна, предполага необходимостта от провеждането на пряко анкетиране, интервюиране и наблюдение, сравнителен анализ и структурен анализ. Предоставената анкета съдържа въпроси свързани с преподавания материал включен в дисциплината. В лимита на последващото изложение са представени резултатите от проведеното проучване.

Как оценявате дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“?

От проведеното изследване се установява, че студентите участвали в анкетното проучване възприемат преподаваната дисциплина като „*Интересна и забавна*“ – 45%. От своя страна, 39% от студентите възприемат дисциплината като „*Обобщаваща много елементи от сферата на маркетинга*“, 10% - „*Не могат да преценят*“, а останалите 6%, в категория „*Друго (моля посочете)*“ посочват, че дисциплината „*Обобщава много елементи от ежедневието им*“, „*Свързват я със своето хоби*“ и „*Възприемам я като разтоварваща*“. Резултатите от настоящия въпрос са илюстрирани посредством *Фиг. 1*.

Фиг. 1. Как оценявате дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“

Може да се отбележи, че получените резултатите се възприемат като очаквани, поради обстоятелството, че анкетираните студенти са 4 курс и имат изградени предварителни познания за един от важните елементи от дисциплината, а именно: *маркетинга*. Отговорите дадени в категория „Друго (моля посочете)“ показват, че преподаваният материал се възприема от анкетираните студенти като близка до тяхното ежедневие. На базата на така предоставената информация не може да не се възприеме като нормално липсата на респонденти отбелязали положителни отговори в две от предоставените категории, а именно: „*Не разбирам нищо от преподавания материал*“ и „*Много натоварваща*“.

Как оценявате преподавания материал по дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“?

Настоящият въпрос може да се възприеме като естествено продължение на предходния въпрос, с което се цели да се оцени теоретичният материал преподаден на студентите от 4 курс. Поднесените на *Фиг. 2.* отговори потвърждават резултатите получени от предходния въпрос, а именно – 43% от респондентите отбелязват, че предоставения теоретичен материал е „*Изчерпателно поднесен*“, 40% отбелязват, че „*Поднесен материал следва естествена последователност, което позволява лесно усвояване*“, 12% посочват, че „*Материала е лесен за възприемане*“, 3% препоръчват той да се обогати допълнително, а 2% смятат, че теоретичния материал представлява „*Естествено продължение на вече усвоен материал от предходни учебни години*“.

Фиг. 2. Как оценявате преподавания материал по дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“

3-те % от анкетираните студенти, чиято препоръка се свързва с желанието им за допълнително обогатяване на теоретичния материал, може да се възприеме като естествен стимул, на нас преподавателския колектив, да го задълбочим и разширим, посредством издаването на нови учебници и учебни помагала по дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“.

Какво е мнението Ви за проведените упражнения по дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“?

Възприема се, че съществува неразривна връзка между преподавания теоретичен материал по дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“ и провежданите упражнения. Като предварително запознати със специфи-

ката на разглежданата дисциплина, се забелязва, че за 50% от студентите обсъжданите казуси, по време на проведените упражнения, са интересни и забавни. 39% от анкетираните се интересуват повече от възложените домашни задачи, т. к. чрез тях могат свободно да пока-

жат, от какво се вълнуват. Данните предоставени на *Фиг. 3.* красноречиво показват, че 5% от студентите нямат конкретно мнение относно настоящия въпрос, а 6% дават препоръки обсъжданите казуси да са насочени повече към тяхното ежедневие и с техните хобита.

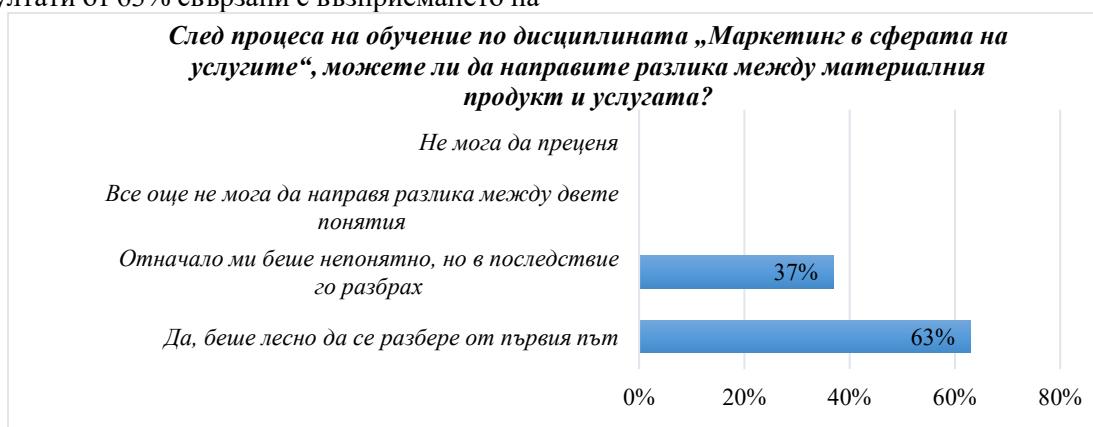
Фиг. 3. Какво е мнението Ви за проведените упражнения по дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“

След процеса на обучение по дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“, можете ли да направите разлика между материалния продукт и услугата?

Обработените данни, свързани с настоящия въпрос, могат да се разглеждат като проверка за работата на преподавателския екип. Съвместимостта между провежданите лекции и упражнения оказват влияние върху получените резултати. Във връзка с това, може да се отбележи, че времето отделено за разясняване и упражняване на основните понятия в дисциплината са оказали своето влияние. Убедителните резултати от 63% свързани с възприемането на

разликата между материалния продукт и услугата, още от първия път, могат да се възприемат като доказателство за добрата съвместна работа в преподавателския екип. Данните предоставени на *Фиг. 4.* показват липсата на студенти не усвоили основните понятия в дисциплината.

Наличието на студенти нуждаещи се от допълнителни разяснения може да се възприеме като възможност за дообогатяване на преподавания материал, с което да се намали дела на студентите нуждаещи се от последващи разяснения.

Фиг. 4. След процеса на обучение по дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“, можете ли да направите разлика между материалния продукт и услугата?

След проведения курс по дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“, как възприемате процеса на обучение?

Основната цел на настоящия въпрос може да се определи като възможност да се анализират нагласите на студентите относно проведения курс на обучение по преподадената дисциплина. Това може да се възприеме като проверка и на познанията им относно способността им за прилагане на практика на наученото по време на изтеклия семестър. Усвояването на материала и възприемането на процеса на обучение като услуга предоставяна от преподавателския колектив на университета, възпелтени в настоящия въпрос, показва, че 11% от студентите го възприемат като предоставеното определение, което показва стремеж за заучаване на предоставения материал. Това може да се посочи и за останалите 24%, които отбеляз-

ват, че за тях процеса на обучение представлява „Като съвкупност от материалния продукт, в лицето на учебника, и познанието, което той носи“ и тези 21%, които посочват „Като едно цяло“. В настоящия случай не следва да се приеме като изненада наличието на 35% от студентите, които в категория „Друго (моля посочете)“ отбелязват, че това си е „Сложна задача“ – вж. Фиг. 5. Този резултат може да се свърже с обстоятелството, че голяма част от анкетиранияте имат близка връзка с преподаватели от различни институции, което оказва съществено влияние върху получените данни.

В рамките на настоящата част на анкетното проучване се открояват 9% от студентите, които все още не могат да преценят, сами за себе си, какво представлява процеса на обучение.

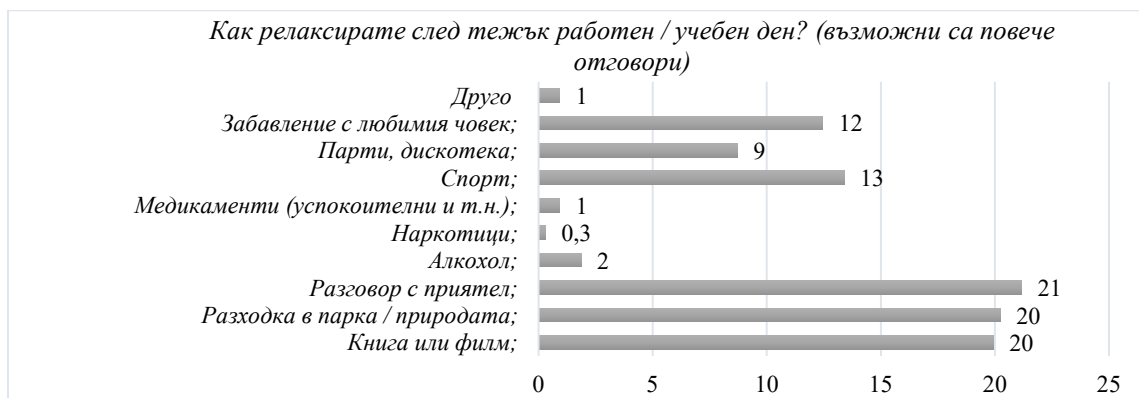

Фиг. 5. След проведения курс по дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“, как възприемате процеса на обучение?

Как релаксирането след тежък работен/учебен ден (възможни са повече отговори)

Хобито и релаксирането след тежък работен или учебен ден са един от разглежданите елементи в дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“. За по лесно поднасяне на материала, нужен за усвояване, е необходимо студентите да се поставят в тяхната естествената среда. Обсъждайки техните хобита и начини за релаксиране след тежък работен или учебен ден, се дава възможност да се усвои разликата между материалния продукт, услугата и услугата облечена в материален продукт. Комбинирането на четенето на книга или

гледането на филм (20%) със спортуването (9%) могат да се определят като подходящ начин за усвояването на дискутираните понятия. За повече информация за начините, по които студентите релаксират след тежък работен или учебен ден може да се информирате от Фиг. 6., където дела на релаксиращите посредством „Разговори с приятели“ (21%) и „Разходка в парка/ сред природата“ (20%) е най-голям. Наличието на респонденти прибягващи до употребата на „Наркотици“ (0,3%) и „Медикаменти (успокоителни и т. н.)“ (1%) показва наличието на определени стресови фактори, предизвикващи отбелязаните резултати.

Фиг. 6. Как релаксирането след тежък работен/ учебен ден (възможни са повече отговори)

На базата на така представените теоретични и емпирични проучвания могат да се формулират следните **изводи**:

Първо, дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“ представлява естествено продължение на дисциплината „Маркетинг“, поставяща на преден план разликата между материалния продукт и услугата.

Второ, разглеждането на образованието като елемент на дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“ дава възможност за формирането на ума, характера и физическата способност на студентите.

Трето, проведеното анкетно проучване има за цел да определи нагласите на студентите от 4 курс, относно преподаваната дисциплина. Положителните нагласи на студентите към дисциплината „Маркетинг в сферата на услугите“ ни дават възможност да възприемем, че е необходимо тя да продължи да се преподава и допълнително да се обогатява.

Литература

1. Association, A. M. (13 01 2022 r.). American Marketing Association. Извлечено от www.ama.org;
www.ama.org
2. Barbe, W. B., Swassing, R. H., & Milone, M. N. (1979). Teaching through modality strengths: Concepts and practices. Columbus: OH: Zaner-Bloser.
3. Pashler, H. a. (2009). Learning Styles: Concepts and Evidence. // Psychological Science in the Public Interest .
4. Котлър, Ф. (1993). Основи на маркетинга. София.
5. Прайд, У., & Феръл, О. (1996). Маркетинг: концепции и стратегии. София: ФорКом.

доц. д-р Христина Михалева
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“
Катедра „Маркетинг и туризъм“
гр. Бургас, бул. „Проф. Якимов“ 1
ch.mihaleva@abv.bg

х. ас. д-р Светла Атанасова
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“
Катедра „Маркетинг и туризъм“
гр. Бургас, бул. „Проф. Якимов“ 1
svetla_n_atanasova@abv.bg

АНАЛИЗ НА ПОТРЕБИТЕЛСКАТА УДОВЛЕТВОРЕНОСТ НА
СТУДЕНТИТЕ ОТ УНИВЕРСИТЕТ „ПРОФ. Д-Р АСЕН ЗЛАТАРОВ“, ГРАД БУРГАС ОТ
ПРОЦЕСА НА ОБУЧЕНИЕ

Христина Михалева, Светла Атанасова

ANALYSIS OF CONSUMER SATISFACTION OF
THE STUDENTS FROM THE UNIVERSITY “PROF. DR. ASEN ZLATAROV”,
CITY OF BURGAS FROM THE TRAINING PROCESS

Hristina Mihaleva, Svetla Atanasova

ABSTRACT: *In the context of the present work it can be noted that the main goal is to present the theoretical justifications for the nature of consumer satisfaction of students and the pedestal thus built to make an empirical analysis of the learning process at the University "Prof. Dr. Asen Zlatarov", Burgas through a survey among students.*

Key words: consumer satisfaction, process of education, students learning

Потребителската удовлетвореност на студентите се явява един от решаващите фактори за развитието на университета. Тя сама по себе си, може да се възприеме като оценка за формирането на подходящ процес за обучението на студентите. В условията на тежка икономическа постковид криза, съпътствана от множество локдауни е необходим индивидуален подход към всеки студент. Чрез формирането на подходящ процес за обучение, от страна на университета, студентите трябва да открият своите очаквания. Само чрез такъв светоглед университета може да отговори на потребителските изискванията на студентите.

Основната цел на настоящата разработка е да се представят теоретичните обосновки за същността на потребителската удовлетвореност на студентите и на така изградения постамент да се направи емпиричен анализ на процеса на обучение в университет „проф. д-р Асен Златаров“, гр. Бургас посредством анкетно проучване сред студентите.

Непрестанно променящите се икономически събития предизвикват редица въпроси свързани с това какъв подход да се възприеме от страна на ръководството на университета, за да се постигне максимална *потребителска удовлетвореност на студентите* от процеса на обучение. Търсенето на отговори относно

дискутираната проблематика предизвиква текущия изследователски интерес.

1. Теоретични обосновки за същността на потребителската удовлетвореност на студентите

Съгласно направения обзор на икономическа литература *потребителската удовлетвореност на студентите* представлява неразделна част от *системата на маркетинга на университета*. Прегледаните литературни източници позиционират тезата, че *маркетинговата система* има основна цел, която представлява достигане на максимална *потребителска удовлетвореност*. В тази връзка е необходимо *системата* да даде на студента възможност да намери специалността, която най-пълно да отговаря на неговия вкус. С други думи студента трябва да получат възможност да подобри своя начин на живот, а следователно да получат най-голямо *удоволствие от процеса на обучение*.

В рамките на проведения от *В. Иванова* анализ се откроява постановката, че за университета от съществена важност е числените стойности на показателите за *потребителската удовлетвореност* от използваните услуги (*Иванова, 2002, стр. 52*). Според цитираната разработка анализирайки динамиката на промяната в показателите и сравнявайки ги с по-

казателите на конкурентите, университета получава важна информация, която му позволява да преориентира своята дейност, да идентифицира перспективни области на развитие, което може да доведе до промяна във формирането на подходящ процес за обучението на студентите. П. Завьялов извежда съображението, че стремежът да се задоволят максимално *потребителските потребности на студентите*, университета следва да разработва и използва съвременни методи за формирането на подходящ процес за тяхното обучение (Завьялов, 2001, стр. 496). Това е единственият начин да се спечели доверието на студентите в качеството им на потребители. В същото време, приведеният икономист извежда аксиомата, че за да се предлага, по най-подходящия начин, този вид услуга е необходимо да се изгради подходяща система за информиране и консултиране на студентите.

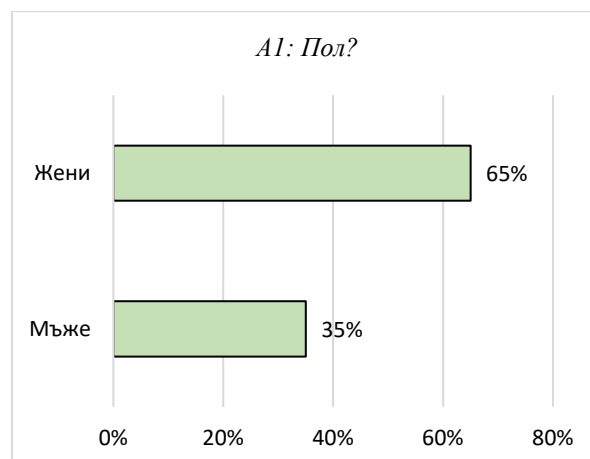
В своите теоретико-практически изследвания, разгледаните маркетингови специалисти, са единодушни, че постоянният фокус върху *потребителската удовлетвореност на студентите*, е необходим компонент на един успешен университет.

Трябва да се има предвид, че недоволният студент, в качеството му на потребител, изразява мнението си на около петнадесет познати, а доволният – само на трима. Според професорите *Алвин Силк* и *Линкълн Филип*, преподаватели по бизнес администрация в *Harvard Business School*, това показва, че по своята същност *потребителската удовлетвореност* е социална (Силк & Филип, 2006, р. 59).

В своята разработка „Какво е маркетинг?“, авторите посочват, че студентите, в качеството им на потребители, могат да се разберат добре само в по-широк социален контекст, отчитайки взаимоотношенията им с други хора. Поради тази причина, специалистите смятат, че е необходимо да се събира информация за тяхната *потребителска удовлетвореност* не само от отделните лица, но и да се вземе под внимание влиянието на останалите хора, обществените институции и социалната среда.

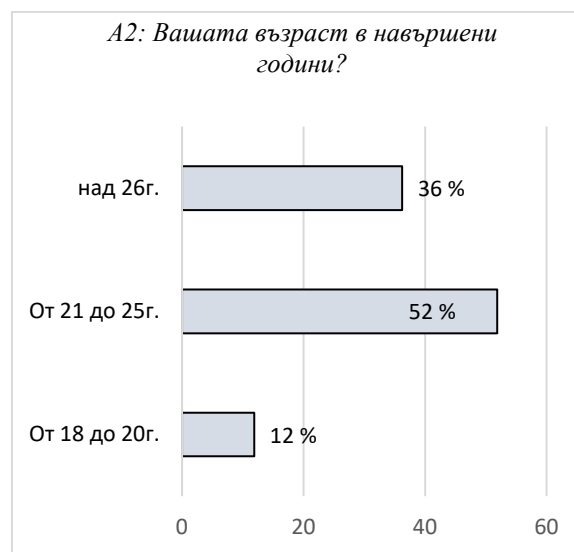
На базата на така представените теоретични обосновки може да се изведе следното **обобщение**: *удовлетворението на студентите следва да се възприеме като един от решаващите фактори за развитието на всеки университет. Разглеждайки го като параметър удовлетворението следва да изисква оценка на качеството на взаимодействието на доставчика, т. е. университета, и потребителя, т. е.*

студента, което показва колко студентите отговарят на резултатите от работата и условията на университета.

Фиг. 1 Представя графично въпрос А1: Пол

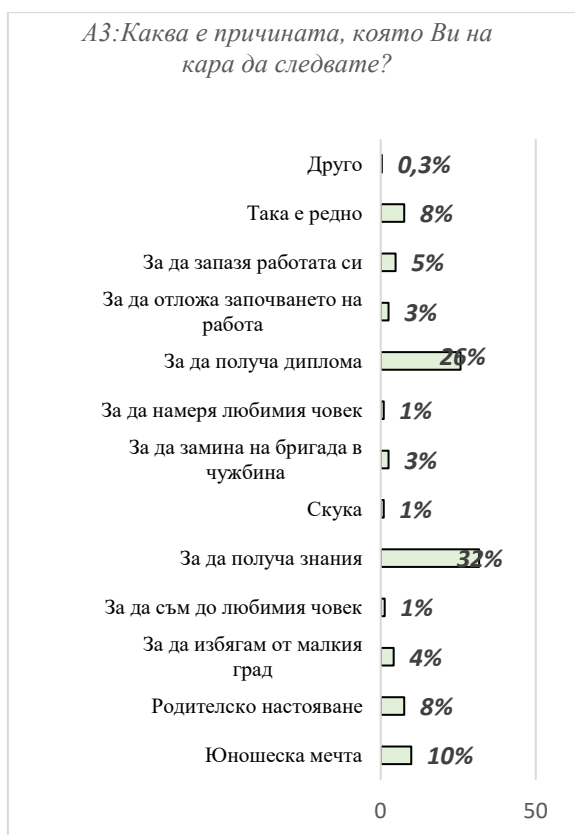
Графика 1 показва, че 65% от анкетиранияте са жени и едва 35% са мъже. Тази информация е стандартна, доколкото нежния пол е по-склонен да попълва анкети и съответно в последните години жените се очертават, като по-склонни да изучават висше образование и да постигат по-висок дял завършили от мъжете.

Фиг. 2 Представя графично въпрос А2: Вашата възраст в навършени години?

От фигура 1 става ясно, че 52% от анкетиранияте студенти са между 21 – 25г. и те представляват най-голям дял от респондентите. Едва 9% са от 18 – 20г., а 36% са навършили 26 и повече години. На пръв поглед тази информация изглежда напълно стандартна, доколкото студентите учат средно до 18-19г. в

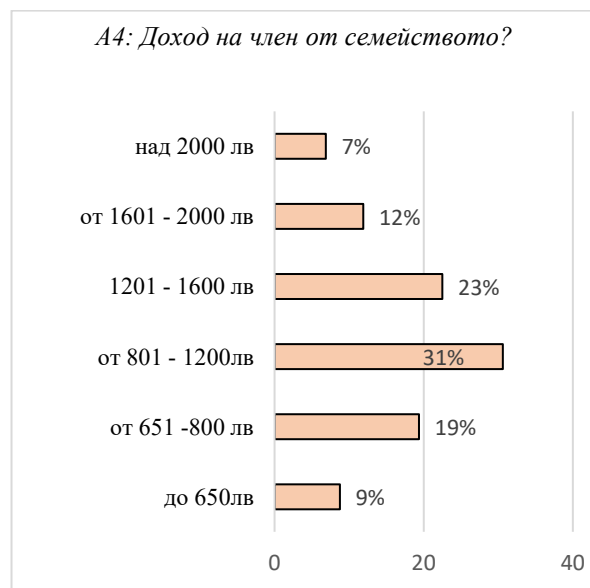
средното училище и средно 4 годишното бакалавърско образование продължава до 22 -23г. Данните обаче посочват един сравнително голям процент на учащи, които надвишават годините на стандартното студентство, т.е. 36% са на възраст, която показва, че или са се забавили с бакалавърската степен или са започнали да учат след известна пауза след средното образование. Тази информация не бива да се подминава, защото тя показва, че близо 40% са млади хора с повече опит и по осъзнато отношение към образователния процес. Най-малко, защото имат повече опит зад гърба си и по-скоро знаят защо са записали и изучават съответната специалност.

Фиг. 3 Представя графично въпрос А3: Каква е причината, която Ви на кара да следвате?

Фигура 3 предоставя важна информация за профила на съвременният студент и по точно неговата мотивация за стартиране на университетско образование. На първо място са респондентите посочили стремежът за получаване на знания (32%), почти толкова са отговорили, че са записали обучението си заради „получаването на диплома“ (26%). Този дял може да бъде свързан със сравнително по големия

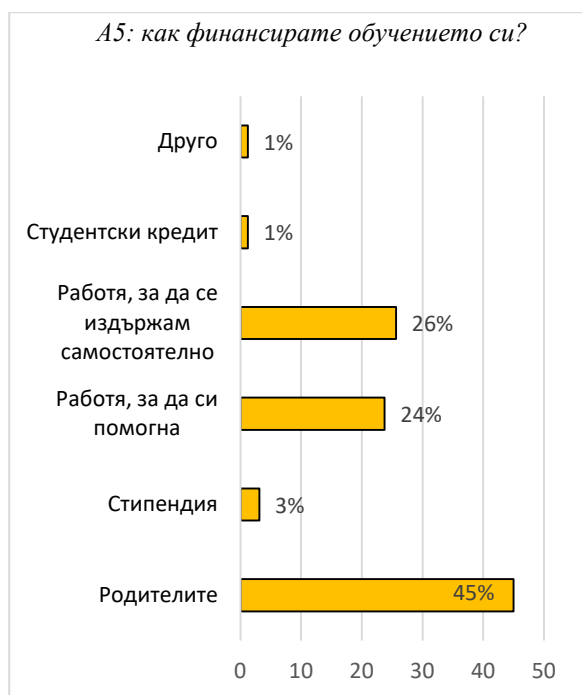
дял на по-възрастните студенти – над 26 години. Тези студенти много често вече са реализирани на пазара на труда и имат нагласата, че дипломата им трябва да затвърдят своите позиции на работното място, а знанията са на по заден план. Прави впечатление, че за 10% от анкетираните следването е „юношеска мечта“. Този процент може да бъде изтълкуван, като остатъчен мотив от дълбоко затвърдената в българското общество нагласа, че „който учи ще сполучи“, т.е. стремежът към образование е насложен от етапа на детството, където водеща роля за формирането на характер и профил на личността има най-тесния родителски кръг. Междувременно този процент е намалал драстично, доколкото този мотив очевидно не успява да въздейства на останалите 90% анкетираните. На следваща позиция с 8% са отговорили „родителско настояване“ и „така е редно“. Би могло да се обобщи, че тези отговори се припокриват частично по отношение на мотивацията, доколкото тези внушения са външни за личността и са резултат от наслоени предпостави за „правилно и неправилно“ поведение, възприети в съвременното общество.

Фиг. 4 Представя графично въпрос А4: Доход на член от семейството?

Доходите на семейството са ключови по отношение на възможността за провеждане на четири годишен образователен процес, през който в случай на редовна форма на обучение, трудно се постига финансова независимост, без подкрепата на семейството или студентски кредит (който продължава да не е много разпространен, като начин на финансиране на образованието). Прави впечатление, че една

трета от анкетираните разполагат с доход на член от семейството в размер на от 800 до 1200лв. Обнадеждаващо е, че 23% от студентите разполагат с от 1201 до 1600лв. месечен доход. Близко 20% обаче разходват едва от 652 до 800лв. на член от семейството. Едва 7% могат да се похвалят с над 2000лв. месечен доход. Какво показват тези данни? Традиционно в Университет „Проф. д-р Ас. Златаров“ се обучават преобладаващо младежи с по-скоро средни към ниски доходи на член от семейството. Тази тенденция очевидно не се е променила и много вероятно на студентите ще им се налага да отсъстват от учебния процес, заради необходимостта да работят.

Фиг. 5 Представя графично въпрос А5: Как финансирате обучението си?

Отговорите на въпрос 5 са класически, доколкото в българското общество е прието родителите да финансират образованието на своите деца. Близко половината от анкетираните (45%) разчитат на родителите си, а малко над една четвърт (26%) работят за да се издържат самостоятелно и на малко под една четвърт (24%) се налага да работят за да си помагат. Прави впечатление, че едва 1% са посочили студентски кредит за източник на финансиране на образованието. Тези данни насочват към един все още нерешен проблем в българското общество, а именно зависимостта на младежите от техните родители и след 18 годишна

възраст. Основната причина за това е недоверието във банковия кредит и отново наслоятното в българското общество нежелание да се изпада в зависимост от банкова институция.

Фиг. 6 Представя графично въпрос А6: Как оценявате финансовото си състояние 2 години след Ковид пандемията?

На графика 6 са представени резултатите от промяната на доходите в резултат на „Ковид“ пандемията. Прави впечатление, че 35% от анкетираните са съобщили, че по отношение на разполагаемият доход не се забелязали промяна. На второ място е дела на респондентите (32%), (малко над една трета), чийто доходи са се влошили до известна степен и за 15% финансовото положение се е влошило значително. В обобщение може да се каже, че при 47% доходите са намалели. В положителна посока се е променило финансовото състояние на 18% от респондентите.

Графика 7 представя данни относно неприсъствената форма на обучение. Прави впечатление, че 28% от анкетираните са посочили „Предпочитам неприсъствена форма на обучение, защото не мога да присъствам на всички лекции и упражнения“, а 14% се присъединяват към неприсъствения метод на обучение, но по друга причина, а именно: „Предпочитам неприсъствена форма на обучение, защото който е мотивиран да учи постига високи резултати“.

Още една категория от почитателите на неприсъствената форма (12%) са студентите посочили „Предпочитам присъствена форма

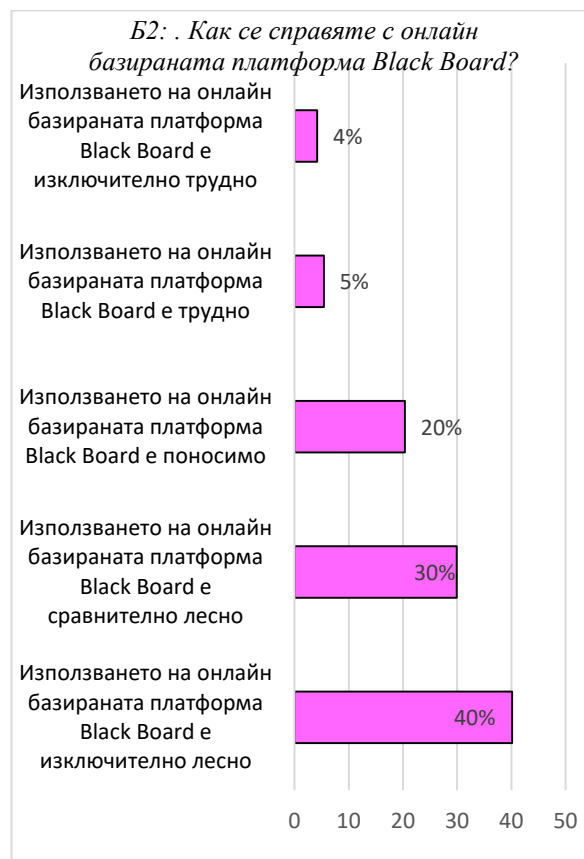
на обучение, но не и в условия на „Ковид“ пандемия“.

Фиг. 7 Представя графично въпрос Б1: Как оценявате неприсъствената форма на обучение в университета?

В другия край на скалата са респондентите, предпочитащи присъствената форма на обучение. С 23% са се определили онези от тях, които: „Предпочитам присъствената форма на обучение, защото разбирам по - лесно материала“. Към тях се присъединяват и още две категории привърженици на класическата форма на обучение: 9% „Предпочитам присъствената форма на обучение, защото винаги присъствам на всички лекции и упражнения“ и 14% „Предпочитам присъствената форма на обучение, независимо, че не мога да присъствам на всички лекции и упражнения“ Може да се обобщи, че мнозинството от студентите предпочитат неприсъствената форма на обучение и делят им

възлиза на 54%. За разлика от тях останалите 46% са посочили, че биха искали да се обучават по класическия начин – с присъствие в учебната зала. Този въпрос представя разделението на обучаващите се в две основни категории – за и против онлайн обучението.

Фиг. 8 Представя графично въпрос Б2: Как се справяте с онлайн базираната платформа Black Board?

На графика 8 са представени резултатите от Въпрос Б2. Как се справяте с онлайн базираната платформа Black Board? Най-голям дял от студентите (40%) са посочили, че „Използването на онлайн базираната платформа Black Board е изключително лесно“. 30% са определили, че с платформата се работи сравнително лесно, а 20% мислят, че ползването на Black Board е поносимо. Прави впечатление, че само 9% общо от анкетирания работят трудно и изключително трудно с платформата. В обобщение може да се заключи, че мнозинството от 90% определят онлайн базираната образователна платформа за работа по време на неприсъствената форма на обучение е лесна за употреба.

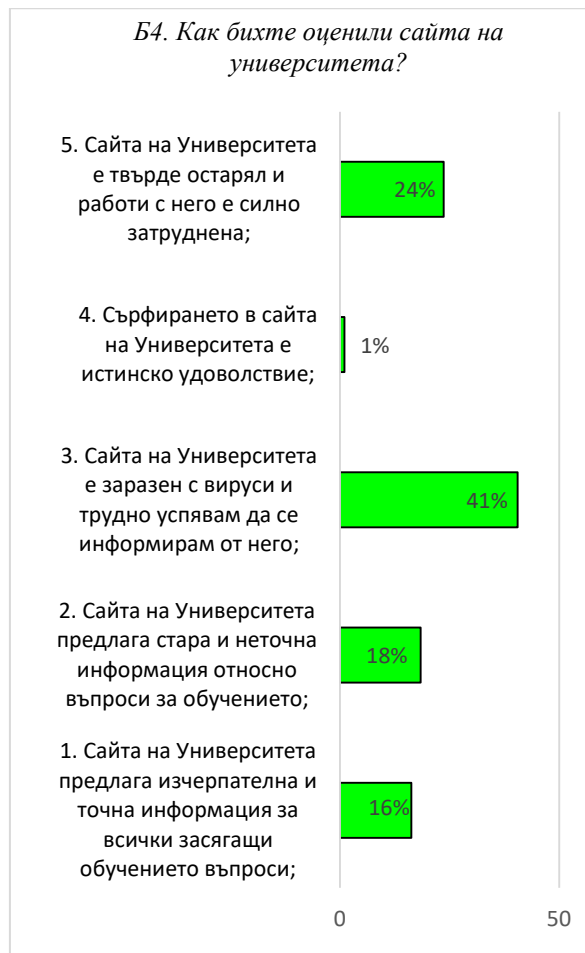

Фиг. 9 Представя графично въпрос Б2: Как се справяте с онлайн базираната платформа Black Board?

Графика 9 представя резултатите от Блок 2 и съответно въпрос Б2 от анкетата. Анкетирахме студентите какво мислят относно: „Как се информирахте относно учебните въпроси по време на неприсъствената форма на обучение в университета?“

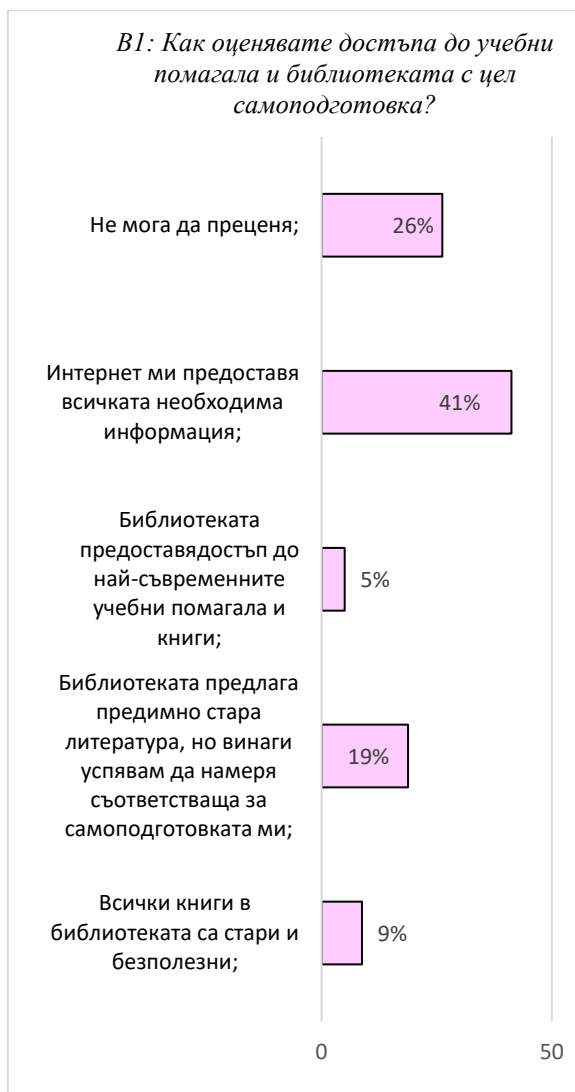
Прави впечатление, че малко над една трета от респондентите (35%) са посочили, че са получавали информация от своите колеги.

Отново една трета от курсистите (30%) са получавали информация от отговорника на групата. 16% от студентите са се информирали от преподавателите и най-малък дял (7%) са били в течение на дейността, благодарение на учебен отдел.

Фиг. 10 Представя графично въпрос Б4: Как бихте оценили сайта на университета?

Графика 10 представя отговорите на въпрос Б4, от анкетата. Въпроса който отправихме към обучаващите се в Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ гласи: „Как бихте оценили сайта на университета?“ Най-голям дял от анкетираните (41%) са посочили, че „Сайта на Университета е заразен с вируси и трудно успявам да се информирам от него“. На второ място с 24% студентите са заградили следния отговор: „Сайта на Университета е твърде остарял и работата с него е силно затруднена“. Важно е да се отбележи, че близо една пета от респондентите (18%) са отбелязали, че сайта на Университета предлага стара и неточна информация относно въпроси за обучението. На противоположния полюс са студентите, които смятат, че „Сайта на Университета предлага изчерпателна и точна информация за всички засягащи обучението въпроси“. Редно е да се отбележи, че техния дял е сравнително малък и възлиза на едва 16%. В обобщение може да се заключи, че мнозинството от анкетираните не одобряват сайта на Университета.

Фиг. 11. Представа графично въпрос В1: Как оценявате достъпа до учебни помагала и библиотеката с цел самоподготовка?

Графика 11 представя отговорите на въпрос В1. Зададохме въпрос свързан с оценката на достъпа до учебни помагала и библиотеката с цел самоподготовка.

С най-голям дял (41%) са студентите отговорили, че „Интернет ми предоставя всичката необходима информация“.

Прави впечатление, че на второ място с 26% са обучаващите се, които не могат да преценят.

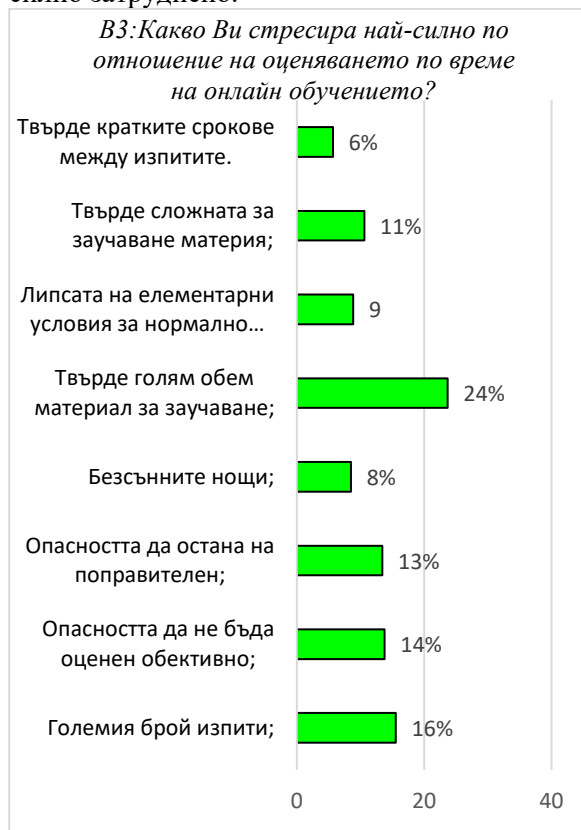
Близо една пета от респондентите (19%) са заявили, че „Библиотеката предлага предимно стара литература, но винаги успявам да намеря съответстваща за самоподготовката ми“. Най-малък дял (5%) твърдят обратното, а именно: „Библиотеката предоставя достъп до най-съвременните учебни помагала и книги;“

Фиг. 12. Представа графично въпрос В2: Как оценявате новите условия за съвместяване на работа от дома и онлайн обучение?

Графика 12 представя отговорите на въпрос В2. Зададохме въпрос свързан с оценката на новите условия за съвместяване на работата от дома и онлайн обучението? Най-голям процент, а именно 29% са заявили, че „Живея сам в личния/семеенния апартамент и „онлайн обучението“ не ме затрудни много“. На второ място с 23% се нареждат респондентите посочили, че „Живея с родителите си и „Хоум офис“ в комбинация с „онлайн обучение“ ме затрудни изключително много.“ На трето място с малко над една пета (23%) се нареждат студентите които: „Живея на квартира и „онлайн обучението“ не ме затрудни много.“ За петнайсет процента от анкетираните студенти жонглирането между работа, онлайн, обучение онлайн, деца обучаващи се онлайн и „ковид“

пандемия са степенували, като наистина много силно затруднено.

Фиг. 13. Представа графично въпрос В3: Какво Ви стресира най-силно по отношение на оценяването по време на онлайн обучението?

Графика 13 представя отговорите на въпрос В3. Какво Ви стресира най-силно по отношение на оценяването по време на онлайн обучението? Най-големия източник на стрес, за 24% от анкетираните е „Твърде голям обем материал за заучаване“. Конкуренция, с 16% му прави друг стресор, а именно „големия брой изпити“. Четиринайсет процента се притесняват, че няма да бъдат оценени обективно, а 13% се страхуват, че ще останат на поправителен. На последно място с 9% се оказват опасенията, че има твърде кратки срокове между изпитите.

Заклучение

В обобщение може да се заключи, че една трета от студентите бакалаври от Университет

„Проф. д-р Ас. Златаров“ са на възраст на 26г. Основния аргумент за студентството им е получаването на знания и почти толкова респонденти се записали, за да получат диплома. Доходите на студентите възлизат са в рамките на 800 до 1200 лв. Родителите финансират обучението на близо половината студенти. А две години след „Ковид“ пандемията, на 47% от анкетираните доходите са се влошили. 54% от студентите одобряват неприсъствената форма на обучение. Мнозинството работи без проблеми с онлайн базираната платформа „Black Bord“, информира се предимно от колегите си, а 41% са на мнение, че сайта на Уни е заразен с вируси и трудно успяват да се информират. По отношение на достъпа до учебни помагала – 41% намират всичката им необходима информация от интернет. Новите условия за съвместяване на работа от дома и онлайн обучение е затруднило 37% от анкетираните изключително много. Твърде големия материал за заучаване е стресор номер едно при студентите.

Литература

1. Завьялов, П. С. (2001). Маркетинг в схемах, рисунках, таблицах. Москва: Инфра-М.
2. Иванова, В. (2002). Управление ассортиментной политикой предприятия. Москва: Наука.
3. Силк, А. Д., & Филин, Л. (2006). Какво е маркетинг? Harvard Business School Publishing Corporation.

доц. д-р Христина Михалева
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“
Катедра „Маркетинг и туризъм“
гр. Бургас, бул. „Проф. Якимов“ 1
e-mail: ch.mihaleva@abv.bg

х. ас. д-р Светла Атанасова
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“
Катедра „Маркетинг и туризъм“
гр. Бургас, бул. „Проф. Якимов“ 1
e-mail: svetla_n_atanasova@abv.bg

ТЕОРЕТИЧНИ АСПЕКТИ НА ВЛИЯНИЕТО НА ЛОГИСТИЧНИЯ АУТСОРСИНГ ВЪРХУ ПРЕДСТАВЯНЕТО НА ОРГАНИЗАЦИЯТА

Адиле Димитрова

THEORETICAL ASPECTS OF THE IMPACT OF LOGISTIC OUTSOURCING ON THE ORGANIZATIONAL PERFORMANCE

Adile Dimitrova

ABSTRACT: *There are a number of theories developed by the social sciences that provide the appropriate theoretical foundation to justify the role of the logistics outsourcing strategy to improve organizational performance. The aim of the article is to analyze the theoretical approaches, concepts and theories that justify the impact of logistics outsourcing on the performance of organizations. The peculiarities of resource-based theory, network theory and systems theory, transaction cost theory and agency theory in the context of the integration of logistics principles and practices with supply chain management, as well as their impact on the efficiency and effectiveness of the organization.*

Key words: outsourcing, logistics outsourcing, organizational performance, agency theory

Въведение

В статията е представен преглед на научната литература, свързана с проблема за влиянието на логистичния аутсорсинг върху представянето на организацията. Целта на статията е да се разгледат теоретичните подходи, концепции и теории, които обосновават влиянието на логистичния аутсорсинг върху представянето на организацията.

Съществуват редица теории, разработени от социалните науки, които предоставят съответния теоретичен фундамент, чрез който се обосновава ролята на стратегията за логистичния аутсорсинг за подобряване на организационните резултати. Основната задача, която си поставяме е да се направи кратък обзор и анализ на тези теории и подходи, които според проведените научни изследвания имат най-силна връзка с логистичните принципи и практики и тяхната интеграция с управлението на веригата за доставки, както и с ефективността и ефикасността на организацията. От проведеното проучване на специализираната литература могат да се посочат следните теории, които отговарят в най-голяма степен на горепосочените критерии, а именно:

- ресурсно базирана теория
- теория на мрежата и теория на системите,

- теория на транзакционните разходи и
- теория на представителството.

Ресурсно базирана теория

Според ресурсно базираната теория организацията се разглежда като съвкупност от ресурси (Barney, Clark, 2007). За да се подобри оперативната ефективност, организацията трябва да осигури от външната си среда ефективна съвкупност и поток от подходящия тип ресурси. Ресурсният подход се концентрира върху изясняване на обстоятелствата, при които ресурсите могат да доведат до устойчиво конкурентно предимство. Той също така твърди, че конкурентното предимство е резултат от притежаването на активи, които не могат да се имитират, от иновации и ресурсни бариери, които позволяват на организацията лесно да подобри пазарната си позиция. Собствеността в този случай се разбира като оперативен контрол върху ресурсите, а не като притежание на ресурсите. Към ресурсите също се поставя изискването да бъдат ценни, редки, уникални и трудни за замяна (Barney, 2001).

Към ресурсите също спадат ключовите активи като подходящи вътрешни процедури и управленски дейности, включително транспорт, складиране, управление на запасите и

свързаните с това проблеми за размера на партидите, обработка на поръчките и обслужване на клиентите. Също така е важно да се отбележи, че ресурсният профил на организациите оказва влияние върху диапазона на аутсорсинг на всички логистични процеси или на определени части от тях. Ресурсният подход е особено подходящ за анализ и оценка на логистичния аутсорсинг, тъй като организациите по същество използват аутсорсинга като стратегия за получаване на достъп до ценните ресурси на други организация (Bromiley, Rau, 2016).

Ресурсният подход се използва също в литературата по стратегическо управление за анализ на ефективността и ефикасността на бизнеса. Способността за ефективно прилагане на стратегията за логистичен аутсорсинг може да се разглежда като нематериален актив, отразяващ методите и подходите, чрез които организацията се самообучава и натрупва нови знания и умения (McIvor, 2009).

Ресурсно базираната теория също е подходяща за изследвания на управлението на веригата на доставките и логистиката. В някои литературни източници ресурсният подход се използва за изследване на въздействието на информационния поток върху конкурентното предимство на доставчиците на логистични услуги, явяващи се трети партньор в логистиката (Lai et al., 2008). В други проучвания са изследвани ефектите на логистичните компетенции на доставчика на логистични услуги върху ефективността на организацията клиент (Yang et al., 2009). Трета група проучвания установяват, че ресурсният подход е особено подходящ за оценка и анализ на процеса на логистичен аутсорсинг, тъй като организациите по същество използват аутсорсинга като стратегия за получаване на достъп до ценните логистични ресурси на други организации (Wong, Karia, 2010).

Изводът, който може да се направи от проведения анализ е, че ресурсно базираната теория може успешно да се използва като теоретична основа за проучване на влиянието на ефективността на доставчиците на логистични услуги върху представянето на производствените предприятия.

Системен подход и мрежови подход

Системният подход се фокусира върху взаимната зависимост на връзките и структурните звена в рамките на организацията. От

гледна точка на системната теория, организациите могат да организират сложни дейности, много от които се основават на водещата идея, че бизнесът е система, включваща множество взаимно въздействащи си процеси. Необходимо е различните части на сложните дейности да се разглеждат и анализират като цяло (Bolumole et al 2007). Системният подход предполага също така, че една система се характеризира с взаимодействията на нейните компоненти и че нелинейността на тези взаимодействия е ключова за нейния успех. Тази концепция се използва, за да обясни, че потоците от материали, свързаните с тях дейности и информацията във и извън организациите са толкова сложни, че могат да се разглеждат само в контекста на тяхното взаимодействие (McCarthy et al, 2013). Системният подход разглежда аутсорсинга в структурен аспект като взема предвид, че резултатите от дейността на организациите вече не са изцяло зависими от вътрешните процеси и резултати, а до голяма степен те се влияят от колективния резултат на организациите, свързани помежду си чрез бизнес процеси и взаимоотношения (Mahnke et al 2008).

Мрежовият подход от друга страна твърди, че формите на сътрудничество се основават на ключовите концепции за икономическа мотивация, власт и доверие (McCarthy et al, 2013). Мрежовата теория признава, че организациите понякога са зависими от ресурсите, контролирани от други организации, което означава, че за да имат достъп до тези ресурси, те ще трябва да взаимодействат с тези организации чрез формиране на взаимоотношения и впоследствие мрежи в цялата верига на стойността. Това означава, че границите на различните организации се припокриват в процеса на придвижване на крайните продукти до крайния потребител (Bolumole et al, 2007). Инвестирането в средносрочни или дългосрочни взаимоотношения с такива организации е неизбежно, тъй като отделната организация може да получи достъп до ресурсите на другата организация на базата на тяхното сътрудничество. Освен това организацията следва да търси постигането на ефективност в рамките на цялата мрежа чрез реципрочни взаимоотношения и въздействие върху отношенията с други организации в заобикалящата я среда (Lin et al, 2001). Това непрекъснато взаимодействие между организациите е важен фактор за развитието на нови ресурси и умения. То изисква преместване на фо-

куса от начина, по който организацията разпределя вътрешните си ресурси, към това как тя да взаимодейства с другите организации в рамките на нейното мрежово обкръжение (Mahnke at al, 2008).

Концепцията за логистичен аутсорсинг обединява основополагащите идеи на системния и мрежовия подход, а именно, че ефикасността и ефективността на дадена система зависи от съвместните резултати на отделните организации, формиращи системата. Това означава, че логистичният аутсорсинг се разглежда като стратегия за използване на трети страни, чрез които да се създадат възможности за логистична интеграция и взаимна обвързаност на междуфункционални и междуорганизационни бизнес процеси (McCarthy at al, 2013).

Изводът, който може да се направи от проведения анализ е, че системният и мрежовият подход също могат да се използват като теоретична основа за проучване на ефективността на доставчиците на логистични услуги в производствените и обслужващите отрасли.

Теория на транзакционните разходи

Транзакционните разходи могат да се дефинират като човешки и физически разходи, извършени в процеса на размяна на стоки и услуги между две или повече страни. Теорията за транзакционните разходи се опитва да обясни причината, поради която организациите избират да предоставят някои от своите дейности на външни организации (аутсорсинг), вместо да извършват тези дейности самостоятелно. Всяка една организация може да се разширява до момента, в който дейностите на организацията се извършват с по-ниски разходи в рамките на организацията, отколкото на пазарен принцип от външни доставчици на базата на техния аутсорсинг (McIvor, 2009). Транзакционни разходи възникват, когато стоката или услугата преминават през технологично различни граници (Williamson, 2008). Следователно транзакционните разходи възникват всеки път, когато даден продукт преминава от един технологичен етап към друг, при който са необходими нови технологични възможности за неговото изработване.

Има няколко фактора, които допринасят за възникването на тези разходи. Те включват:

- поведение, основано на краткосрочни изгоди,

- търсене на „истинската“ цена и „истинското“ качество на стоките и услугите, предлагани на пазара,

- ограничената рационалност,

- несигурност на средата, както и

- спецификата на активите на организацията.

Тези фактори водят до увеличаване на външните транзакционни разходи, свързани с производството на стоки и услуги, което от своя страна повишава разходите на организацията за техния контрол. Следователно, ако организациите преценят, че несигурността на средата е висока, те могат да изберат да не провеждат аутсорсинг или да не обменят ресурси с околната среда (McCarthy, Anagnostou, 2004).

В литературата са представени множество логистични изследвания, които са свързани с тази теория, като например свързани с решенията за физическа дистрибуция (Aertsen, 1993), за третия партньор в логистиката (Skjoett-Larsen, 2000), за източника на технологии (Steensma, Corley, 2000) и за участието на доставчика при разработването на нови продукти (Mikkola, Skjoett-Larsen, 2003). От горепосочените изследвания може да се обобщи, че теорията за транзакционните разходи може да се използва успешно като теоретична основа за проучване на влиянието на ефективността на третия партньор в логистиката върху ефективността на производствените организации.

Теория за представителството

Теорията за представителството още се нарича „Теория принципал-агент“. Тази теория предполага, че съществува връзка между ръководителите на организацията (агент) и нейните собственици (принципал). Тази връзка произтича от факта, че тези две групи лица имат сходни интереси и цели към съответния бизнес. Следователно съществува възможност за поява на проблеми, когато липсва балансираност между техните цели и интереси. Според теорията за представителството, в условията на непълна информация и несигурност възникват два проблема, които са свързани с неблагоприятен подбор и морален риск. Неблагоприятният подбор се изразява в това, че принципалът (собственикът, акционерът) не може да определи със сигурност, че агентът (директор или ръководител на организацията) разполага с необходимите качества да върши

работата, за която му се плаща. От друга страна, моралният риск се отнася до проблема, че принципалът не може да бъде сигурен дали агентът полага максимални усилия при изпълнения на работата, за която му се плаща (Mitnick, 2019).

Теорията за представителството се занимава също с проблемите, които възникват, поради това че принципалът не е наясно с действията на агента или му е забранен достъп до такава информация. Например, изпълнителният директор на организацията може да иска да разшири бизнеса, което обаче да не се споделя от акционерите, тъй като това ще означава, че трябва да се пожертва краткосрочната печалба, което те не одобряват. Прилагането на теорията за представителството предоставя необходимите аргументи при установяването на съюзи между организациите и техните доставчици на външни услуги, които са в резултат на аутсорсинг на определени дейности. Това е много важно, що се отнася до установяването на дългосрочни отношения.

Успехът на възлагането на външна организация на интеграционните дейности в рамките на веригата на доставките, на аутсорсинга на складовите и транспортните дейности, и дейностите по поддържането на запаси, до голяма степен зависи от съюзите, създадени между договорните страни - производствената организация и нейните доставчици на логистични услуги - 3PL. Производствената организация в този случай се явява в ролята на принципал, а третият партньор в логистиката като агент. Следователно двамата трябва да се стремят към съгласуване на целите, за да имат ползотворни отношения помежду си. Липсата на еднопосочни цели определено ще повлияе на техните взаимоотношения.

Тъй като теорията за представителството обяснява някои от основните фактори, които трябва да бъдат взети под внимание при такъв род взаимоотношения, може да се направи извода, че тя успешно може да се използва като теоретична основа за проучване на влиянието на ефективността на третия партньор в логистиката върху ефективността на производствените организации.

Заклучение

От проведените анализ на особеностите на ресурсната теория, теорията на системите, мрежовата теория, теорията на транзакцион-

ните разходи и теорията на представителството може да се направи извода, че те могат успешно да се използват като теоретичен фундамент за разработване на подходящ инструментариум за проучване на влиянието на ефективността на доставчиците на логистични услуги (3PL) върху ефективността и ефикасността на производствените организации.

За оценяване на правилността на избора на подходяща стратегия за логистичен аутсорсинг е необходимо да се подбере подходяща система от логистични показатели, с които да се извърши оценка на всяка една алтернатива на доставчици на логистични услуги за производствените организации.

Литература

1. Aertsen, F. (1993), "Contracting out the Physical Distribution Function: A Trade-Off between Asset Specificity and Performance Measurement," *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 23(1): 23-29.
2. Barney, J. B. (2001). Resource-based theories of competitive advantage: A ten-year retrospective on the resource-based view. *Journal of management*, 27(6), 643-650.
3. Barney, J. B., Clark, D. N. (2007). Resource-based theory: Creating and sustaining competitive advantage. Oxford University Press on Demand.
4. Bolumole, Y. A., Frankel, R., Naslund, D. (2007). Developing a theoretical framework for logistics outsourcing. *Transportation Journal*, 35-54.
5. Bromiley, P., Rau, D. (2016). Operations management and the resource based view: Another view. *Journal of Operations Management*, 41, 95-106.
6. Lai, F., Li, D., Wang, Q., Zhao, X. (2008). The information technology capability of third-party logistics providers: a resource-based view and empirical evidence from China. *Journal of Supply Chain Management*, 44(3), 22-38.
7. Lin, N., Cook, K. S., Burt, R. S. (Eds.). (2001). *Social capital: Theory and research*. Transaction Publishers.
8. Mahnke, V., Wareham, J., Bjorn-Andersen, N. (2008). Offshore middlemen: transnational intermediation in technology sourcing. *Journal of Information Technology*, 23(1), 18-30.
9. McCarthy, I., Anagnostou, A. (2004). The impact of outsourcing on the transaction costs and boundaries of manufacturing. *International journal of production economics*, 55(1), 61-71.
10. McCarthy, I. P., Silvestre, B. S., Kietzmann, J. H. (2013). Understanding outsourcing contexts through information asymmetry and capability fit. *Production planning & control*, 24(4- 5), 277-283.
11. McIvor, R. (2009). How the transaction cost and resource-based theories of the firm inform

outsourcing evaluation. *Journal of operations management*, 27(1), 45-63.

12. Mikkola, J. H., Skjoett-Larsen, T. (2003). Early supplier involvement: implications for new product development outsourcing and supplier-buyer interdependence. *Global Journal of Flexible Systems Management*, 4(4), 31.

13. Mitnick, B. M. (2019). Origin of the Theory of Agency: An Account By One of the Theory's Originators Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1020378>

14. Skjoett-Larsen, T. (2000). Third party logistics- from an inter-organizational point of view. *International journal of physical distribution & logistics management*, 30(2), 112-127.

15. Steensma, K., Corley, K. (2000). On the performance of technology-sourcing partnerships: The interaction between partner interdependence and technology attributes. In Press -*Academy of Management Journal*. 1. 10.2307/1556334

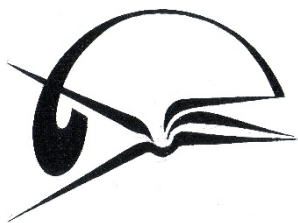
16. Williamson, O. E. (2008). Outsourcing: Transaction cost economics and supply chain management. *Journal of supply chain management*, 44(2), 5-16.

17. Wong, C. Y., Karia, N. (2010). Explaining the competitive advantage of logistics service providers: A resource-based view approach. *International Journal of Production Economics*, 128(1), 51-67.

18. Yang, C. C., Marlow, P. B., Lu, C. S. (2009). Assessing resources, logistics service capabilities, innovation capabilities and the performance of container shipping service in Taiwan. *International Journal of Production Economics* 122, 4-20.

Адиле Димитрова
Гл. асистент, доктор
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“
Катедра „Икономика и управление“
adiledimitrova@abv.bg

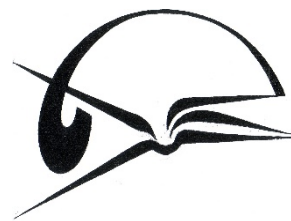

УПРАВЛЕНИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ

Технически редактор
Иван Димитров

Художник на корицата
Красимир Николов

Издателство
Университет „Проф. д-р Асен Златаров”
Формат – 206 / 290

MANAGEMENT AND EDUCATION

Technical Editor
Ivan Dimitrov

Cover Design
Krasimir Nikolov

House Press
Prof. Dr Assen Zlatarov University
Format – 206 / 290